

ՆԱԲ ԵՐԱՆՆ

V ՏԱՐԻ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ. ՍԱ. Գ. Ի. Ր.

№ 6

ՅՈՒՆԻՍ

1905



Թ. Բ. Յ. Լ. Ի. Ս.

Տպարան „ՀԵՐՄԵՆ“ Կազմը. փող. № 15.

1905

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 6

	Երև.
1. ՍՏԱՐՇԻՆԱ (պատկերներ գիւղից), Ղ. Փափազեանի	5
2. ԶՈՒՄԱ, պատմութեամբ Ռուբէն Դրիզորեանցի . . .	32
3. ԿԸ ԳԱՅ ԳԱՐՈՒՆ, ոտան., Սմբատ Իզորաշեանի. . .	35
4. Մ. ՊԵՇԻԿԹԱՆԻՆ, Արշակ Զօպանեանի. . .	36
5. ՈՒՐՄԻԱՅԻՑ—ԽՈՅ, Դաւրուտի . . .	46
6. ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԹԻՒՐԳԱՅ ՔԻՒՐԴ., (Վանից —Շէմղլինան) Կ—ցիլի . . .	51
7. Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ, . . .	58
8. ԹԻՒՐԳԻԱՆ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱՆ, Ջլմա Բրայսի . . .	64
9. ԹԻՒՐԳԻԱՅԻ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԸ, Ռուբէն Բերքերեանի . . .	75
10. ՄԵՐ ԴԺԲԱՆՏՈՒԹԻՒՆԸ, պատմութեամբ . Տիկ. Նիկ. Բահաթուրի. . .	83
11. ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿ. ԵՒՐՈՊ. ՀԱՍԱՐԱԿ. Մէջ, Ս. Շ.ի . . .	100
12. ՕՔԵՐԼԵՆԵՐԸ, վեպ Րընէ Բագլէի . . .	114
13. ՆԵՐԿԱՅ ՃԱՊՈՆԸ ՄԻՇԷԼ ՈՂՈՒՆԻ . . .	123
14. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱՅՈՍՈՒԹԻՒՆ.—1) Սիւսանթո, «Հայորդիները».—Տ. Զ. 2) Հեղինէ Մելիք- Հայկազեան, «Մի պտոյտ ճապոնում».—Զ. 3) Մ. Սերաս, «Վանական մօտ».—Վ. Իրջին իօսը».—Ս. . .	137
15. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ . . .	143
16. ԹՈՒՐԳ ՄԱՄՈՒԼԸ. Տ. Զաւէի . . .	145
17. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ.—Համառօտ տեսութիւն գե- ղարուեստական դպրոցներու, սկզբէն մինչեւ նորագոյն շրջաններ. Հ. Ալեանարի . . .	155
18. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Երեւանի նախնայի անցքերը— Համիսլամական ծրագիր եւ նրա իրագործման նպաս- տաւոր հանգամանքներ—Հայ գիւղացիների կրած վը- նտների մօտաւոր չափերը—Դիմումներ Կովկասեան փոխարքային—Տրեսպոզիւն տուած լիազօրութիւնները— —Երկրագործութեան միջնորդութեան խափանումը— † Կարապետ Եղիան: Լ. Ս. . .	165

Նոր շրջան V տարի

Հրատ. XVII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԵՆԿԱՆ ԵՒ ՔԵԼԱՔԵՆԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 6

Յ Ո Ւ Ն Ի Ս

1905



ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀԵՐՄԷՍ“ Ընկ. Մազաթ. փող., 15.

1905

Дозволено цензурою Тифлисъ 1905 г. іюня 9.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 6

	Երև.
1. ՍՏԱՐՇԻՆԱ (սլաոկերներ գիւղից), Վ. Փափազեանի . . .	5
2. ՁՈՒՄԱ, սլաոմուածք Ռուբէն Գրիգորեանցի . . .	32
3. ԿԸ ԳԱՅ ԴԱՐՈՒՆ ոտան., Սմբատ Իւգրաշեանի. . .	35
4. Մ. ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ, Արշակ Զօպանեանի. . .	36
5. ՈՒՐՄԻԱՅԻՅ—ԽՈՅ, Դալուստի . . .	46
6. ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԹԻՒՐԲԱՅ ՔԻՒՐԴ., (Վանից —Շէմզլիսան) Կ—ցիի . . .	51
7. Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ, . . .	58
8. ԹԻՒՐԲԻԱՆ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱՆ, Ջէմս Բրայսի . . .	64
9. ԹԻՒՐԲԻԱՅԻ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԸ, Ռուբէն Բերբերեանի . . .	75
10. ՄԵՐԴԻԺԲԱՆՏՈՒԹԻՒՆԸ, սլաոմուածք . Տիկ. Եկ. Բահաթուրի. . .	83
11. ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿ. ԵՒՐՈՊ. ՀԱՍԱՐԱԿ. Մէջ, Ս. Շ.ի . . .	100
12. ՕԲԵՐԼԷՆԵՐԸ, վէպ Րընէ Բազէնի . . .	114
13. ՆԵՐԿԱՅ ՃԱՊՈՆԸ ՄԻԶԷԼ Ուրվոնի . . .	123
14. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—1) Սիամանթօ, «Հայորդիները».—Տ. Զ. 2) Հեղինէ Մելիք- Հայկազեան, «Մի պտոյտ ճապոնում».—Զ. 3) Մ. Սերաս, «Մանկան մօտ».—Վերջին խօսք».—Ս. . .	137
15. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԴՐՔԵՐ . . .	143
16. ԹՈՒՐԲ ՄԱՄՈՒԼԸ. Տ. Զաւէնի . . .	145
17. ԳԵՂԱՐՈՒՆԵՍԻ ԱՇԽԱՐՀԻՅ.—Համառօտ տեսութիւն գե- ղարուեստական դպրոցներու, սկզբէն մինչեւ նորագոյն շրջանները. Հ. Ալեանաքի . . .	155
18. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Երեւանի նահանգի անցքերը:— Համիլաւական ծրագիր եւ նրա իրագործման նպաս- տաւոր հանգամանքներ:—Հայ գիւղացիների կրած վը- նասների մօտաւոր չափերը:—Դիմումներ Կովկասեան փոխարքային:—Տրեպովին տուած լիազօրութիւնները: —Երկրագործութեան միջխտրութեան խափանումը:— † Կարապետ Եզեան: Հ. Ս. . .	165

19. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻԻՆ.—Ռուսաց նաւատորմի ջախջախումը:—Գերմանիան ազատուած ձեռներով:—Շվեդ~
Նորվեգիան ընդհարում: Լ. Ս. 182
20. ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ 185
21. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻԻՆՆԵՐ —
22. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. Ջէյմս Մորիէր՝ «ՀԱՁԻ ԲԱԲԱՆ ԱՆԴ-
ԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, Թարգմ.
անգլ. Մ. Կարապետեան. 33—64

Ս Տ Ա Ր Շ Ի Ն Ա ^{*)}

(Պատկերներ գիտից)

I

Ընդոստ վեր թուայ:

Ա՛խ այդ կաշաղակ տանտէրս: Դարձեալ նա էր: Ամէն առաւօտ այդպէս զարթեցնում էր ինձ, հանգիստ չէր տալիս: Ճշում էր թոքերի ամբողջ ոյժով, գոռում ծառայի, գոռում հարսի, գոռում նոյն իսկ անցորդների վրայ:

Անշուշտ ժամը հինգն էր:

— Աղա Մուկոնչ, թաղեմ գլուխդ, էդ ո՛ւր ես բաղչի դուռը բաց թողել. էծերը պատրուսնին կերան է՛ է... փիէ, տօ դո՛ւս քչի, հարամ կերած... էդ ո՛ւր ես առտեհան բողկերը դուս տալի, Վարդան. գնա կորի տուն, հլա մէկ չայդ խմի... Հարսի, Սաթենիկ, եկէք էս լակոտին տարէք է՛ է...

Եւ այսպէս, աչքիցը ո՛չ ոքի չէր վրիպեցնում: Մէկ իր թոռան, որ մտել էր անշուշտ պարտէզ և բողկ էր խոռում. մէկ իր ծառային, մէկ հարսին. նոյն իսկ բազի շների վրայ էլ ճշում էր, հաւերի վրայ զայրանում:

Հագար ասա դու. սովորութիւն էր. առանց դրան չէր կարող: Ո՛չ առանց գողգողալու, ո՛չ էլ առանց առաւօտ շուտով իր բաժին երեք «ըիւմկա» արաղը կոնծելու:

*) Շրջանական գիւղապետ, շահապ:

Անկողնիս մէջ շուռ ու մուռ դալով՝ ստիպուած էի լսել այդ բոլորը և դիմանալ:

Արդեօք ի՞նչպիսի եղանակ էր դրսում: Նոյնը,—մի շաբաթից ՚ի վեր անընդհատ մազող անձրև, թացութիւն, մշուշ... երկինքն էլ կապար, ճնշող...

—Վայ ես քո հաց տուողին, Մուկնուշ, կանգնել ես էշի պէս որ ի՛նչ... կորի ձիւնոնքը տար ջրի... Էն խտտըն էլ շուռ ու մուռ տուր, բեալքի արևը չորացնի...

Ա՛րև, իրան էր այդ:

Երկու բոպէի մէջ վեր թռայ, լուսամուտների փեղկերը բացի, յետոյ հազնուեցի և դուրս նետուեցի սենեակից:

Դժուար էր պատահում պայծառ արևով ողողուած օր, անսամպ երկինք տեսնել Դուզանում: Բայց հազիւ պատշգամբ ելայ, որ սքսնչացման աղաղակ դուրս թռաւ բերնիցս:

Արև էր. դուարթ, ժպտուն արև, որ ջերմ ճառագայթներով ողողել էր ամեն ինչ:

Պարտէզ, դաշտ ու անտառ փողփողում էին. ո՛չ մի ամպի կտոր. մշուշն իսկ, որ անբաժան՝ ճնշում էր միշտ դիմացի մայրի անտառը—այժմ գլորւում, մազլցում էր դէպի կտտարներն ու այնտեղից հալւում—անհետանում:

Որքան չքեղ էր: Դիմացս՝ պարտէզների շարքը, ապա՝ գետակն ու դէպի վեր պարզուող ծաղկալից դաշտը, ուր իւրաքանչիւր բոյս ցօղաթաթախ սարսուռ էր, ուր սիգաւէտ մարգերը պսպղում էին հաճոյքով և նրանց մէջ կայտուում էին այծեր, արածում՝ կովեր ու ոչխարներ:

Հեռոն, մշուշի տակից պարզւում, երևան էին գալիս դալարագեղ լեռներն ու անտառը. երկնքի պարզ խորքի վրայ շեշտւում էին ծառախմբերով պատած գաղաթներ...

Իսկ թռչունները... Որքան բարձր, որքան գեղգեղ երդում էին ամեն կողմից, ոստոստում բարտինների կատարներին, խմբային խաղեր սարքում, համերգներ

կազմում և ճիշ ու դայլայլով սաւառնում դէպի կանաչ բլուրները...

Մեղուներն էլ դուրս նետուած փեթակներից, զուարթ բզզոցով կոյտ առ կոյտ սրանում էին ամեն ուղղութեամբ: Գլխաւոր բերքի այդ օրերին նրանք ամբողջ մի շաբաթ ստիպուած էին փակուած մնալ և ահա այժմ աւճապարում էին խորիսիւնները լեցնել: Այլևս ծաղկեփոշի չէին բերում, այլ միմիայն մեղր՝ այն բազմազան ծաղիկներից, որոնք ամեն կողմից գլուխ էին դուրս պարզել՝ փայտելու արեւին, հրճուելու նրա տուած ջերմութիւնով:

Դիւղն ամբողջ կենդանացել էր. նա մեռած, գերեզմանի էր նման անձրեակից օրերում: Հողը արագ չորանում էր այժմ, շոգի արձակում. ճռնչող սայլերը դաշտին էին ելնում. երևում էին ձիաւորներ... Սագերի երամներն էլ, օրօրուն, վզերնին ցցած՝ շարժւում էին դէպի գետավոր:

—Բարի լոյս, բարի լոյս, կանչեց զուարթութեամբ տանտէրս—այ լաւ արե... հիմիկանց դէնը էլ դրախտ կըլի ըստեղ...

—Այո՛:

—Ըսէ՛նց ա մեր տեղը, անիծուի նա... դժոխք ա անձրե օրերին, դրախտ՝ երբ արե ա անում... Դու էլ չէ՛ս գնայ սար, մերոնք հրէս կերթան:

—Ո՛չ, պէտք է փեթակները նայել, մաքրել...

—Հա՛, թացութիւնը հալ չը թողեց... կըլի որ կաթած էլ ունենայ...

Մտայ պարտեզ: Որքան շուտ ցեխ էր կտրում հողը, այնքան էլ արագ ցամաքում էր: Ծառայիս հետ երկար զբաղուեցինք նրանով, յետոյ, կէսօրուայ մօտ, մտածեցի հանգչել քիչ ճօճի (գամակ) մէջ, որ կապուած էր երկու ծառերի ստուերի տակ:

Երկար սակայն մենակ չմնացի: Նախ, աջ կողմիս դրացու կինը, որ իրանց պարտեզի մէջ ինչ որ բանով էր զբաղուած, գիմեց ինձ «աղա-աղբէր» տիտղոսով և

ամանը պարզած պատի վրայով, ջուր խնդրեց կողքի գոնուող աղբիւրից: Յետոյ, երկու մեծ թուղաններ զըլխիս վրայի ծառի ճիւղերի մէջ մի լաւ զզգեցին իրար և տերեւների անձրև հոսեցրին: հուսկ ուրեմն նկատեցի թէ ինչպէս պարտեզի դռնից մի առ մի ներս մտան և ղէպի իմ կողմը դիմեցին մի խումբ զիւղացիներ:

Ամենից տուա՛յ քայլողը նիհար ու երկարահասակ անձ էր: «Ձերքեզկա», երկար կօշիկ, կլոր-կարճիկ փափախ, ձեռքին էլ մարտի: Չը մոռանամ սուրն ու արծաթապատ գօտին:

Ցաւագար աչքերը ճպճալուն, շուրթերը պրկած, քիթը ցցած՝ ղննում էր նա պարտեզը և մէկ-մէկ էլ, ճիշտ պարսիկ մեծաւորի նման, առանց դառնալու, երևի իր նկատողութիւններն էր, որ հաղորդում էր հետևորդներին:

Այդ մարդու հետ թէև դեռ գործ չէի ունեցել, բայց ծանօթ էի: Շրջանական, 5—6 զիւղերի շահապն էր: «Ստարշինա», «գլովա» այգպէս էին տխրոյսում նրան զիւղացիք:

Անմիջապէս ետեից քայլողը՝ զրազիրն էր: Ազուսի էր յիշեցնում այդ երկար ու կոր, զլուխը միշտ կախ, գունտ քիթը կապոյտ ու ստրկական շարժումներով երիտասարդը: Մի քանի անգամ հանդիպել էի նրան. հազիւ մի քանի բառ էի լսել բերնից, սակայն միշտ օղու հոտը զգացել:

Ինչպէս ամէն «ուշիմ» զրազիր, ճարտար քերթող էր Սրապիոնը: Ձեռքն ընկնողը էժան չէր պըծնիլ: Պրտուկոլններ (արձանագրութիւն) կազմողն էր: Նայելով թէ ո՞վ և ի՞նչ կը կռիւէր ձեռքը—նրա համեմատ էլ արձանագրութեան մէջ այս և այն եղրակացութիւն կը գոյացնէր: «Ստարշինան» կարգալ-զրել չգիտէր: Իր անունը—այն հրաշալի հնգատառ Գիգոլ անունը ստորագրել սովորել էր, բայց այդ իսկ ճգմզելու համար, թշուառը ստիպուած էր առ նուագն տալն անգամ աչքերը ճպճը պացնել, ղոնէ երեք անգամ քիթը վեր քաշել և երեք:

անգամ էլ զրիչը կտրելու ուժգնութեամբ՝ թանաքի մէջ թաթախել:

Եւ ի՞նչ հարկ, խնդրեմ, որ ծանրակշիռ պաշտօնեան աւելին գրել զիտենար: Ձեռնտու էլ չէր: Կնիքը գրականում. հանել, կոխել, միշտ մի-երկու մանէթ այդ նեղութեան համար ստանալը շատ աւելի նպաստաւոր էր:

Ահա այդ զոյգն էր, որ գալիս էր գէպի ինձ՝ բաւական հանդիսաւոր, պաշտօնական քայլերով, ետեից տեղական քեօխօսան, մուտքը ցցած զզիր Սահակը, այլ և ուստա Համօն, կարմրամազ Սմբատը, երեսփոխը, Խօլերան...

Հասկացայ խմբային այդ այցելութեան պատճառը: Պարտէզիս մէջ կար մի աղբիւր: Նրա ջրի կէսը, անցնելով մեր հողի վրայ կեղրոնացող ստորերկրեայ աւազանում, խողովակներով գնում էր դիւղի ներքին թաղերի աղբիւրին: Մի ամսից 'ի վեր աւազանը փչացել էր, ջուրը դուրս էր տալիս և շուրջը ճահիճ գոյացնում, իսկ զբանով ներքին թաղի աղբիւրի ջուրը լիովին կտրւում:

Յայտնել էի դիւղացոց: Նրանք դիմել էին որ աւազանը շինել տամ իմ ծախսով, բայց մերժել էի և առաքել որ դա իրանց պարաքն էր:

Դանդատուել էին: Այժմ երեւի ստարշինայով, քեօխօվայով և գրազրով միասին՝ եկել էին որ արձանագրութիւն կազմեն:

— Բարի լոյս, պ. Երուսնդ, կանչեց հեռուից ստարշինան—հը, էդ ի՞նչ ա, չըլի՞ երեխութիւնդ միտդ ա ընկել, որ ճօճի մէջ ես պառկել...

Եւ մօտեցած՝ նստեց գետնի մէջ հաստատուած նըստարանին, մտրակը դրեց սեղանի վրայ, նայեց շուրջն ու ասաց.

— Ձէ, լաւ ես շինել... Բառ անկած ծառերդ ուր են... Էդ են (սշշիկնւնըդ...)՝ Քիչ ա, ես մեր բաղումը

1) Դադանի սիստեմով փեթակներ:

200 հատ ունիմ...

Ելայ և նստեցի դիմացը:

—Աղբիււրն էլ սա՞նք ա. շարունակեց նա լուրջ—բաւնչի՞ ըսէնց քիչ ա ջուրը:

—Աւագանը փչացել է. տակից ջուրը դուրս է տալիս և ահա այդքան հողը ճահիճ է շինել... Ստիպուած պիտի լինեմ բոլորովին քանդել, առուակ գոյացնել, եթէ գիւղացիք չշինեն:

—Հա, 'ի հարկէ, հողը խարաք ա անում... Դէ շինել տուր էլի. գեղացիք էլ շնորհակալ կ'ըլեն:

—Գիւղացիք պիտի շինեն և ոչ թէ ես:

Գիւղացիներից ոչ մէկը դեռ չէր խօսում: Ուստա Համօն քեօխլի հետ մօտեցել աղբիւրին՝ կկգել էին ու գննում:

—Ասենք դու մի քիչ դրուստ ես, գեղացիք էլ պիտի շինեն. ամա չէ՞ որ սա քեզ էլ վնաս ա տալիս...

—Համ էլ, մէջ մտաւ Խոլերան—թէ մենակ գեղացիք շինեն, էն ա էլ քեզ ջուր չեն տալ ըստիանց:

—Որ կռանտը (ծորակ) ըստեղից փակուի, ձայնեց ուստան աղբիւրի մօտից—ցածի աղբիւրին կերթայ էս ջուրը:

—Սխալում ես, ուստա. մօտ գնացի ես—փորձիր փակիր և կը տեսնես որ չի գնալ. այ, նայիր, աւագանի տակից է ջուրը դուրս գնում և ծծւում հողի մէջ:

—Հա, արեց քեօխլէն—ըսէնց կ'ըլի... Պիտի հօվուղը շինուի... էլի մէկ 50—60 մանէթ ծախս ունի:

—Բա՛ս, գոչեց ուստան—ծախս կուզի. ցէմէ՛նտ, ուստի հախ, քեարփիչ... կուզէք, ինչի՞ չէ, շինեմ...

Ասաց, աւագանը ծածկող քարը դէն շարտեց և բոլորը կռացան նայելու, բացի ստարշինայից և զրազըից:

Առ հասարակ Սրապիոնը լուռ, բաւական հեռու կանգնած, ձեռքին էր սեղմել աղտոտ թղթի մի կտոր և անընդհատ մատիտի ծայրն էր թքոտում:

Սակայն երբ ամենքը կռացել էին աղբիւրի վրայ, իսկ ստարշինան քիթը ցցած՝ ծառերի բարձունքներին

էր նայում—զրագիրը մի քայլ ետ գնաց ու մատովն ինձ նշան արաւ իրան մօտենալու:

Զարմացայ նկատելով նրա յանդուգն ժպիտը և այդ ձևով ինձ կանչելը: Զգուանքս էր շարժում ընդհանրապէս այդ ագտաւը, բայց, մի բոսլէ զայրանալուց յետոյ, հետաքրքրութիւնս յաղթեց և ելայ ու մօտ գնացի:

Տեսնենք, ի՞նչ ունէր ինձ ասելու այդպէս խորհրդաւոր կերպով:

Ձանաց սիրալիր ժպիտ ստանալ, յետոյ ոտք վերցրեց դէպի փեթակներէ կողմն ու ասաց կիսաձայն.

—Հլա մէկ ինդրեմ գնանք էն կողմը... ձեզ ասելիք ունիմ... փեթակներն էլ մէկ ցոյց տուէք ինձ:

Գնացի: Լուռ քայլեցինք մինչև առաջին ծառը: Այնտեղ նա կանդ առաւ, դարձաւ ու ասաց.

—Խօ տեսնո՞ւմ էք, պարոն, պրատակոլ են կազմել տալիս... դեղացիք են, անկիւրթ... գանգատել են թէ դուք նրանց աղբիւրի ջուրը կտրում էք... Հլա կաց մէկ ամէնը ասեմ... Հա, գիւղացոց դատաստանն էլ, գիտէք, նրանց կողմը կը վճռի... Էս սո՛ւղ, ¹⁾ Էս պրիստաւ... զխացաւանք. ջուրը կտրել անկարելի ա... հովուզը չեն շինել, կռանտը կը կապեն ու էլի ջուրը տակից հողդ կը փչացնի...

—Այն ժամանակ ես կը քանդեմ աւազանը, աղբիւրը. ես թոյլ չեմ տալիս աղբիւրը հողովս անցկացնել, աւազանը հողիս մէջը շինել...

Անկարելի ա... աթաղան-բաբաղան շինածը չի քանտուլի ու ըտէնց հողիդ մեծ մասը կը դառնայ ըսյոտա... ²⁾

—Կը ստիպեմ դատաստանով, որ շինեն աւաղանը...

—Ամիսներ, տարիներ կը քաշի... գանգատ, էլի պրատակոլ, պրիստաւ... Դուք գիտէք. բայց որ ինձ լըսէք, ես ձեզ մի լաւ, կտրուկ բան կառաջարկեմ, որ մի

¹⁾ Դատարան:

²⁾ Ծահիճ. ոռոտերէն բառ է:

անգամով ամէն բան վերջանայ, աղբիւրն էլ շինուի, ձեզ էլ ջուր գայ, նրանց էլ, հողն էլ չը փշանայ...

—Առաջարկէք տեսնե՞նք:

—Այ տեսմ... Մի քիչ դէնը գնանք... էս ի՞նչ լաւ բռնել են էս ծառերը... խնձորի են... փամփամփ, ինչ էլ լաւերն են... Հն, էն էլ ասում... խօ լսեցի՞ք, շինելու համար է՛ն քիչը յիսուն մանէթ կը նստի... որ լաւ վճռեն, ծախսի կէսը ձեր վզին կը դնեն... Հը... ո՛չ, ըտէնց էլ կանեն. ես լաւ գիտեմ մեր դատաւորներին... թէ չէ, կռանալը կը փակեն, հովուզը չեն շինիլ ու ըստ լուր կը դառնայ ողջ հողդ:

Բարկացած մի շարժում գործեցի:

—Հն, հէնց ըտէնց կ'ըլի, ես լաւ գիտեմ. գեղամէջումն էլ խօսել են ու ըտենց էլ վճռել... ես 25 մանէթ պիտի ծախս քաշես, եմ թէ չէ հողդ ըտէնց ջուր կը կտրի, կռանաղ էլ կը փակեն...

—Վերջացրէք. յետոյ...

—Յետոյ էլ էն, որ օրէնքներից դուրս կայ մի ուրիշ աւելի մեծ օրէնք. խօ գիտէ՞ք... է՛ն ո՞ր բանն ա, որ ադամամուկի մէջ դնես՝ լուս կը տայ... ըստեղ ամէն բան Ստարշինի ու իմ ձեռին ա... ոնց ուզենանք՝ ընէնց շուռ կը տանք... Հլա դուք էդ «լուս տուող» գագի ծէրը ցոյց տուէք ու կը տեսնեք... ընէնց անենք, որ ամէն բան էսօր և եթ դրատուի... թանգ էլ չի նըստի քեզ... մի կարմիր ա ու մի կապուտ...

Մի վարկեան ապշեցի այդքան յանդգնօրէն արուած կաշառքի առաջարկի վրայ: Յետոյ, զգուանօք նայեցի ագռաւին, մէջքս դարձրի և լուռ՝ դնացի դէպի նախկին տեղս, առանց խօսելու նորից:

Անշուշտ զրազիրը սառած—մնացած պիտի լինէր և կամ ուսերը թոթուած ու մի լաւ հայհոյանք արձակած իմ հասցէին:

Յամենայն դէպս ուղիղ դէպի ստարշինան դնացի և անվրդով, նստեցի ճոճի մէջ:

Ստարշինան նայեց ինձ, աչքերը կկոցեց, ապա դարձաւ եկող զրապրին և կանչեց.

—Հը, Սրապիւն, պարոնի ծառերը տեսա՞ր, շատ են...

—Ձէ, ստարշինա, պարոնը սկիւ չ'ուզաց էլ ծառերը ցոյց տալ... վախենում ա որ աչք դիպչի...

Ստարշինան դարձեալ նայեց ինձ: Ժպտում էի: Կատարելապէս ըմբռնել էի թէ նրա տուած հարցի և թէ զրապրի պատասխանի ներքին իմաստը:

—Շատ խոստացաւ, ուզում էր հարցրած լինել պաշտօնեան:

—Ձուզեց ոչինչ տալ, մերժեց. հասկացրել էր զրապիրը:

II

Ու այնուհետև որոշուած էր ստարշինայի բռնելիք դիրքն ու վերաբերմունքը:

Անմիջապէս առաջ նա դէմքը կնճռեց, արագ շարժումով դիւի փափախը, ետեից զարնելով՝ իջեցրեց դէպի ճակատը, ապա կուրծքը ցցեց և երբորդ շարժումով նստեց նստարանի վրայ ու ոտները պազեց դէպի ինձ:

Մտնում էր ստարշինական դերի մէջ: Սկսւում էր կոմեդիան: Հազիւ ծիծաղս գսպած՝ սպասում էի եղածին:

Երբ այդ բոլորն արել էր Գիգօլը, մտրակի կոթը ուսադիւից ետ պարզելով՝ կանչեց մօտ զրապրին, հազաց և խիստ ձայնով ասաց.

—Դէ հմի գրի. ալի՛սէր... ¹⁾ Ձեր հրամանոց անձներ, պարոն Երուանդ:

—Սմբատ, ասացի ծաղրելով:

—Ո՞նց Սմբատ. ձեր անունը խօ Երուանդ ա...

—Բաս ոչ գիտէք, էլ ո՛ւր էք հարցնում:

¹⁾ Գրադիր:

—Հանաքները թողէք, ասաց նա յոխորտաձայն—
ըստի վոլյուտնոյ ստարշինան ²⁾ ա խօսում:

Ասացի անունս և ազգանունս:

—Հմի հրամանոցդ պաշպոբոր... Ամսիս 5-իցը ու-
սիլնի—խրէն ³⁾ ա ուէզդը... ⁴⁾ ըտէնց չի, պիտէր...

—Հրամանք ես, ստարշինա, շտապեց ասել զըսգիրը—
անցեալ ամսի 5-իցը ոսսելէնա ախրանա ա զուրերնին
⁵⁾ ողջ... առանց պաշպոբորի մարդ չալիտի երեք օրից
աւելի ֆույ... չունեցողին էտապով ⁶⁾ կը զրկեն ուէզդ-
նի նաւալնիկի ⁷⁾ մօտ...

—Որ ասում եմ... նեղութիւն կրի պաշպոբորդ ցոյց
տալ...

—Բայց չէ որ, ասացի— երրորդ ամիսն է այստեղ եմ.
ինչու մինչև այժմ չէիք հետաքրքրուել:

—Մենք մեր բանը լաւ գիտենք, պարոն. պատաս-
խանեց հպարտութեամբ ստարշինան—պարտաւոր էլ չենք
ամեն հարցմունքի ջուղաբ տալ... Մերն էն ա, երբ ու-
զենանք հրամայենք ու պիտի կատարուի...

—Համ էլ էդ քեօխովի պարտքն էր. մէջ մտաւ զրա-
զիրը:

Գիւղացիք այժմ թողել էին աղբիւրը և լրջադէմ,
զգալով որ «պաշտօնական գործողութիւններ» էին սկը-
սում—մօտեցել ու շրջապատել էին մեղ:

—Հա բնա... արեց ստարշինան՝ քեօխովին դառնա-
լով—քեզ արէղպիսանիէն ⁸⁾ եկել ա խօ, էլ ո՛ր ես ա-
ռանց պաշպոբորի մարդ թողում զիւզումը... դու մա-
գամ գիտէս ոչ որ հմի ուսնի-խրէն ա...

—Ուսիլնա ախրանա... ուզեց զըսգիրը:

Գզիրը մի բան մըթմըթաց քթի տակից, յետոյ կա-
մենալով պատժել իր այդ յանդգնութիւնը՝ իսկոյն բե-

²⁾ Շրջանական տանուտէր. շահապ. ³⁾ ազճատած՝ усилен-
ная охрана զօրեղացրած դրութիւն. ⁴⁾ գաւառ: ⁵⁾ Նահանգ ⁶⁾
Ուրքով և զինուորներով ինչպէս բանտարկեալ. ⁷⁾ գաւառա-
պետ: ⁸⁾ Հրաման:

րանը ծածկեց երկար ցուպովը: Քեօխվէն շփոթուեց,
ժպտաց ու ասաց.

—Դէ էս մարդը խօ փախստական չի՞. տնով-տեղով
ըստեղ ա...

—Միենոյն ա, արեց խստութեամբ ստարշինան—
ուսիլնի-խըէնը ֆիդանների համար էլ ա... Մենք չենք
ուզում որ մեր վոլոստի մէջ ըսէնց մարդիկ ըլին...

Ապա դարձաւ ինձ ու կրկնեց.

—Հրամանքդ նեղութիւն կրիր պաշպորտդ...

—Լաւ, ասացի ես—տանն է. եթէ կուզէք՝ դնանք
քիչ նախաճաշ անենք և ցոյց կը տամ:

—Զկուսկի՞... փայլեց ստարշինի դէմքը—հա աճ,
անիծուի մեր էս պաշտօնն էլ. էնքան գործ կայ, որ
մարդ մոռանում ա թէ քաղցած ա... ընչի չէ, դնանք...
թէ գինի կունենաս ու...

—Ունիմ:

—Բաւ լաւ... Ասում ես պաշպորտ էլ ունիս էլի...
Հ՞ը...

—Կայ:

—Էդ լաւ... Որ ըսէնց ա, պարոն, շուտ գանգատդ
ասա, թող գրի պիսէրն ու գնանք փորներս պնտացնենք
քիչ:

—Ես գանգատ չունիմ... եթէ գիւղացիք մինչև 15
օր ես չեն շինիլ աւագանը, այն ժամանակ աղբիւրը կը
քանդեմ, ջուրն էլ առուակ կը շինեմ—կ'երթայ:

—Հլա կաց մէկ. ճչաց խուբրան—էդ հնց թէ կը
քանդես. բաւ մեզ առանց ջուրի՞ կը թողաս:

—Եթէ մաքուր ջուր էք ուզում, աւագանը շինէք:

—Կացէք հլա... մէջ մոտաւ ստարշինան: Յետոյ
ոտքի ելաւ, ինձ դարձաւ ու աւելացրեց.

—Էս սպօրը գակուսկի²⁾ վրայ լաւ կը դրստուի...
գնանք, տղէքք... ի՞նչ ա, բոլորին ես զօնաղ անում,
պ. Նրուանդ:

¹⁾ Նախաճաշ:

—Ինչո՞ւ չէ. համեցէք բոլորդ էլ:

—Ջոմարդ մարդ ա, ես ու իմ Աստոծը. ասաց ստարշինան քայլելիս՝ գիւղացոյց--Հ՞ը, ի՞նչ ա, խամ քաղաքացի էք դառել, որ վրայ էք տալիս... Սա մեզանից լաւ ա հասկանում զակոնը... Զակոնով պիտի վարուէ՞նք թէ ոչ... Թողէք, ճաշի վրայ կը վերջացընենք... Մարդը պաշտօնաւոր ունի, Ֆիզան չի, քաղաքավարի ինսան ա... Գնանք, պ. Երուսանդ, դու քէֆդ քեօք պահի, մենք չենք թողալ որ գեղացիք գլխիդ նստեն...

Քայլեցինք դէպի դուռը: Անմիջապէս, զակոնակի անունից կակղացած ստարշինան թողեց ինձ առաջ անցնելու, յետոյ, մինչև պարտէպից դուրս գնալը՝ գովեց ծառերը, գիւղացոյց դարձած՝ շեշտեց որ նրանք շնորհակալ պիտի լինին ինձպէս մարդ իրանց մէջ գտնուելու համար, որ ես շումարդ մարդ եմ երևում և որ վերջապէս գիտեմ «պատիւս պատուաւորաց և հարկս հարկաւորաց» տալը...

Այս բոլոր միտումաւոր ակնարկներով լի գովեստները նա անում էր հանդիսաւոր, աչքերը անընդհատ կկոցելով. իսկ զրազիրը, որ թուղթը գրպանն էր կոխել, այժմ գլուխը կախ՝ գալիս էր նրա ետևից:

Գնացքը փակում էր գզիր Սահակը՝ իրանից կրկնակի մեծութեամբ ցուպը միշտ ուսին դրած:

Երբ տուն էինք մտնում, տանտէրս, որ լուսամուտից նայում էր, կանչեց.

—Բան-բան, էդ ի՞նչ խաբար ա. էտքան մարդիկը ուրդիանց որսացիր, պարոն Երուսանդ... Սադ *ուէզը* ¹⁾ մեծանոնքը թոփ ես արել—բերում:

—Եկել են պրատակօլ կաղմելու:

—Դու քո Աստուծո՞ւմ... Ի՞նչի, տօ, էն ո՞ր շան որդին ա գանգատել քեզնից:

—Գիւղացիք:

—Ա՛յ կասես... Համա չըլլ՞ էն անտէր աղբիւրի

1) Գաւառ:

համար... Հլա կացէք դամ տեանամ էդ մնց բան ա...

—Համեցէք, հրաւիրեցի ես—համ էլ ասէք ձեր գինուցը մի-երկու շիշ ուղարկեն մեզ:

—Երկու. ծիծաղեց ստարշինան—ուղտերին ուղում ես գտաւոր ջրի:

—Տօ ջաններդ սաղ ըլի... կանչեց տանտէրս մօտենալով մեզ—հրէն կարասը ընդի՞ չի... պարոն Երուանդին վախեցնել չես կարայ. ողջիդ էլ գինու մէջ կը խեղդի:

—Տօ ուր ա բաս մէկ օր էլ մեզ չխեղտեց, ասաց քեօխվէն ծիծաղելով:

—Դու ինչացու ես, դու. ծաղրեց նրան տանտէրս—ընչի՞, մուֆթա գինի՞ ա գտել պարոնը... Դէհ, հլա մէկ համեցէք օթախը...

Ասաց և առանց սպասելու որ ես կարգադրութիւն անեմ տանս մէջ, մտաւ սրահս առաջ և յետոյ ինձ ներս թողեց:

Կանչեցի ծառային: Սեղան դրին, բերին ինչ կար և քիչ յետոյ բաժակները լցուեցին:

Ահա հէնց այդ ժամանակ էր որ մէկէն աղբիւրը անցաւ երկրորդ պլանի վրայ, որովհետեւ մի նոր խնդիր եկաւ գբաղեցնելու ստարշինային:

Մեզ ծառայում էր սեղանի վրայ մեր Սիսակ անունով ծառան, որ միևնոյն ժամանակ և վարպետ այդեգործ էր, ճարպիկ ու հասկացող մշակող:

Մշտապէս խռովկանի դէմքով այդ երիտասարդը շրթունքները կախ, յաւիտենապէս դժգոհի շարժումաձևներով գնում-գալիս էր առանց ուշադրութիւն գրաւելու իր վրայ:

Սակայն երբ մի անգամ, երեւի կամենալով իր խոնարհութիւնը արտայայտել՝ գինի լեցրեց ստարշինայի բաժակում, Գիկիլը յանկաբժ դարձաւ, աչքերը ճարձպանելով նայեց նրան ու գոչեց.

—Փիէ... էս Սիսակը չի... ձեզ մօտ ա ծառայում:

—Հրամանք ես, ստարշինա, ես եմ... Դէ էլ ինչ

անեմ, ով ինձ հաց կը տայ կը պահի. Գրիգորն էլ որ ընէնց զուլում արաւ ինձ...

—Կնց հլա... Քեզ հետ գործ ունիմ... Աղա Սրապիճն, սրա անունը էն թղթումը չկար...

—Կար, ստարշինա:

—Բառ լաւ...

Աղա փափախն իջեցրեց ճակատին, խիստ կերպարանք ստացաւ, պարզեց ձեռը զէպի Սիսակն ու ասաց.

—Պաշտօնագր... հմի սլինի-խրէն ա:

—Ուսիլնա-ախրանա, այ ստարշինա, ուղղեց նորից զրազիրը:

—Դու ձէնդ քեզ քաշի հմի. բարկացաւ այս անգամ պաշտօնեան-լեզուն իմն ա՝ սլանի-խրէն եմ ասում... Շնտ, Սիսակ, պաշտօնագր բի տենանք...

—Են... դունատ ետ քաշուեց ծառաս—Ի՞նչ պաշտօնագր...

III

Ալեքսանդրօպոլի ղիւղերից բերուած որբ տղայ էր Սիսակը: Միայն մի եղբայր ունէր, որ անտառապահի օգնական էր: Մանկութիւնից մեծացած Դուզանում, տեղացիի նման էր դարձել: Խնամել էին նրան տանտէրըս, ջրաղացի քարերով առատուր անող Մելիքը և մի քիչ էլ ուրիշները:

Այժմ, մօտ 25 տարեկան, մտադիր էր ամուսնանալ և տնփեսայ լինել Դուզանում. ասում էին մինչև իսկ որ նշանուէլ էր, բայց մի քանի ամսից ի վեր, ինչ-ինչ զժտութիւններ նրա և աներոջը մէջ՝ Սիսակին թողել էր շուարած, դռնէ դուռ ընկած: Գովել էին ինձ որպէս լաւ այգեգործի. վարձել էի նրան, պարտէզիս մի անկիւնում հէնց ինքը մի խրճիթ էր կառուցել ցցերով և նրա մէջն էր ապրում:

Իսկ թէ նոր ի՞նչ էր պատահել, ինչո՞ւ յանկարծ նրանից անցագիր էին ուզում (ինչ որ չէին ուզել 20

տարուց ի վեր) — դա զարմացրեց թէ ինձ և թէ իրան
— Սիսակին:

Ըստ երևոյթին միւս գիւղացիք բոլորն էլ գիտէին
պատճառը: Ոմանք ժպտում էին, միւսներն անտարբեր՝
սպասում էին լինելիքին:

— Պաշպօրտ... կրկնեց նորից Սիսակը կակաղելով
— Բնչի, բա ես եմդ եմ... Դու ինձ չե՞ս ճանաչում,
ստարշինս:

— Դուս մի տալ, այ շաշ... կանչեց նրա վրայ
պաշտօնեան — ես, հլա դու մէկ մատ լակոտ էիր, որ
գիւղումը ականջներդ քօքել նմ... Ամա հմի սլինի-խըէն
ա, ասացի, ու առանց պաշպօրտի չի ըլի...

— Ես... հնց թէ խըէն ա... բա ինձի՞ ինչ... կան-
չեց վրդովուած Սիսակը — բա դու չե՞ս իմանում որ ես
պաշպօրտ սկի չեմ էլ ունեցել:

— Էդ ա է՛է... Դու հլա ըստեղի վրան գրուած
չես, բա ո՛ւր ես ըստեղ վեր ընկել առանց բիլէթի, հ՞ը...
փալաւ-մալաւդ հաւաքի դէ, ու դնա եա բիլէթ հանի,
եա թէ չէ՝ էլ էս գեղի ղրաղովը անց չկենաս... Սա
մեր հրամանն ա...

Հարկ համարեցի միջամտել: Թշուառ Սիսակը երե-
րուն՝ կարկամել էր ու քիչ էր մնում լաց լինէր զայ-
րոյթից:

— Լսեցէք, պարոն Գիգո՛ւ, ասացի — էլի դուք տա-
րօրինակ բաներ էք անում. այս մարդը վաղուց այստեղ
է, հասարակութեան անդամ է, ինչո՞ւ էք վռնտել ու-
զում:

— Ըտէնց ա գակօնը, ասաց գրագիրը — առանց
պաշպօրտ չի կարելի. պաշպօրտ չունի՝ թող դնա իր
տեղիցը հանի:

— Համ էլ էդ սիլնի-խըէն ա, — Բնչ գահրումար
ա, աւելացրեց ստարշինան — փիս բան ա ըլել. որ մէջ
տեղ ընկաւ, ասում են, առանց պաշպօրտի մարդու բըռ-
նելն ու քշելը մէկ ա ըլում...

— Կանց հլա, գոլովս. խօսեց տանտէրս — չի՞ ըլի,

որ մի կերպ անենք էս խեղճ տղի համար... մնայ ըստեղ ու գիր գրի որ զրկեն:

—Ձէ, չէ, հնց կ'ըլի... Թող գնայ գեղիցը. մէկ էլ տեսար սլրիստաւն խմացաւ... Լսեցի՞ր, Սիսակ, Էգուց-ուանից էլ առանց բիլէթի էս գեղումը, խմ վոլոստումը¹⁾ սկի չերեաս, թէ չէ էտապով քեզ քշել կը տամ:

—Խմի՛ր, առ. բաժակը նրան պարզեց տոնտէրս— լաւ ա, մի բարկանալ, հասկացանք... Կ'երթայ Էլի, ի՞նչ կայ. կերթայ պաշպորտ կը հանի ու էլի կը դայ... Եա-նի զրանով խօ Սիսակից չ'աղատուեցին...

Ու աչքով արեց Սիսակին, որ սենեակիցը հեռա-նար: Դեռ մուժն էր ինձ համար. տանտիրոջս ակնար-կութիւններից երևում էր որ մի ինչ որ ինարիզ կայ խնդրում...

— Իմ գործերը կը մնան. խօսեցի ես—քեալամի՛ քուլը տալու²⁾ ժամանակն է... Եթէ մի քանի օր ժա-մանակ տաք, ես ինքս կը գրեմ և կ'աշխատեմ որ ան-ցազիրը ուղարկեն:

—Ձէ, հնց կ'ըլի... Հը՞, Սրապիճն, ըսենց չի—չի՛ ըլիլ... Էն զահրումար սլրէդալիսանան հնց ա ասում, դո՛ւ ես կարդացել:

—Ասում ա, խօսեց ծանրակշիռ՝ գրազիրը—ա-ռանց պասպորտի չի կարելի. որ գեղումն էլ որ էլա՛ ըեօխվին սլողսուդ³⁾ կը տան, կը պատժեն...

—Փիէ... ոստեց քեօխվէն—Թող գնա ռա՞ղ ըլի գլխիցս Էէ. ինչի՞, ես զի՞ժ եմ, որ նրա պատիժը քա-շեմ... Ագա, Սիսակ, սկիռներդ խուրդ ու խաշ կ'անեմ թէ Էգուց առաւօտ քեզ ըստեղ տեսել եմ...

—Տօ գնա է, Սիսակ... գնա որդի, գործիդ գնա ու Թող տեսնենք ընչի՞ ես կատողել մեր մեծանոնքը... Գնա որդի, մեր խանութին էլ ասա՛ թէ իշխան ձկնիցը կայ, մի քիչ մագացու զրկի... էս գինիներն էլ պրծան:

1) Համայնք. 2) հող լցնել բոյսի տակը. ОКУЧИВАТЬ. 3) դա-տի տակ:

Սիսակը լուռ՝ շշերը հաւաքեց և գլուխը երերցնելով դուրս գնաց:

Ոչ ոք չխօսեց մի ըստէ: Ստարշինան կուացել էր շաքարով շինած սալաթի վրայ, միւս գիւղացիները սենեակս էին գննում, իսկ ուստա Համօն փառակազմ գրքերին պլշած իր կապոյտ աչքերը, ակներև կերպով դարմանում էր թէ արդեօք ես համբերութիւն էի ունեցել ծայրէծայր կարգալու այն հաստափոր հատորները:

— Հը՛մ... արեց վերջապէս ստարշինան—էս սալաթը լաւ բան ա ըլել... Կասես սկի գինի խմած չըլեմ... Թրի պէս կտրեց...

— Եանի դու սրանք ողջ կարդացել ես... չկարողացաւ իրան զսպել ուստա Համօն և դարձաւ դէպի ինձ:

— Ձէ հա՛... արեց Խոլերան—մարդ հարուր տարի ապրի, էսքանը կարող չի կարդալ...

— Բալքի Աստուածաշունչնի են. դիտեց երեսփոխը:

— Չակոնի գրքեր կ'ըլեն. պնդեց գրագիրը:

— Բառարաններ են. ժպտեցի ես —ինչ խօսք ուզե՜նամ՝ միշտ կը գտնեմ... Ա՛յ, կ'ուզէ՞ք հէնց գտնեմ էդ ոսիլէննայա ախրանոս բառը և ասեմ թէ ո՞նց են նրա օրէնքները:

— Հը՛ա... գոչեց տանտէրս—Դո՛ւ քո Աստուածը, մէկ նայի տես թէ ստարշինան իրաւունք ո՞ւնի Սիսակին գեղիցը քշել:

— Տօ ի՛նչ իրաւունք, ձայնեց ստարշինան—իրաւունքը որն ա. զակոնն ըտէնց ա—սլրծաւ գնաց. էլ ըստեղ իրաւունքի բան չկայ:

— Դէ զակոնն էլ իրաւունքն ա էլի. ասաց երեսփոխը:

— Ձէ հա՛... ծիծաղեց քեօխվէն—տօ մարդ էլ իրաւունքիցը կը դողմայ շան պէս. ամա արի տես, որ զակօնի անունը չէ՛ն տալիս—դողը ջանդ ա ընկնում. կ'ասես խոլեր բռնած ըլի քեզ:

— Դէ հա՛լբաթ, աւելացրեց Խոլերան—զակոնն ո՛ւրիշ ա, իրաւունքն՝ ուրիշ...

—Եանի այ Գրիգոր, ասաց տանտէրս—արի ու զը-
րխան ասա... Էդ սլննի-նը՞նն ա քեզ ստիպում, թէ
նրանից աւելի... ընէնց էլի... Հ՞ը, դու ըլես էն Ս. Գէ-
որգը...

—Ուրիշ ի՞նչ պիտի ըլի... ասաց խստութեամբ
ստարշինան—ասի քեզ՝ որ զակոնն ըտէնց ա հմի... 'ի
զուր խօ չի՞, որ ինձ ստարշինա են արել, վրասնի
ստարշինա ¹⁾ ... Ես պիտի զակոնը պահեմ...

—Ձէ, չէ, դու էն ասա, եանի՛ ըտի խօ Գրիգորի,
էն չոլախ քաթթառի մատը խառը չի՞... Հ՞ը... ընէնց,
ուզում ա Սիսակին ռադ անի, նրա աշխատանքն ուրա-
նայ, իր խոստմունքը մոռանայ... Կ'ըլի որ ուրիշ փեսա-
ցու էլ գտած ըլի...

Ստարշինան մի ումպով դատարկեց բաժակը, երևի
վարկենական շփոթութիւնը ծածկելու համար. յետոյ
աչքերը ճարձպացրեց ու ասաց.

—Ձէ, Գրիգորը ըստի գործ չ'ունի... ինձի՛ ինչ որ
աղջիկն էլ Սիսակին չի ուզում տայ... աղջիկը իմը խօ
չի՞...

—Այո, բայց մի սմբողջ տարի որ Սիսակին բանե-
ցրել է խաբելով՝ թէ աղջկը նրան կը տայ, տնփեսայ կը
շինի...

—Է՛հ դու էլ, պ. Երուանդ, արեց քեօխվէն—ի՞նչ
ես Սիսակին ականջ դնում:

—Կաւ ան, հերիք ա... վեր կացաւ սեղանից ստար-
շինան և ինձ գարծաւ.

—Շնորհակալ ենք, ախպէր... Ա՛յ ադա, դուք էս
ի՞նչ տեսակ մարդիկ էք. եկանք որ աղբիւրի գործը զըս-
տենք ու չ'թողեցիք էլ... մարդու հայը կերանք...

—Ոչինչ. միջամտեց քօեխվէն—պարոնը մե'րն ա,
եօլա կը տանենք:

—Ձէ, Էդ իմ գործն ա. ասաց ստարշինան—ես ու
պ. Երուանդը հմի քիչ բաղը կերթանք, ծառերը, եաչ-

¹⁾ Շրջանական տանուէր:

չիկները կը տեսնանք ու ընտեղ էլ բանը կը վերջաց-
նենք... Հը, պարոն, ըտենց չի՞...

— Լաւ, ասացի ես ժպտելով:

— Դէ, խնայեմ, դուք գեղամէջ գնացէք. ես էլ վեր-
ջացնեմ ու մէկ կէս սնաթից կը դամ... Ադա Սրապի-
ճն, դու էլ գնա Մաթօին աստ, որ շան որդին դուքան-
ների առաջը գայ իմ հրամանին, թէ չէ կերթամ դամչիովս
զլուխը կը ջարդեմ... Գնանք, պ. Երուանդ, գնանք մէկ
ծառերդ տեսնենք. ասում են՝ լաւն են...

Բոլորս դուրս ելանք, իսկ ստարշինան յուսալից՝
որ գրադրի չ'արածը ինքը կը յաջողեցնէր, ինձ հետ
պարտէզ իջաւ:

IV

Վիճակուած էր. այդ օր ստարշինան կաշառք չալի-
տի ուտէր: Որովհետեւ հազիւ մտել էինք պարտէզ, որ
Սիսակը վաղելով եկաւ յայտնելու թէ քաղաքից երկու
հիւրեր էին եկել ինձ մօտ:

Երկու ծանօթներ, որոնքը օգտուելով մի քանի օր-
ուայ տօներից—եկել էին գիւղ՝ ջղերը հանգստացնելու,
գուցէ և իմ նոր կեանքս տեսնելու:

Ստարշինան ստիպուեց դործը մի ուրիշ օրուայ
թողնել և հեռանալ:

Հիւրերս իջան և երբ հանգստացել էին, երեկոյեան
գէմ պարտէզ տարայ նրանց: Մեղուի փեթակներ մօ-
տից երբէք չէին տեսել: Սիսակի հետ միասին բացինք
մէկը, ցոյց տուի ամէն ինչ:

Յետոյ, երբ պարտէզիներքեւում կանգ առած, մայ-
րի անտառն էինք դիտում և ծառան մի քանի քայլ հե-
ռու սպասում էր, յանկարծ նա մօտ եկաւ, կպաւ թևիս
ու ասաց երկչուս.

— Ադա-ախալէր...

— Ի՞նչ կայ, Սիսակ:

— Մէկ գետի զրազը դուրս գնանք...

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ կայ:

— Ընէնց... Մէկ բան պիտի ցոյց տամ ձեզ:

Այնքան աղաչանք էր գրուած այդ խղճուկ դէմքի վրայ, որ բոլորս էլ հետեցինք նրան և գետափին ելանք:

Այդտեղ նա մեզ տարաւ դէպի աջ և երբ հասել էինք գետակի մէջ հոսող առուակին, ցոյց տուաւ նրա միւս կողմը գտնուող մի այգի և ասաց յուզուած, լացի ձայնով.

— Դուք ու ձեր Աստուածը, աղս-ախպէրներ, մէկ զնացէք մտքէ կդ բաղը, մէկ լաւ մտիկ արէք թէ ինչքան աշխատանք էր պէտք, էն էլ մի հողու—մինակ մարդու աշխատանք, որ չեօլիցը ըտէնց բաղ շինուէր:

— Ո՞ւմ պարտէ՞ղն է այդ, հարցրեց հիւրերիցս մէկը:

— Գնացէ՛ք՝ թէ խիղճ ունէք. շարունակեց Սիսակը աւելի ու աւելի յուզուած— առաջ մէկ տեսէք ու երբ դաք՝ ամենը կը պատմեմ:

Ես հասկացել էի: Իրաւ է, երբէք առիթ չէի ունեցել տեսնելու այգին, բայց լսել էի որ այդտեղ էր նա՝ — նրա աներոջ այն հողը, որ շնորհիւ Սիսակի հսկայական ու անդուլ ջանքերի, ճահիճից փոխուել էր պարտէզի:

— Բայց չէ՞ որ կարող են մեզ ներս չթողնել. առարկեցի ես նրան:

— Կը թողան... հրէն, տէրն էլ մէջն ա... Մէկ զնացէք հէնց էդ պառաւիցը հարցրէք, թէ ո՞վ ա էդ ծածառերը տնկել, մէշիցը շալակով ցախ բերել ու չափաւր քաշել, բաղի դովը փոս փորել... Հարցրէք թէ ի՞նչ էր առաջ էդ բաղատեղը, ո՞վ ա չորացրել, ո՞վ ա պատրուսնին արել, էդ կարտոֆէլը, էդ մարգերը... Հարցրէք թէ ո՞վ ա, որ գիշեր-ցերէկ, ողջ մէկ տարի փորել ա, չորացրել, տնկել, մաքրել սւ հէնց որ չեօլիցը բաղ դարձրել, վզակոթին տուել են ու շան պէս դուս քցել... հմի էլ ուզում են ըտէնց, նամարտի պէս քշել զեղիցը ու նրա աշխատանքը վայելել...

Յուզմունքը շատանում էր, սկսել էր լալ գրեթէ. ձայնը դողում էր շրթունքների հետ:

— Գնացէք, շարունակեց նա— ես ըստեղ, կուչ կը գամ էս քարերի մէջ... ձեր դատաստանին կը թողամ. թէ կասէք «Սիսակ, ձէնդ կտրի, իրաւունքը քոնը չի» գլուխս դէմ կը տամ որ խփեն... Սկի աջալա¹⁾ չանէք, աղա-ախպէրներ, մէկ լաւ տեսէք, մէկ լաւ հարցրէք...:

Հիւրերս զարմացած էին և ինձ էին նայում հարցական դէմքով: Ակնարկեցի սպասելու, յետոյ, երբ յիշաւի Սիսակը կկոչեց քարերի մէջ ու նստեց— հրաւիրեցի նրանց հետեւել ինձ:

Սաստիկ խղճում էի հարստահարուած երիտասարդին, և, քանի որ իր դատը նա մեզ էր յանձնում, մըտածեցի չմերժել: Բացի դրանից, իմ մէջ ևս կուտակւում էր դայրոյթ ան մարդու դէմ, որ մի ամբողջ տարի խաբելով, տնփեսայ շինելու յոյսեր տալով՝ շահագործել էր որբին և այժմ, երբ ճահիճը մի շքեղ, արդիւնաշահ պարտէզ էր դարձրել— այժմ վռնտում էր նրան և մինչև իսկ կաշառքի ոյժով դրդում ստարշինա-յին՝ գիւղից էլ քշելու:

— Գնանք, ասացի հիւրերիս— հետաքրքիր բան է:

Եւ առուակը չանցած, բաւական մանրամասն պատմեցի նրանց եղելութիւնը:

— Տօ գնանք է մէկ, գոչեց Գէորդը (հիւրերիցս մէկը)— գնանք այդ անպիտան ծերուկի մօրուքը թափ տանք քիչ:

— Արժէր դրան մի լաւ գնքսել. աւելացրեց Յակովբը (միւս հիւրս)— չէի կարող երևակայել այդ աստիճան հարստահարութիւն գիւղում:

— Սա դեռ մի երևոյթ է. գիւղում տեղի ունեցող հարստահարութիւնը այնպէս մեծ չափերով է լինում, որ գիւղացին ցանցի նման բռնուած է, ծծւում ու չորանում...

¹⁾ Չտապէք:

Ոսանեցինք առուի վրայից և մօտեցանք պարտեզին: Յիրաւի, լեռնադաշտի ոչ մի դիւղում չէի տեսել այդքան խնամքով և ճաշակով շինուած պարտեզ: Զարմացած կանգ առինք մեծ բաց դարպասի առաջ:

—Օհօ, գոչեց Յակովբը—սա ինչ սիրուն պարտեզ է. կարծես մասնագէտի ձեռքի գործ լինի:

Վանդակաձև մեծ դռան կողքից ձգւում էր աւագածածկ մի լայն ծառուղի դէպի ներս: Պարտեզն ամբողջ նախ շրջապատուած էր փշալից խիտ ցանկորմով, իսկ յետոյ՝ առած ուռիների շրջանակի մէջ: Ապա, առնասունների մոտաքը լիովին արգիլելու համար՝ պարփակուած էր լայն խրամով: Իւրաքանչիւր թիզ հողը ներսում մշակուած էր ու մաքրած: Անտառից բերած վայրի խնձորենիների կոճղերի վրայ պատուաւորաբար ընտիր ճիւղերն այժմ լաւ բոնել էին և ծաղկել. մի կողմը —կեռասենիք, սալորենիք, մի ուրիշ գծով՝ արքայամուրու բազմաթիւ թփեր, վարդենիներ. աւելի ցած՝ լորիի ցցերը զինուորների կանոնաւոր շարքերով՝ կանաչ էին կապել, իսկ նրա առջևում գետնախնձորի մաքուր ու լաւ աղօսներ ցոյց էին տալիս ամենալաւ տեսակի տունկեր:

Ինչէր ասես չկար.—ընդեղէն, կաղամբ... Ու այդ բոլորը շատ կանոնաւոր տեղաւորած մաքուր մարդերով. ոչ մի փուշ կամ քար:

Գինձի մարգի մէջ կուչ եկած քաղհանք էր անում Գրիգորը: Կուզ ու կարճ մի ծերունի, որ մեր ձայնը լսելով՝ դարձաւ նայեց, յետոյ ոտքի ելաւ քահանը ձեռքին:

—Բարեւ, ծերունի:

—Աստծու բարին... Էս ճնց էլաւ, պ. Երուանդ, որ եկաք բազս տեսնելու... Համեցէք:

—Դրացի ենք զրեթէ, ասացի ես—չգիտէի որ այսքան մօտիկ, այսպիսի դեղեցիկ պարտեզ կայ. իմ պարտեզը սրա մօտ անապատ է...

—Ըտէնց ա. ժպտեց ծերունին—ուրիշի ձեռքով ա-

բաժ բանը բա ի՞նչ պիտի լլի. մարդ իրա, իրա ձեռքովը պիտի շինի, իրա քրտինքը պիտի թափի հողի վրէն...

— Բայց մի՞թէ այս բոլորը քո իսկ ձեռքով, քո քրտինքովն ես շինել ու մշակել. հօր, ծերունի. հարցրեց տաքութեամբ Յակովբը:

— Հս... արեց ծերունինն բաւական համարձակութեամբ— բառ ուրիշ էլ ո՞վ ունիմ:

— Ղօչաղն ես եղել, դիտեց Գէորգը ծաղրով— լաւ էլ այդեպան:

— Կանես՝ կը սովորես... Ճշմարիտ ա, էս բոլորը— տաժ կը լինի պարոնը— իմ ձեռքովս չեմ տնկել շինել, ամա ես էլ շատ քրտինք եմ թափել ըստեղ:

— Այսինքն ի՞նչ, զոչեց Յակովբը— գուցէ այս ծառերն ես դու պատուաստել:

— Չէ:

— Կամ այս պատը դու քաշել... չլինի՞ խրամը քո փորածն է...

— Մարգերը դո՞ւ ես կազմել, գետնախնձորը դո՞ւ մշակել... աւելացրեց Գէորգը:

— Կամ այս մօրիների թփերը դո՞ւ բերել անտառից...

— Գուցէ այդ ուռիները դու տնկել, այդ ծառուղիները...

— Չէ՛, աղաներ, յաջողուեց ասել ծերունինն խօսքերի այդ կարկուտի տակից. — չէ՛, էստե՛ք իմ շինածները չի... իմ... իմ մշակն ա, իմ նոքեանն ա շինել:

— Ի՞նչ նոքեար. զարմացաւ Գէորգը ինձ դառնալով— ուրեմն վարձատրե՛լ է:

— Սպասի՛ր, ծերունի, միջամտեցի ես— խօսքդ Սիսակի համար է... լաւ, թող նօքեարդ եղած լինի. իսկ որքան վարձ ես տուել նրան. տուե՛լ ես օրինակ այնքան, որքան ես տալիս եմ. ինչո՞ւ ուրեմն ամսական 10 ռ. առնելով ինձնից, նոյն ջանքով չի մշակում պարտէզս:

—Ո՞նց, դոչեց ծերունին—տարեկան 120 մանկթեա տալիս... փիէ... հացն էլ, տոնն էլ...

—Այո... կօշիկ, մի ձեռք էլ հագուստ:

—Ասում էին—չէի հաւատում... բա էդ ո՞նց ա որ քո բաղը սրանից լաւ չի շինել... Ի՞նչ դալբն ա էլել տճ...

—Լսի՛ր, ծերունի, միջահատեց Յակովբը—դու էն ասա թէ դո՛ւ ի՞նչքան վարձ ես տուել նրան, դո՛ւ...

Ծերունին շփոթուեց, փորձեց ժպտել, խօսքը կըտուրը ձգել, բայց Յակովբը ամուր էր բռնել նրան, իսկ ես ու Գէորգը ծիծաղում էինք:

—Փիէ... արեց վերջապէս ծերունին—քո ի՞նչ բանն ա էդ, ախպէ՛ր, դու նրա վէքի՞ն ես... ես զիտենք ու նա... էդ մեր գործն ա...

Ու Յակովբը սկսեց. «Թափահարել» նրան մի ֆիլիպեականով, ուր խառն կային և ծաղր և կծու յարձակում, և՛ բարոյախօսութիւն: Օրինակ.

—... Քանի տարեկան ես, ծերունի... վաթսո՞ւն... Տէս, էլ սև մազ չկայ գլխիդ. մէջքդ էլ կամուրջի նման ծռուել է. մէկ էլ տեսար՝ մի օր ընկար ու ոտքերդ պարզեցիր... հը՞ ի՞նչ է, կարծում ես էն աշխարհումը քեզ հարցնող չի՞ լինելու թէ՛ «ա՛ Գրիգոր, այ՛ ծերուկ, ինչի՞ Սիսակին խաբեցիր, ողջ տարին բանացրիր, ճահիճդ այգի շինել տուիր, աղջկադ խոստացա՛ր. նա էլ կարծեց թէ իր աշխատանքի պտուղն ի՞նքն է վայելելու, ողջ ջահելութեան ոյժը դրեց հողիդ վրայ, բայց դու վռնտեցիր նրան ու աշխատտնը խաղտեցիր»... Հը՞, ի՞նչ է, չի՞ գտնուիլ մէկ սատանայ, որ էդ մօրուքիցդ մի բռնի, էն կալէ կարասը կոխի ու հանի, ես քեզ քարէփար խփի, երկնքից գետին շալտի...

—Փիէ, փիէ... անում էր ետ-ետ քաշուելով ծերունին—տօ եկել էք ինձ խեղդելո՞ւ... տօ դուք պրի՛ստաւ էք, ստարշինա՛մ էք...

—Հը՞, չէ՛, դու այն ասա՛. մօտենում էր նրան Յակովբը սպառնալից—կարծում ես էն թարս ոտներով,

պոպերով ու պոչերով սատանաները քեզ բանց կը թողնեն. ես թէ չէ, հէնց էս կեանքում, դու չե՞ս մտածում որ ել՞ի Թիֆլիզում ձեռքս ընկնես, քեզ ծեծելով թան կը շինեմ, էդ մազերդ կը սեպնեմ մոլորով... Ես թէ չէ, Սիսակն է, կատաղեց ու մի օր էլ բռնեց քեզ հէնց այստեղ խեղդեց, էս բաղն էլ քար ու քանդ արեց, տըրորեց ու ինքն էլ կորաւ գնաց...

—Տօ ձեռք քաշի է... մեղա՛յ Աստուծոյ... տօ ես ի՞նչ եմ ասում... հլա թող գնայ պաշպորտ բերի...

—Պաշպօրդ... քայլեց դէպի նա Յակոբը — տօ դու անստուգած ես, մլթո՞նի ես. քսան տարի դիւղում մեծացած մարդուց պաշպօրտ կ'ուզեն... տօ դու չե՞ս կարդացել Աւետարանում, որ կաշառք տուողին դժոխքումը քսան անգամ հալած արճիճի մէջ են թաթախելու, հարիւր չորս չամշա ¹⁾ կրակ են լցնելու բերանը, ամեն օր երեք անգամ ձեռքերը դաղելու են, կաշառք տուող ձեռքն էլ շների առաջ են քցելու... տօ բաս դու Աւետարանին էլ չես հաւատում...

Մենք, ես ու Գէորգը ծիծաղից չգիտէինք ինչ տեսել, տեսնելով ծերունու լըջօրէն վախենալն ու ետ-ետ քաշուելը, իսկ Յակոբի ծաղրով լի սպառնալիքները:

—Հա՛մ էլ որ, վերջացրեց սուր խաղով Յակոբը իր խօսքերի կարկուտը—ես է ես քաղաք գնալիս՝ գուբերնատորին ասելու եմ որ քեզ բռնեն հոգիդ հանեն... ի՞նչ է, դու ի՞նչ ես կարծում ինձ. կարծում ես որ քի՞չ փող ունիմ կաշառելու բոլորին ու քեզ քշել տալու գիւղիցը... Բայց ամենից առաջ ես քեզ մի լաւ կը ծեծեմ էգուց. հէնց ըստեղ կը գամ քոթակ կը ստամ, թէ աղջիկդ չես առել Սիսակին...

Կատարեսլ մոլիէրական բռնի ամուսնութեան կերպարանքն էր ստանում հարցը: Ծերունին կարկամել էր. վերջրեց գետնից բահը, մի ոստիւն գործելով դուրս թռաւ ծառուղուց և ծածկուեց ծառերի ետևը:

¹⁾ Շերիփ:

Իսկ մենք մի մեծ քլքիջ բարձրացրինք և այդպէս էր որ դուրս գնացինք պարտէզից:

Այդ ամենն անշուշտ բաւական զուարճալի կը լինէր, զուարճացրած իմ հիւրերին— եթէ միայն քարերի մէջ սպասելիս չլինէր թշուառ Սիւսակը, որ զուցէ յոյս ունէր մեր միջամտութեան վրայ, զուցէ կարծում էր սր երեք «աղա» քաղաքացիները պիտի կարողանային շարդել ծերունու յամառութիւնը, պիտի յաջողուին վերականգնելու իր իրաւունքները և վերջ տալու տանջանքներին...

Այդ մտածութիւնը երևի բոլորիս իսկոյն համակեց առուից անցնելուն պէս, որովհետեւ անմիջապէս լրջացանք և լուռ՝ քայլեցինք դէպի դետակը:

—Շնծէրը... բացականչեց Յակովբը—Աստուած է վկայ, որ վաղը զնալու եմ նրան գնքսեմ. թող ինչ ուզում է լինի:

Ոչ մէկս չխօսեցինք: Քարերի վրայ կուշ եկած՝ անշարժ նստել էր Սիւսակը՝ դէմքը ձեռքերի մէջ: Չլսեց մեր մօտենալը. դետի խոխոջը չէր թողնում:

Ի՞նչ ասել այժմ նրան, ի՞նչպէս մխիթարել:

—Սիւսակ...

Դարձաւ ու ոտքի ելաւ:

Յուզմունքը ծածկել անհնար եղաւ: Լացել էր. լաց էր լինում և զուհաս դէմքը թըշուած էր աղի արցունքով:

Յիրաւի... որը, վռնտում, հարստահարում և անտուն. անցեալում յոյսերով լի, երիզասարդութեան ամբողջ ոյժը դրած մի հողի վրայ, որը իրանն էր կարծել և ահա այժմ կողոպտում ու նետում...

Գուցէ և անշկան սիրում էր նա, երազներով ու յոյսերով լի սալքել էր տարիներ ամբողջ և այժմ յանկարծ ամէն ինչ խարխուլած, ամէն ինչ կորցրած՝ արտասուքն էր միայն մնացել մխիթարիչ...

—Սիւսակ, գոչեցի յուզուած—ամօթ է...

—Ի՞նչու ամօթ, աղա-ախպէր, ինչի՞. ասաց արտասուալից—էլ ի՞նչ ունիմ, էլ ճրտեղ գնամ, որ քարին

զլուխս դնեմ... Գիտեմ, դժուար էլ չկարացիր բան անել... փող ունի— գողբայ ա, տալիս ա, իրաւունքի ձէնը խըլացնում... Աստուած էլ խօշատ հեռու ա... բա էլ ի՞նչ անեմ որ լաց չ'ըլեմ...

— Կայ տօ, ձեռքը դրեց նրա ուսին Գէորգը նոյնպէս յուզուած— Կաց, ի՞նչ ես կնկայ պէս լալիս. տղամարդ ես, մի բան մտածիր...

— Եւ թէ չէ՞ դնա բռնի խեղտի... Կանչեց կատաղութեամբ Յակովբը:

— Թէ ի՞նչ... զլուխը շարժեց Սիւսակը — դրանով աղջիկը կը տան, հողս կը տան... Ձէ, աղա— ախպէրներ, ես կորած մարդ եմ, ես սկի մարդ էլ չեմ... ոչ ոք չունիմ, ամէնքը գուլում են անում ինձ, ամէնքը նրա կողմն են, հարսւտ մարդ ա, իրանց գեղացին ա... Ստարշինան էլ, քեօխիսն էլ, պրիստաւն էլ... Աղջիկն էլ. աղջիկը հօր կողմն ա... տունց հօր իրաւունքի՝ երեսիս նայել չի ուզում... Ախր ես ո՞վ եմ, տո՛ւն ունիմ, ծնողք, ազգակի՛նն ունիմ— թէ՞ փող՝ որ սրան նրան— խեղդեմ, որին ուզեմ քշել տամ, սլատժել տամ... Իմը լայն ա. ամա հմի լացի վրայ էլ են ծիծաղում...

Ասաց, նստեց զարձեալ քարերի վրայ և ձեռքերով զլուխը ծածկեց:

Մթնաշաղի, վերահաս գիշերուայ մէջ, երկա՛ր նրա սև կոյտը հեռուից երևում էր խոխոջող գետափին՝ անշարժ ու յուզիչ...

Վ. Փափազկան

Ձ ՈՒՄ Ա.¹⁾

Առաւօտ էր:

Գարնանային հով և պայծառ օրը, ստիպում էր թողնել քնակարանս, դուրս գալ և հիանալ Արաքսի տեսարանով, պարսկական Ջուլֆայի մօտ:

Կամաց-կամոց քայլում էի լայն փողոցով:

Տեղ-տեղ խանութների առջև նստոտած էին ճամբորդներ, որոնք մի-մի բաժակ շերին թէյը առաջները, մի-մի հացով լիքը պարկ էլ կողքերին դրած՝ խմում էին և չոր հացը կրծոտում:

Ճամբորդները պարսկաստանցի «համշարիներ» էին:

Բաժակները անդադար դարտակում էին ու լցւում: Ճամբորդներից ամեն մէկը ունէր կախ արած՝ աջ կողքում երկու ջուխտ տրեխ և ձախ կողմից մի քանի ջուխտ գուլպա:

Անվերջ խօսում էին նրանք, ու միևնոյն ժամանակ, տաք-տաք թէյը կուլ տալիս. յաճախ բերանները այրելով՝ վայր էին դնում բաժակները և գոչում «եանդըրդի, չոխ իսսիդի»²⁾, և յետոյ էլի ձեռք առնելով շարունակում:

Դրանց բոլորին միտքն ու ճանապարհը մէկ էր: Հաւաքուած թշուառ երկրի զանազան քաղաքներից ու գիւղերից, տուն ու տեղ թողած, ոմանք ճանապարհին միացած, գնում էին թափառելու երկրէ-երկիր, հարիւրաւոր ու հազարաւոր վերստեր անցնում մի կտոր չոր հաց աշխատելու համար: Ո՛հ մի կտոր հաց, որքան թանգ ես դու: Մինչդեռ ես մտածում էի դրանց մասին, տեսարանը փոխուեց: Ճամբորդները փափսացին իրար հետ և բոլորը ոտքի ելան: Պարկերը մէջքը կապեցին, փայտերը ձեռք առան և ամրացնելով տրեխ ու գուլպան, ուղևորուեցին դէպի Արաքսի ափը:

Նրանք Ռուսիա պիտի անցնէին:

¹⁾ Ուրբաթ, պարսիկների կիրակին:

²⁾ Այրեց, շատ տաք էր:

Մի քանի անգամ էլ երեացին նրանց պարկերը և արագ բայերը, այնուհետև անհետացան:

Ես վերադարձայ բնակարանս:

Կէս ժամ չանցած՝ լսուեց բարձր աղմուկ: Շտապ անից դուրս եկայ, կանգ առնալ դռան առաջ և սկսեցի նայել: Աղմուկը սաստկանում էր. ամենայն կողմից գոռում էին՝ հաւա՛ր, տա՛րաւ... խեղդաւ...

Ամեն մարդ գործը թողած դէպի հաւարն էր վազում: Անհամբեր վազողներից հարցնում էի, հաւարի ի՞նչ լինելը, բայց որոշ պատասխան չէի ստանում: Սաստկանում էին ձայները և անդադար կրկնում:

— Հաւա՛ր... տարաւ... խեղդաւ...

Առանց ժամանակ կորցնելու ուղղուեցի հաւարի տեղը: Նա Արաքսի ափումն էր:

Այս տեղ գարունը Արաքսը երկու ճիւղի է բաժանում, մեծ և փոքր ճիւղի, որը ամառը չորանում է:

Ռուսիա գնացողները առաջ պիտի փոքրիկ նաւով անցնէին կղզին և այդտեղից ապահով նաւով Ռուսիա: Փոքրիկ նաւը չորս անկիւնանի մի մեծ արկղ է, յատակը կալած, որ ջուր չանցնի. մի անկիւնից փոքրիկ դռնակ է թողած: Նոյն անկիւնի ծայրից կապուած է երկար ու հաստ թուղ: Նաւի վերի կողմում կանգնած է նստաւարը: Նրա դիմաց դռնակի մօտ մի ուրիշը: Աջ ու ձախ կողմերում էլ մի-մի մարդ. ընդամենը չորս: Բեռներով նաւը ամենօրեայ պաշար, որը լինում է 30—35 մարդ կամ նոյն քաշով ապրանք, նաւավարներից ամեն մէկը մի-մի ձող ձեռքին սկսում են հրել նաւը այդ փայտերով և մի կերպ միւս ափն են հասնում: Կղզու ափին դեռ չհասած դռնիկի մօտ կանգնած մարդը, իսկոյն ջուրն է մտնում և դուրս գալով ցամաք, սկսում է թուկից քաշել, այնքան, մինչև որ նաւը համնի ափին:

Մեր ճամբորդներն էլ այդ նաւով պիտի անցնէին: Նաւավարները աւելի շահելու նպատակով այս անգամ վերցրել էին միանգամից 55 մարդ:

Տեսարանը սարսափելի էր:

Արաքսը իր կատաղած ալիքների մէջ առած նաւը տառնում էր օրօրելով խաղաղ, հանգիստ: Տեղ-տեղ կանգ էր առնում մի քանի պտոյտ տալիս. յետոյ էլի շարունակում: Մեր ճամբորդները յուսահատուած, բղաւում, գոռում, աղաչում էին և անդադար օգնութիւն խնդրում ափում կանգնած պարսիկներից: Բայց իզո՛ւր: Ոչ ոք չէր մօտենում:

Ափի պարսիկներից ոմանք ջրի շատութեան պատճառաւ վախենում էին մօտենալ, ոմանք մեծ վարձատրութիւն էին

պահանջում, ոմանք էլ ջուժի պատճառաւ չէին վստահանում մօտենալ:

Ճամբորդները շարունակ ողբաձայն աղաչում և օգնութիւն էին խնդրում Ալլահի, Մահմեդի, Ալլիի և այլ սրբերի անունները տալով: Նաւը խորտակուելու վրայ էր. նաւավարները մերկանալով ջուրը թափուեցին և լող ի լող աղատուեցան: Նրանք ստիպում էին ճամբորդներին թափուել ջուրը, որ գոնէ նաւը չխորտակուի: Իսկ ճամբորդները լող տալ չգիտէին: Ամենայն կողմից յոյսները կտրած, նրանք էլ Ալլահ կանչելով իրարու հակից ջուրը թափուեցին: Արաքսը սկայաւ գլուխներով:

Ամենայն բան մոռացած՝ այդ խեղճերը միայն օգնութիւն են խնդրում: Որը հօրն է կանչում, որը մօրը, որը եղբօրը, որը որդուն, որը կնոջը և այլն. բայց իզուր. շատ էին հեռու նրանք: Բազմութիւնը ժամէ ժամ տուելանում էր: Մեծամասութիւնը թաժաշի էին գալիս: Սև գլխները լողում էին ջրի մէջ: Արաքսի փրփրած ու կատաղած ալիքները նրանց իր գիրկը առած, տակն էր կոխում, յետոյ դուրս հանում, պըտտեցնում և էլի նորից դէպի անդունդը նետում, նորից դուրս հանում:

Աչքերը կարմրած, դոյնները սկացած՝ մեր ճամբորդներից ութը հոգի պար բռնած, իրարու գրկած, կարծես միմիանց օգնութեան էին հասնում, չէին բաժանուում իրարից: Մի քանի անգամ էլ ջրի տակ սուզելով ու դուրս դաշով, վերջապէս յոյնեցան: Կատաղի Արաքսը վիշապի նման ութին միատեղ կռւտուեց: Հացի յետեից թափառող խեղճեր...

Մնացած սև գլուխները դեռ շարունակում էին լողալ և օգնութիւն կանչել: Մէկը աշխատում էր ընկերոջ բռնել, միւսը ձեռքն էր պարզում. բայց Արաքսի գոռոզ ալիքները բաժանում էին նրանց իրարից և քշում շատ հեռու: Սև գլխները, ծայրները կտրուած, լեզուները սոսկումից պատանձուած, ձեռքերով էին օգնութիւն խնդրում: Բայց ոչ ոք տեղից չջարժուեց: Մի անգամ էլ երևացին գլուխները ու ջրի երեսին, այնուհետև անհետացան յաւիտեան: Մի քանի ձեռք միայն տեղ-տեղ երեւացին օդումը, նրանք էլ շուտով անհետացան: Արաքսը էլ իր առաջուայ տեսքը ստանալով հոսում էր խայտալով:

Մի պարսիկ ռուսական ավից նկատում է, թէ ինչպէս ջրի միջից երկու ձեռք օգնութիւն են խնդրում. գութը շարժուելով իրան Արաքսն է նետում, մաքառում կատաղի ալիքների հետ և աղատում է, ափ հանում երկու կիսամեռ ճամբորդներ

րին. սկսում է հայհոյել պարսկահպատակներին նրանց «բէկէյ-
րաթ» ասելով:

Խփում էր Արաքսը իր ալիքները ափի չոր աւաղին, նո-
րից յետ նահանջում, կարծես նոր որս էր ցանկանում և բար-
կացած թողնում էր աւաղի վրայ իր սալիտակ փրփուրը: Խեղ-
դուածներ յետևից քայլում էին լուռ ու մունջ պանդուխտնե-
րի նոր խմբեր: Նրանք կանգ առին և սկսեցին երկար վիճել
պատահարի մասին:

—Վալլահ, բիլլահ համշարիները նրա համար խեղդուեցին,
ասում էին նրանք, որ այսօր ջուհան է, մեր կիրակի օրն է,
բայց մեզ ստիպում են գործել, աշխատել, քանդում են մեր
ջումէն:

Ռուբէն Գրիգորեանց

ԿԸ ԳԱՅ ԳԱՐՈՒՆ...

Կը գայ գարուն խոս շորերով
Խոս շորերը փայլ կուտան,
Նախշուն հաւքեր վառ երգերով
Սար ու ձորին ձէն կուտան:
Ու հաւքերի ձէնը անուշ
Կընկնէ սիրտս, կը թնդայ.
Վեր կաց, ախպէր, գարուն եկաւ,
Տես, գարունդ ետ կուգայ:
Խորը քնից ետ կը դարթնիմ,
Սար գարդերս շուռ կուտամ,
Սէր երգերի քնարս առած
Գարուն եարիս տես կերթամ:
Ոտերիս տակ վարդ, ծաղիկներ
Կը շողշողան, բոյր կուտան,
Լերկ անուպատ, սև, սև ժայռեր
Քաղցր ու անուշ կը ժպտան:
Ու թե կառնեմ ու կը թռչեմ
Արտ ու ափով, արօտով,
Ու կ'այրուեմ ու կը խնդամ
Գարուն եարիս կարօտով:

Սիլատ Իզըրաշեան

Մ. ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ *)

Պէշիկթաշլեան, որ իր ամբողջ կեանքը հարուստ ընտանիքներու շրջանակի մը մէջ անցուցած է, մէկ տող չէ ձգած որ այդ ճոսով շողմանքներուն ու է նշուել կրէ. այն միակ անձերը զոր զրուստած է իր բանաստեղծութեանց մէջ, մտաւորականներ են,—Ալիշան, Բագրատունի, Երուսաղէմի շիւրմիւզ, Գէորգ Նիւրմիւզ, այն միակ անձը զոր ուղած է քերթուածով մը մխիթարել իր հօրը մահուան առթիւ, Գրիգոր Օտեանն է, իր մտաւոր ամենասիրական եղբայրը,—և ինչ լայն ու ազնիւ զգացումներու հոսում մըն է այդ բանաստեղծութիւնը. այն միակ անձերը որոնց մաշը ողբացած է, Գաբրիէլ Էրանեանի պէս ազգային կարևոր գործիչներ են, կամ Ազնիւ Լութֆեանի պէս աղքատ երիտասարդներ՝ աղիտաւոր պարագաներու մէջ մեռած ու խեղճ ցաւագին ընտանիք մը իրենց ետև ձգող և կամ Յակոբ Չամչեանի ու Պետրոս Ոսկեանի պէս սիրուած դասընկերներ. ու որքան երախտագէտ ենք իրեն որ այդ քանի մը մահերն ողբացած ըլլայ. հայերէն լեզուով չունինք եղբերեղաներ որ աւելի քընքուշ ըլլան քան այդ արծաթէ արցունքներով աստղացանուած տաղերը:

Իբր ուսուցիչ՝ շատ մեծ է եղած Պէշիկթաշլեանի կատարած դերը: Բոլոր մտաւորականներուն մէջ, ուսուցիչները ամենէն քիչ յարգուած—և իրօք ալ ընդհանրապէս իրենց նկարագրի տկարութեամբ ամենէն քիչ յարգելի—տիպարներն էին մինչև այդ օրը: Պէշիկթաշլեան ակնածանքով, հիացումով պաշարուած ուսուցիչը եղաւ. նախ, ամենքը գիտէին ու կը գնահատէին անոր լուրջ հմտութիւնը հայերէն ու ֆրանսերէն լեզուներուն զոր կ'ուսուցանէր. յետոյ, ու մանաւանդ, գիտէին թէ մեքենայական դասաւանդութիւն մը չէր անոր ուսուցչութիւնը, այլ բարոյական խորին հաղորդակցութիւն մը աշակերտին հետ, որուն կ'ուսուցանէր՝ հայերէն ու ֆրանսերէն լեզու-

*) Տես «Մուրճ» № 4

ներէն գատ՝ այդ լեզուներուն վառքը կազմող գրական հրաշակերտները հասկնալու, սիրելու, խրաջնելու արուեստը. ամէն ծնողք գիտէր որ Պէշիկթաշլեանի դասերուն հետեւելէ յետոյ, իր զաւակը անոր հոգիէն ու մտքէն ցոլը մը ընդունած պիտի ըլլար, բարոյապէս զեղեցկացած, մոռաւորապէս բարձրացած պիտի ըլլար: Պէշիկթաշլեանը մտերմապէս ճանչցած անձ մը ինծի կը հաւատուէր թէ անոր աշակերտած ըլլալը՝ մեծ ընտանիքի աղջկան մը համար գրեթէ տնակ մը բարոյական դրամոփիտ կը կազմէր, — մանրամասնութիւն մը աշխարհի սիրուն, որքան յատկանշական, որովհետեւ շատ չօգտօնելի կերպով ցոյց կու տայ թէ որքան մեծ յարգ կ'ընծայուէր Պէշիկթաշլեանի դաստիարակչական կարողութեանը և թէ՛ միանգամայն՝ սրբան ազնիւ տարրեր մտած էին Պէշիկթաշլեանի շուրջը խմբուած հայ ընկերութեան մէջ: Պէշիկթաշլեան ուսուցիչ եղած է վերեւ յիշուած ընտանիքներէն գրեթէ բոլորէն մէջ, ինչպէս և Օրթաքէօյի Հայ-Հռոմէականաց «Մ. Լուսաւորչեան» վարժարանին մէջ: Իր բոլոր աշակերտները իրմէ ուսած են սիրել իրենց ազգը, սիրել գրականութիւնն ու գեղարուեստը, սիրել համերաշխութիւնը, միութիւնը, վայելուչ ու չնորհալի բարքերը: Անոնցմէ ոմանք, անձնական որոշ տաղանդով օժտուած, մեծապէս օգտուած են իրենց վարպետէն ու իրենք ալ եղած են յետոյ մտաւորական կարեւոր գործիչներ, — ինչպէս Թիկին Տիւսար, առաջին Հայունին որ գրական շարժման մասնակցեցաւ ու Փորթուգալ Միքայէլ վաշան, որ հայ բանասիրութիւնը ճոխացուց եղիշէի պատմութեան նուիրած իր խորաթափանց և աղատամիտ ուսումնասիրութեամբ:

Անգամ մը որ Պէշիկթաշլեան ընտանիքէ մը կը հրաւիրուէր իրր ուսուցիչ, այլևս այդ տան ամենասիրելի բարեկամը կը դառնար: Յաճախ կը խնդրէին իրմէ սեղանակից ըլլալ իրենց հետ, ներկայ գտնուիլ իրենց բարեկամական հաւաքումներուն, որոնց զարդն ու փայլը կը կազմէր ան՝ իր հրահանգիչ, որքան հրապուրիչ խօսակցութեամբ, քերթուածներով արտասանութեամբ, հանրօգուտ ծրագիրներով թելադրութեամբ: Իր խորհուրդներուն և իր աջակցութեանը կը դիմէին բոլոր կարեւոր պարագաներուն մէջ, ամէն անգամ որ ազգային գործ մը կար հիմնուելու, երեկոյթ կամ հանդէս մը կազմակերպուելու, ընկերութիւն մը հաստատուելու: Իր ազդեցութեամբն է գլխաւորապէս՝ որ խօսակցութեանց մէջ մաքուր հայերէնի գործածութիւնը սկսած է տիրապետել. մինչև այն ատեն՝ Հայ-Կաթոլիկները թրքերէն կը խօսէին իրենց միջև, բացի Միթրաբեանց աշակերտներէն, որոնք շատ մաքուր հայերէն կը խօսէին, բայց

որոնք քիչ կը գործածէին այդ լեզուն և, յաճախ՝ ինչպէս մարդ օտար լեզու մը կը խօսի, իրենց մտերմական կամ հանրային հաւաքմանց մէջ նորէն միշտ թրքերէն կը խօսէին՝ ամբողջութենէն հասկցունելու համար. իսկ Հայ-Լուսաւորչականները, թէպէտ հայերէն կը խօսէին, ընդհանրապէս, բայց հայերէն մը, որուն երեք քառորդը թրքերէն բաւերով էր կազմուած: Պէշիկթաշեան հարկադրեց իրեն ծանօթ բոլոր լուսաւորչական թէկաթոլիկ ընտանիքները անխառն հայերէն խօսելու. անոնք որ չէին գիտեր, սորվեցան իր շնորհիւ. անոնք որ գիտէին, ինքզինքնին վարժեցուցին իրենց հայերէնին մէջ թրքերէն չըխառնելու: Օրիորդ Վահանեան, որ յետոյ տիկին Տիւսար անունով հանրածանօթ գէմք մը պիտի ըլլար մեր գրականութեան մէջ, բաւ մը հայերէն չէր գիտէր, երբ Պէշիկթաշեան յարաբերութեան մտաւ Վահանեան ընտանիքին հետ. ոչ միայն հայերէն չէր գիտէր, այլ և աղգային զգացումէ զուրկ, զուտ եւրոպական դաստիակութիւն մը ստացած ու «եւրոպամոլ» դարձած, կ'արհամարհէր ու կը ծաղրէր Հայերն ու իրենց լեզուն. Պէշիկթաշեան զէնիկա կերպարանափոխեց, էնոր սորվեցուց ոչ միայն իր մայրենի լեզուն, այլ և յարգանքն ու սէրն իր ցեղին, և էնոր մէջ ատով իսկ արթնցուց մայրենի գրականութեան ծառայելու ցանկութիւնը: Տիկին Սրբուհի Երիցեանց, Պէշիկթաշեանի գործունէութեան նուիրուած շատ շահեկան յօդուածի մը մէջ զոր հրատարակած է Փորձը (Բ. տարի, Բ. կիսամեակ), սա տողերով կը նկարագրէ այդ «կերպարանափոխութիւնը»:

«Նոյն (Օրթաքէօյ) թաղի մէջ բնակում էր օրիորդ Սրբուհի Վահանեանը (որ այժմ արդէն ամուսնացած է): Այդ օրիորդը իր բարեկամուհեաց շատերի նման, եթէ հայատեաց չէր, գոնէ շատ օտարասէր էր: Նա գեղեցիկ խօսում էր ֆրանսերէն, յունարէն, իտալերէն և անգղիերէն, հիանալի դաշնամուր էր զարնում, և հայերէնի մասին խօսք եղած ժամանակ ուղղղական, սեռոտոտական ասելով ծաղրում էր: Այս օրիորդը ծանօթանալով Պէշիկթաշեանի հետ, շատ հաւանում է նորա քնքուշ արտասանութիւնը հայոց լեզուի, և մօրը յայտնում իր ցանկութիւնը նրանից դասեր վեր առնելու: Տիկին Վահանեանը շատ է ուրախանում այս բանս լսելով, վստահ չի նա ինքը արդէն բանի տարուց ի վեր նոյն թաղի օրիորդաց Հսիփսիմեան վարժարանի հոգաբարձու էր և աղքատասիրաց ընկերութեան ջերմագին գործող անդամ: Պարոն Պէշիկթաշեանը սկսում է նրան հայերէն լեզուն դիւրին ոճով սովորեցնել և անուղղակի կերպով, առանց ձանձրացնելու, մեր հին մատենագրաց հետ

ծանօթացնել: Օրիորդը հաճութեամբ լսում է իր նոր դասա-
տուի ոգևորուած բացատրութիւնները, և չորս տարուայ մի-
ջոցում նա այնպէս լաւ է սովորում հայերէն գրել, և հասկա-
նալ, որ օրինակի համար, շատ լաւ է ըմբռնում հայր Արսէն
Բագրատունու Հայկ անուամբ բանաստեղծութիւնը, որի հա-
մար գրաբար լեզուի մեծ հմտութիւն է հարկաւոր: Դեռ ևս
Պէշիկթաշլեանի կենդանութեան ժամանակ օրիորդ Սրբուհի
Վահանեանի գրչի տակից դուրս եկաւ մի փոքր բանաստեղ-
ծութիւն «Թառամեալ տերեւ» անունով, որ ձեռագիր Փարիզ
ուղարկուեցաւ Պրիւզոմ հայագէտին, որպէս զի ֆրանսերէն
թարգմանէ իր ժողովածուների մէջ:

«Ահա այսպէս էր պարոն Պէշիկթաշլեանի բարի ներգոր-
ծութիւնը իր ծանօթների վրայ:»

Պէշիկթաշլեան նպաստած է նաև եւրոպական բարեկրթու-
թիւնը, վարժունքներու փափկութիւնը, վայելուչ ձևերը, շնոր-
հալի նիստ ու կացը մեր հասարակութեան մէջ տարածելու,
զբացմանց ինչպէս և շարժմունքներու կոպտութիւնը, վար-
ժունքներու և ձևերու զոհակութիւնը անհանդուրժելի էին իրեն.
բայց իր ընքուշ նկարագիրը,—ինչպէս և նոյնիսկ իր պաշտա-
մունքը բարեկրթութեան,—իրան թոյլ չէր տար կարծրօրէն
յայտնել իր դժգոհութիւնը այդօրինակ տգեղութեանց հանդէպ,
որոնք, աւանդ, չէին պակսեր այդ հայկական «բարձր ընկերու-
թեան» պատկանող անձերէն ոմանց մօտ ալ. անուղղակի սի-
րուն ձև մը գտած էր իր բողոքն ու քննադատութիւնը սպր-
դեցնելու. «Կոռնակ» կը գոչէր խնդալով՝ այդպիսի պարագա-
ներու մէջ. և այդ միակ անունին (որ իր համանուն ողբերգու-
թեան այլանդակ հերոսին անունն է) արտասանուած բաւա-
կան էր, ինչպէս Պէշիկթաշլեանի ծանօթներէն մին պատմած
է ինծի, որպէսզի տգեղութիւն մը կատարողը ուրիշ անգամ
զայն չկրկնէր: «Կոռնակ»-ը սովորական բանաձև մը դարձած
էր վերջ ի վերջոյ. ուրիշներն ալ՝ ի հարկին՝ կը գործածէին
զայն:

Բացի հայկական թատրոնի հիմնարկութեան ու կաթողիկ
և լուսաւորչական Հայոց միութեան համար իր թափած ջան-
քերէն—որոնց մասին պիտի խօսիմ յատուկ գլուխներու մէջ,
Պէշիկթաշլեան մասնակցած է իր օրով հիմնուած գրեթէ բոլոր
ընկերութեանց ու ազգային ամեն տեսակ ձեռնարկներուն: Եր-
բեմն ինքն իսկ եղած է նախաձեռնարկներէն մին, և կամ ինք-
նարեւարար դնացած է ու և է գործ մը կազմակերպել ուղող
անձերուն իր աջակցութիւնը տանելու. երբեմն ալ, հրաւերը
չըսէն կուգար, ու Պէշիկթաշլեան միշտ պատրաստ էր այդ-

պիսի հրաւերներու յօժարակամ պատասխանելու: Այսպէս հայկաթուրիկ հասարակութեան վարչութիւնը բարեկարգելու համար զուամբուած ժողովներուն զինքը հրաւիրեցին. թէպէտ Պէշիկթաշլեան վարչական հարցերու մէջ մեծ ձեռնհասութիւն չունէր, սիրով ընդունեցաւ հրաւերը և մասնակցեցաւ այդ ժողովներուն. զինքը հրաւիրողները կ'ուզէին զայն իրենց հետ ունենալ, գլխաւորապէս, որովհետեւ գիտէին թէ անոր ներկայութիւնը պիտի նպաստէր վարչական նոր կանոնադրութեան մէջ մտցուիլ առաջարկուած յառաջադիմական ոգևոյնոր օրէնքներուն ընդունելութեանը. այդ յոյսը իրականացաւ ալ արդարեւ. Պէշիկթաշլեան այդ ժողովներուն մէջ եղաւ ներշնչողը, ոգևորողը, խրախուսողը,—կրակը, առանց որուն ոչինչ կ'ենի: Ատկից զատ, Պէշիկթաշլեան՝ շարունակելով իր ազգային զգացման վարթուցիչի մշտական գերը, համոզեց ժողովականները որ ժողովներուն մէջ փոխանակ թրքերէն խօսելու, ինչպէս կ'ընէին մինչև այն ատեն, հայերէն խօսին:

Պէշիկթաշլեան գործակցած է Համազգեաց Ընկերութեան, Բարեգործական Ընկերութեան և Մուրատ-Ռափայէլեան Ընկերութեան:

Համազգեաց Ընկերութիւնը հիմնուած է 1846-ին, նախաձեռնութեամբ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի նախկին աշակերտներուն—գլխաւորապէս Պէշիկթաշլեան, Ս. Հէքիմեան, —և առաջնորդութեամբ Հ. Պետրոս Մինասեանի: Ահա ինչպէս կը նկարագրէ Պօյնուէրեան իր «Հասունեան քաղաքականութիւն» տիտղոսով շատ շահեկան գրքին մէջ ¹⁾ Համազգեաց Ընկերութեան հիմնարկութիւնը:

«Քաղաքագէտ և ուսումնական ազգասէրներէն ոմանք տեսնելով հիմիկուան եւրոպացւոյ մտաց լուսաւորութիւնը, վաճառականութեան և արուեստից ծաղկիլը, հարստութիւնները և ասոր հակառակ ազգիս տգիտութիւնը և վերջին ծայր աղքատութիւնը, կ'ուզէին և կը փափաքէին ազգովին ասոր ճար և ճարակ և դարման մը մատուցանել մէկ կարգաւորեալ ընկերութեամբ մը, որպէս զի ազգիս աղքատ և անտէր տղոցը ըստ բաւականին գիտութիւն, ուսմունք և արուեստ սորվեցնեն, որ ետքը կարող ըլլան զիւրաւ իրենց ապրուստը ճաշելու:

«Այս ժամանակ Վենետիկոյ Միթարեան Միաբանութեանէն, Մինասեան Հ. Պետրոս վարդապետը Պոլիս կուգայ, իր

¹⁾ Այս գիրքը, տպուած՝ Թիֆլիս, 1858-ին իբր հեղինակ «Յ. Ասկերեան» անունը կը կրէ, բայց գրուած է Հ. Պօղոս վ. Պօյնուէրեանէ, որ գլխաւոր հակահասունեան գործիչներէն մին է եղած:

ձեռասուն աշակերտները ազդին այս բաղձանքը իրեն կը յայտնեն և կ'աղաչեն որ շէնքով շնորհքով այս ընկերութեան համար մէկ կանոնագրութիւն մը գրէ:

«Յամին 1846-ին սկիզբները եօթանասուն ու վեց հոգի առաջին անգամ դումարելով՝ կարգացին շինուած կանոնագրութիւնը, և որովհետեւ այս ընկերութիւնը ընդհանուր ազդին համար էր, ասոր համար անուանը դրին Համազգեաց Ընկերութիւն, որուն վախճանը այս հետեւեալ եօթը գլխարկութեան մէջ պարունակած էր, իրենց յայտարարութենէն քաղելով.

«Ա. Ամէն ընկեր մէկ սիրտ և մէկ հոգի ըլլալով միաբանութիւն ընել:

«Բ. Օգտակար գիրքեր յօրինելով, թարգմանելով և զանոնք տպագրելով ամենուն տարածել:

«Գ. Մանչ և աղջկանց բարոյական կրթութեանը համար՝ քաղաքներու և գեղերու մէջ դպրոցներ հաստատել:

«Դ. Երկրագործութեան արհեստը ազդին մէջ ծաղկեցնել:

«Ե. Հայրենի հնութիւններն ու սովորութիւնները քննել և փնտռել:

«Զ. Հին ձեռագիրներ և դրամներ ժողովել:

«Է. Բնական պատմութիւն, կենդանաց, բուսականաց, ևայլն:

Թ. Եւրոպական վաճառականութեան օրէնքները ազդին մէջ տեղն ի տեղօք մտցնել:

«Ժ. Մետաղագործութիւն:

«Այս ընկերութիւնը երեք տեսուչ ունէր, տասերկու խորհրդական, տասերկու խաղաղարար, չորս գանձապետ, երկու գրագիր, երեք քննիչ դրոց, որոնց երկուքը աշխարհական՝ տէրութեան դէմ եղածները քննելու, իսկ երրորդը՝ եկեղեցական քահանայ մը, որ ուղղափառ հաւատոյ դէմ գրուածները սրբազրելու: Կանոնագիրը մ'ալ՝ շինուած քառասուն ու մէկ կանոնով: Եւ քուէարկութեամբ որոշուած ամէն գործողութիւնները պիտի ըլլան նոյն ընկերութեան նպատակը, վախճանը և հոգին:»

«Համազգեաց Ընկերութիւն»-ը, հակառակ իր «գրոց քըննիչներուն», զուտ ազգային-քաղաքական ներքին նպատակի մը իրականացման կը ձգտէր: Հիմնադիրները կ'ուզէին որ անոր անդամ ըլլային բոլոր Հայերը՝ առանց կրօնական խտրութեան. անոնց ցանկութիւնն էր միացնելով Հայեր ազգային զգացման մէջ, բարձրացնելով հայ ժողովրդին մտաւոր ու բարոյական մակարդակը, հայութիւնը պատրաստել քաղաքական վերակենդանացումի մը: Իսրայէլ Օրիի օրով պարսկահայ Մելիքներու հայկական

ինքնավարութիւն մը հաստատելու ջանքէն յետոյ—զոր քիչ ետքը կրկնեց և պահ մը յաջողցուց Դաւիթ-բէկ,—Պոլիս հաստատուած կաթոլիկ Հայերու (և մանաւանդ Միթրարեանց աշակերտներու) մէջ է որ վերածնած է հայ ազգին քաղաքական կեանքը վերահաստատելու այդ նոյն ձգտումը. և այդ հասկանալի է. լուսաւորչական Հայերը ամենաստուար մեծամասնութեամբ «կրօնական ազգ»-ի ձևը ընդունած էին ոչ միայն իբր ըիրտ ուժով հաստատուած իրողութիւն, այլ և իրենց հոգւոյն, մըտքին, նկարագրին մէջ տեղաւորուած էր այդ ըմբռնումը. այն աստիճան, որ «արտաքոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ չիւր հայութիւն» կը դաւանէին, և այդ սկզբունքով՝ կաթոլիկ և բողոքական Հայերը Հայ չէին նկատեր: Կաթոլիկ Հայերուն մէջ աւելի բազմաթիւ էին անոնք որ բաւական զարգացած ու եւրոպականացած էին՝ հասկանալու համար թէ ազգ և կրօնք տարբեր բաներ են, և որոնք ինքզինքնին բացարձակապէս Հայ կը նկատէին առանց Հայաստանեայց եկեղեցւոյն պատկանելու. բրնական էր որ ատոնք աւելի շուտ պէտքը զգային Հայ ազգը այդ «կրօնական հասարակութեան» տարտամ ու շփոթ գիրքէն հանելու և զայն քաղաքական որոշ մարմնոյ մը վերածելու. ատկից զատ, եւրոպական կրթութիւնը, որ իրենց մէջ աւելի տարածուած էր քան լուսաւորչական Հայոց մէջ, շատ աւելի խորապէս տոգորած էր զիրենք այն համոզումով թէ աշխարհական, քաղաքական ինքնավար գոյութիւն մը անհրաժեշտ է ժողովրդի մը լիակատար զարգացմանը համար:

«Համազգեաց Ընկերութիւն»-ը խանդավառ ընդունելութիւն գտաւ. սկզբները իբր անդամ ունեցաւ Հայեր ամեն դաւանանքէ. հիմնեց լսարան մը ուր ծանօթ անձնաւորութիւններ բանախօսութիւններ կ'արտասանէին գլխաւորապէս ազգային զգացումն արթնցնող նիւթերու վրայ. Պէշկէթաշիկեան ամենամեծ եռանդով գործակցեցաւ այդ Ընկերութեան բոլոր ձեռնարկներուն. անոր հաւաքումներուն մէջ է որ արտասանած է իր ճառերէն երկու կարեւորագոյնները. ատոնցմէ մէկուն մէջ (Սօսեցեալ ի կաճառս Ընկերութեան Համազգեաց) հետեւեալ յուղիչ տողերով կը բանաձևէ նպատակը որուն կը ձգտէր այդ ընկերութիւնը:

«... Ո՛հ, ցանկալի է ինձի՝ հիմայ մտքիս աչքին առջևը բերել մեր բարեկիրթ ընկերութեան վախճանն ու արդիւնքները. զորպիսի փոփոխութիւն. ահա ուսմանց ու քաղաքականութեան արևու ճառագայթներով ամենքը տաքցած, մտքերը լուսաւորուած, իմաստութեան տաճարներ ասդիս անդին կանգնած, որոնց ամենուն ճակտին վրայ կը տեսնամ Համազ-

գեաց Ընկերութեան շքեղ անունը. հոն գիտութեանց յատակ ու մաքուր ջուրը իբր կենդանի աղբիւրէ մը կը բղխի անդադար, ուր որ բոլոր ծարաւի ժողովուրդ մը կը վազէ, ծաւալը անցնելու. հոս մէկը՝ պիտանի գրութեան մը զբաղած, հոն ուրիշ մը միտքը կը յոգնեցնէ նոր ու կարեւոր գիւտ մը հնարելու, վերջապէս ամեն տեղ միաբանութիւնը, ազգասիրութիւնը և քաղաքականութիւնը տիրած Հայաստանի ոսկեղէն դարը նորոգուած, սրբոց Սահակայ՝ Մեսրոպայ ժամանակները հասած, հայրենիքը՝ հանգստացած՝ խաղաղ երջանկութեան պլուտուղը կը վայելէ, Հայու ազգը պատուաւոր ու մեծարոյ եղած ուրիշ բարեկիրթ ազգերուն առջև: Ահ, Հայրենիք, Հայրենիք իմ, վերցուր մէյ մը գլուխդ. տես կը ճանչնաս արդեօք քու հիմակուան վիճակդ՝ առաջինը յիշելով. տես քու առաքինի որդիքներդ որ հայրենասէր ջանքով կը փափաղին երջանկութեան պսակը կապել գլխուդ, զարդարել զքեզ իմաստութեան զգեստներով, գեղեցկացնել ուսմունքներով ու զքեզ կրթուած ու ծաղկեալ ազգերուն կարգն անցընել:»

Բայց այդ գեղեցիկ ճիգերուն վերև կը ցցուէր՝ այդ միջոցին՝ Հասունի ազգալործան չարազործ տիրապետութիւնը. և ինչպէս աւելի մանրամասնօրէն ցոյց պիտի տամ կրօնական պաշտօններու նուիրուած գլխուն մէջ,—այդ գարշելի անձնաւորութիւնը յաջողեցաւ իր դաւաճան էնթրիկներով նախ կաշկանդել ու սահմանափակել ու վերջ ի վերջոյ կործանել Համազգեաց Ընկերութիւնը, որ այն ատեն՝ ստիպուեցաւ իր բոլոր դրամագլուխը յատկացնել Համազգեաց վարժարանին. այդ վարժարանը, թէպէտ հիմնուած էր ամեն դաւանանքէ հայ աշակերտներ ընդունելու նպատակով, միմիայն կաթողիկ Հայերուն հցաւ իբր աշակերտ՝ Հասունի ճնշման հետեանքով, բայց հակառակ այդ սեղմումին ան դարձեալ սա մեծ օգուտն ունեցաւ որ հոն պատրաստուող շատ մը հայ-կաթողիկ սերունդներու սորվեցուց հայերէն լեզուն, անոնց մէջ վառեց ազգային զգացումը, և տուաւ ազգին ստուար թիւ մը կաթողիկ Հայերու որ Հայ էին կաթողիկ ըլլալէ առաջ:

«Բարեգործական Ընկերութիւնը» հիմնուած է 1760-ին նախաձեռնութեամբ խումբ մը կաթողիկ և լուսաւորչական դործիչներու (Մ. Պէշիկթաշլեան. Տր. Պետան, Սերովրէ Ալիշան, Տր. Յովսէփ Շիշմանեան, Գրիգոր Աղաթօն, Գրիգոր Օտեան, Ար. Բարունակ պէյ, Լայն): Այս ընկերութեան նպատակին վրայ որոշ դադափար մը տալու համար կ'արտասպիմ այստեղ առաջին մասը ճառի մը զոր Տր. Շիշմանեան (Ծերենց) արտասանած է այդ Ընկերութեան 1860-ի հոկտեմբեր 30-ի նստին և

որ տպուած է Յ. Սվաճեանի Մեղուին 1860-ի նոյեմբեր 30-ի թուին մէջ:

«Երբ հինգ վեց շաբաթ առաջ աս ընկերութեան քսանհինգի չափ հիմնադիրքը մեզի յանձնեցին հիմնական կանոնները շինել, ամենուն ալ խելքը կը համակեր որ նոր բան չի կար մեզի հնարելու, այլ տեղեկանալու և ժողովելու:

«Արեմուտը՝ ուսկից արեւուն լուսէն դատ ամին լոյս կը ծագի յԱրեւելս, երկրագործութեան և արուեստից համար զանազան բարեգործ ընկերութիւններ հաստատած է, որոնց հետեւի հաստատամտութեամբ մեր միմիայն ջանքը պիտի ըլլայ: — Հաստատամտութիւնը՝ որ շատ ազգայինը կ'ուզեն զլանալ իրենց աղբին, մեզի այնպէս կ'երևայ թէ իր ձիրքերէն էն մեծըն է, վասն զի Հայը չորս հազար տարի է հաստատամտութեամբ ապրեր, իր լեզուն պահեր և Ասիայի մէջ միմիայն քրիստոնեայ աղբ ֆնայեր է մինչև այսօր և պիտի մնայ:

«Ուրեմն այս առաքինութիւնէն զուրկ չըլլալով՝ կը մնայ մեզի հետեւի Եւրոպիոյ այն ազգաց շաւիղներուն, որ որը և անտէր տղոց՝ երկրագործութեան ձրի դպրոցներ բանալով, աղքատութիւնը բարեկեցիկ կեանքի դարձնելու, մուրացկանութիւնը բաւականալու, տգիտութիւնը հալածելու, և ապականեալ մարդը որ բաղաճներու թանձր մթնոլորտին մէջ մարմնով և հոգեով կը թաւալէր, վերանորոգելու համար աշխատեցան գեղերու մաքուր օդով:

«Այս դպրոցներուն մէջ տղաք, հողագործին զաւկներուն պէս կը կրթուին մաքուր բայց խիստ երկրագործ աշխատութեանց մէջ. մէկ կողմէն մարմինները կորովի և տոկուն կ'ըլլան, միւսէն՝ հոգին և միտքը կը մշակուին:

«Այս դպրոցներուն նպատակը թուլամորթ բաղաճացիներ հրահանգել չէ, այլ զօրաւոր գործաւորներ հասցնել, որ տական աշխատութեանց, չփախչին գործէ և որոնց միմիայն երջանկութիւնը իրենց ճակտին քրտինքէն հասած հունձքերուն վայելքն ըլլան:

«Հոն չէ թէ միայն հարկաւոր ուսմանց տեղեկութիւն կը տրուի իրենց, այլ նաև արհեստ մը, որ առօրեայ հացն ալ իրենց կ'ապահովէ: Անոր համար, մասնաւորապէս կը ջանան ազոց նորեկ զօրութիւնը անով զրադեցնելու և միայն արտաքոյ կարգի յարմարութիւն ունեցողները արհեստից կը պարապեցնեն և արհեստներէն անոնք կը վերադասեն որ երկրագործութեան աւելի վերաբերութիւն ունին:

«Հողի մշակութիւնը մեծամեծ օգուտներ ունի, երբ տղոց մարմինը ուժով և առողջ կ'ընէ, մտքերնին կըօնական սկզբունք-

ներով ալ կը զարգարէ:—Տղաք կարգ կանոն չեն հասկնար. երկրագործութեան մէջ ամեն բան, կարգ կանոն կը գտնեն: Տղաք թեթեալարոյ են. երկրագործութիւնը յիշենք ուշագիւր կ'ընէ: Իրենք անհամբեր՝ ամեն բանին պտուղը շուտ վայելիլ կ'ուզեն. ընութիւնը՝ ծանր՝ համբերել կը սորվեցնէ իրենց. իրենք շուտ կը յուսան, ընութիւնը գիտէ զիրենք փորձառութեան խոնարհեցնել:

«Կրնամ երկրագործ տղան պերագոյն պատճառին վրայ երկրայիլ: Ստեղծողը շարունակ իրեն մօրին հետ կը խօսի, իրեն երևակայութիւնը կը զրդէ, ամեն վայրկեան երկնաւոր ձեռքն է որ արգասաբեր անձրեւը կը պարգեւէ կամ բազմակոտոր կարկուտը կ'արձակէ:

«Նախախնամութեան վճիռ է, որ աշխատութիւնը որ ամենահարկաւորն է մարդու՝ ըլլայ բարոյականի դաս մը իրեն և հանգիստ ու կանոնաւոր կեանքի մը ու երջանկութեան աղբիւր:

«Ահա աս տեսակ դպրոցի նկարագիր մը, մեր ամենուս մօրին մէջ յեղեղելով, բարեգործական անունէն աւելի երկրագործական անունը նախադասելի կ'երևար և ամենորոշ. բայց մենք բարեգործական անունը տալով ընկերութեան՝ ուղեցինք

«Ա. Շահու գիտաւորութիւնը հեռացնել.

«Բ. Արուեստները երկրագործութեան՝ ընկերութենէն դուրս չնետել:»

Այս ընկերութիւնն ալ, իր «երկրագործական» ծրագրին տակ ունէր ազգային-քաղաքական ներքին նպատակ մը. զարգացնելով երկրագործութիւնը Հայոց մէջ, Հայաստանի գիւղերուն բարօրութիւնն աճեցնելով, գիւղացիները աւելի ամուր կապերով կապելով իրենց հողին, անոնց մէջ խրախուսելով աշխատութեան ոգին, այդ ընկերութեան հիմնադիրները կը ձգտէին զօրացնել հայ տարրը իր հողին վրայ, ու հայ գիւղացին զօրացնելով հայ ազգութեան հիմունքն ամրացնել: Պէշիկթաշլեան այդ ընկերութեան ալ նախաձեռնարկներուն մէջ է գըտնուած, գործակցած է անոր՝ իր ուժերուն չափովը, անոր գործադիր ժողովին՝ ատենապետ եղած է բաւական ատեն. իր թատերգութիւններէն մէկ քանին շատ անգամներ ներկայացնել տուած է Բիւրայի «Արևիկեան թատրոն»-ին մէջ ի նպատակ այդ ընկերութեան: Չեմ գիտեր թէ որոշապէս ի՞նչ դեր կատարած է Պէշիկթաշլեան այդ ընկերութեան մէջ. բայց հաւանական է որ հոտ ալ, ինչպէս ամեն գործի մէջ, ոգևորողի, գործունէութեան ոգին հրահրողի, աւելորդ վէճերը մաքրողի, ազգին օգտակար ըլլալու ձգտումին մէջ բոլոր անձնական կամ հաստատ-

ծական ճղճիմ անհամաձայնութիւններն հալեցնողի իր անզուգական ձիրքը բերած է իրրև աջակցութեանց ամենէն անգինը: Բարեգոյրծական Ընկերութիւնն ալ երկայն չէ տևած. Հասունեան հալածանքը զայն ալ քիչ ատենէն քար ու քանդ է ըրած:

Արշակ Զօպանեան

(Վերջը յաջորդ համարում)

Ո Ւ Ր Մ Ի Ա Յ Ի Յ—Խ Ո Յ

Ճանապարհը գէպի խոյ նորից շարունակուում է Սալմաստի դաշտով ընթանալ, որովհետև Դիլմանը գաւառի կենտրոնումն է: Այս դաշտը լաւ ոռոգուելու յարմարութիւններ ունի, այդ պատճառով էլ ամեն քայլափոխի կարելի է հանդիպել մեծամեծ առուների, որոնցից կառքը խիստ գոռարուծեամբ է անցնում. գերաններով շինուած կամուրջը անվստահելի է. իսկ առուն՝ մինչև ձիերի ծունկը՝ տիղմ է: Շատ թեթև ծախքով կարելի է Ուրմիից գէպի խոյ եղած բաւական բանակ ճանապարհը կանոնաւորել: Միակ գոռարուծիւնը Սոմայի լեւրան և խոյի գեագիւղներն են, որոնցից պէտք է բարձրանալ ոլորապտոյտ ելքով: Պարսկաստանում ինչպէս ամեն բան, նոյնպէս և ճանապարհները իրանց նախնական վիճակումն են:

Սալմաստի ճանապարհները այդ օրը բոնուած էին պարսիկ սարբազներով: Դէպի խոյ տանող ճանապարհին, մօտիկ գիւղերը քրդերի կողմից յարձակման էին ենթարկուել. թուրք գիւղերի տաւարները յափշտակել էին, միայն Սարամէրիկ հայաբնակ գիւղը կարճ պաշտպանութեամբ փախցրել էր քուրդ ասպատակների խումբը:

Մուղանջուղ գիւղում հանգստանալու ժամանակ, լուր բերին քրդերի նոր-նոր յափշտակութիւնների մասին: Պարտաւթութեան ժամանակ զոհուած էին: Գոյում էին հայերին, որ կարողացել են ամեն դէպքում էլ աւագակներին դատարկ ետ դարձնել: Սինլըր սարբազները աւելի շուտ էին փախչում քան բնակիչները: Գիւղից նոր դուրս էինք եկել ճանապարհը

շարունակելու, երբ մեր առաջը կտրեցին քրդական տարազով ձիավորներ, շարքով կանգնեցին ճանապարհի կողքին, իսկ մէկը՝ ըստ երևոյթին պլսաւորը՝ սկսեց ձի խաղացնել, հրացանը երբեմն դէպի կառքը ուղղել: Այս ամենից մինք եզրակացրինք որ աւագակների ձեռքումն ենք, միայն մեզ այն էր զարմացնում թէ, ինչո՞ւ հրացանները պատրաստ չէին բռնում, այլ ուսերից կախած էին պահում: Շուտով պարզուեց, որ դրանք քուրդ չեն, այլ բախտիեարի ¹⁾, և ճանապարհի պահպանութիւն են անում: Նրանք չկանգնեցրին մեր կառքը, այլ միասին գալով, սկսեցին պահանջներ անել, մարդազլուխ «թէյի փող» ստանալ: Այդ անիրաւացի պահանջը սպառնալիք դարձաւ, մինչև որ չստացան մի կլոր գումար չհեռացան:

Այս դէպքը քիչ անդամ կրկնուող դէպք չէ: Պարսկաստանում ճանապարհորդողները միշտ ենթակայ են այս տեսակ «օրինական» կողոպուտներին:

Սակայն այդ օրուայ մեր ճանապարհի ամենաերկիւղալի տեղերը դեռ չէինք անցել. պէտք էր անցնել «Կանլի-դարան» (արիւնոտ ձոր) որ ի զուր չէ ստացել այդ անունը: Ճանապարհորդները սրտի անհամբերութեամբ են սպասում այդ տեղին, բայց և բոլորն էլ դժուարանում են հաւատալ, երբ կառապանը ցոյց է տալիս մի քանի արշին խորութիւն ունեցող հեղեղի ճանապարհ, թէ սա է «Կանլի-դարան»: Ամեն տաբի տասնեակ սպանութիւններ են լինում այդ առուի մէջ, և սակայն մարդ իր աչքին չի հաւատում, թէ դա ի՞նչ մի յարմար տեղ է: Սալմաստից Թաւրիզ տանող ճանապարհին էլ կայ մի այդպիսի Կանլի-դարան:

Հասանք վերջապէս զարդանդ ազդող Կանլի-դարան: Մեզ ուղեկից մի թուրք, հաստատում էր կառապանի պատմած արիւնհեղութիւնները այդ փոսիկում: Այդտեղ էր թագնուել բողոքական միսիօնար Լարրիին սպանող սէյիդը՝ անցեալ դարնան:

Այս վերջին վտանգաւոր տեղն էլ անցնելով, իջնում ենք Խոյի Չուխուրը կամ Խոյի Փոսը: Ամբողջ կէս ժամ պէտք է իջնել: Ծառազարդ Սալմաստը հէնց նոր թողած՝ անապատի տըրպաւորութիւն է անում Խոյի դաշտը, մինչև ամենահեռաւոր լեռների ստորոտները ոչ մի ծառազարդ կէտ չես տեսնի: Սակայն ամբողջ դաշտը մի անգամից չի պարզւում այդ լեռին:

1) Բախտիեարիները առանձին ցեղ են Պարսկաստանում, միշտ անհնազանդ դէպի կառավարութիւնը: Վտանգաւոր տեղերում միշտ սրանք են պահպան նշանակում:

Ճանապարհը պտոյտ է գործում և ահա երևում են խոյ քաղաքը և դաշտի գիւղերը:

Սոյի տափարակ դաշտում, մեն-մենակ ցցուել է զանազան գոյնի հողի շերտերով՝ մի ըլուր. դա Սոյի նշանաւոր աղահանքն է: Ի՞նչ խօսք, որ այդ անհատնում բնական հարստութիւնն էլ անտէր, անտիրական է. մի քանի տեղեր ծակծկոտել են և աւելի փշացնում են քան թէ աղ են հանում: Այս աղից բլր-դերը մաքսանհնգութեամբ մատակարարում են Վանայ նահանգի ազգաբնակչութեան գործածելիք աղի մեծ մասը: Ուրիշ կերպ չի արտահանում, և միայն շրջակայ մի քանի տեղերի աղի պէտքն է լրացնում: Նոյնիսկ Սալմաստը, որ այնքան մօտիկ է, դարձեալ ծովի աղ է աւելի շատ գործածում քան թէ աղահանքի մաքուր աղը:

Ճանապարհը՝ դեռ քաղաքին չհասած՝ անցնում է մի բարձր բլուրի ստորոտով, որի բարձրութեան վրայ դեռ շատ հեռուից երևում է մի մատուռ: Հայերի ասելով՝ դա Վարդան Մամիկոնեանի գերեզմանի տեղն է. իսկ թուրքերը Կազանֆար ¹⁾ անունն են տալիս: Թուրք կառապանը ասում էր, որ շատ հին ժամանակներում է ապրել այդ բաջ մարդը, ազգով հայ է եղել, և մեծ քաջագործութիւններ է կատարել. նրա ամբողջ մարմինը մի տեղ չի թաղուել. գլուխը Էջմիածնումն է, իրանը այդ բլրի մատուռում, իսկ սիրտը ուրիշ տեղ:

Գարնան սկզբին մի տօն կայ, երբ հայ և թուրք բազմութիւնը ուխտի է գալիս այդ մատուռին:

Բլուրի տակից անցնում է Կարմիր գետը՝ որի ջուրը կարմրագոյն է և աղմուտ: Գետը անցնում է քաղաքից կէս ժամ հեռաւորութեամբ. ունի մի բաւական հին, մեծ կամուրջ, որից սկսում է մի ուղիղ, կանոնաւոր ճանապարհ՝ դէպի քաղաքի հարաւային դուռը: Պարիսպներից դուրս շինուած են մաքսատունը և ընդարձակ ու յարմարաւոր քարվանսարաններ:

Սոյը շրջապատուած է հողէ երկկարգ բարձր պարիսպներով, որոնց թէ դրսից և թէ ներսից խրամատներ կան: Ազգաբնակչութիւնը բնցառապէս թուրքերից է բաղկացած: Գրաւորութիւնը թէ Տրանդիպի և թէ Շահթախտի ճանապարհների վրայ, բաւական վաճառաշահ քաղաք է և հետզհետէ մեծանում է: Բնակիչների թիւը մօտ 30,000 են հաշուում:

Նոյնիսկ Սոյ քաղաքը շարունակ երկիւղի մէջ է քրդերի յարձակումներից: Զաֆար աղան Սալմաստի պատուհանն է,

¹⁾ Կազանֆար հոմանիշ է աժգահ և ազնաւոր բառերին, ունի և հերոս բառի նշանակութիւնը:

Շարաֆ բէկն էլ այստեղիւ: Քաղաքի դռների մօտ իբր թէ պահականոցներ կան շինուած. պահապան զինուորները, առանց չափազանցութեան, կարելի է ասել, որ իրանց յանձնուած հրացանները երբէք չեն էլ արձակել: Ռոճիկ չեն ստանում, և մասնաւոր առուտորով էլ չեն պարապում, ինչպէս այլ անում են առհասարակ պարսիկ զինուորները ամեն տեղ. այլ կամաւոր նուէրներով են իրանց ապրուստը հայթայթում: Այսպէս, ամեն մի բեռնաւոր կենդանի որ մի որևէ ծախու բան է մոցնում քաղաք, լինի այդ աթար, փայտ, սոխ, մրգեր... պարտաւոր է մի բան ձգել զինուորներու բաց դռնից ներս և այնպէս անցնել: Հիանալի է չէ՞: Եւ զեռ Զառ-Ղամ հրամանատար է նստում այստեղ: Պարսիկ զինուորներու մասին այնքան պատմութիւններ կան, որ անեկդոտի հարուստ նիւթեր են դառնում: Պարսկաստան նոր եկող ամեն մի անձնաւորութիւն, արդէն լսած լինելով շատ բաներ, հետաքրքրութեամբ զինուորի է փնտռում. բայց այդ այնքան էլ հեշտ չէ, որովհետև զինուորը կանոնաւոր տարազ չունի: Ճանապարհին պատահում էին խումբ խումբ ձիաւորներ, բոլորն էլ հրացանաւոր. մենք կարծեցինք թէ հասարակ թուրքեր են, բայց յետոյ իմացանք որ դրանք Զառ-Ղամի զինուորներն են, որոնք Զաֆար աղայի դէմ են գնում: Երկու օր շարունակ հատ հատ գնում էին. ընդամենը հազիւ 250 ձիաւոր: Զինուորական չտեանուած զիսցիպլինա...

Այս զինուորների գնալուց յետոյ, քաղաքը երկիւղի մէջ ընկաւ: Պարսպից գուրս, այգեստաններում, իրանց ամարանոցային տներում ապրող հարուստ թուրքերը իսկոյն քաղաք վերադարձան: Նրանք վախենում էին քրդերի գիշերային յարձակումից:

Սոյեցի թուրքը առանձնայատուկ մի կողմ չունի, որով տարբերութիւն առհասարակ Ատրպատականի միւս քաղաքների թուրքերից: Նոյն սահմանափակ աշխարհայեացքը, նոյն մոլեռանդութիւնը: Պարապում են մանր մունր առևտրով և տեղական արհեստներով:

Հայերը, խիստ զարմանալի է, այստեղ շատ ճնշուած են, և ոչ մի ասպարիզում աչքի չեն ընկնում: Ուրիշ տեղերում վաճառականը հայն լինում է անպատճառ. նոր հետզհետէ կազմւում և քաղմանում են արհեստաւորները: Իսկ այստեղ չնայած որ հայերը բնիկներ են, ոչ մի զիրք ու կարողութիւն ունեցող հայ չկայ: Գիւղացին իր ամենաազբաւ վիճակով միշտ նոյն թշուառն է, իսկ քաղաքի «Թաղեր» կոչուած մասում և արուարձանում ապրող հայերը, որ քաղաքացի են համարւում, միմիայն հիւանդութեամբ են պարապում. բոլորն էլ իրանց տը-

հերում. քաղաքում խանութ չունեն: Բաւական ընդարձակ շուկայում հաղիւ 5 հատ հայի խանութ գտնուի. այն էլ ոչ տեղացիներին:

Շատ անմխիթար է խոյեցի հայու վիճակը. թէ նիւթապէս և թէ մտաւորապէս զրկուած: Նշաններից երևում է որ հայ ազգաբնակիւթիւնը այստեղում առաջ բազմաթիւ է եղել և ունեցել է աւելի բարեկեցիկ վիճակ: Թաղեր կոչուած քաղաքամասը զուտ հայաբնակ է եղել, և ունեցել է երկու եկեղեցի, որոնցից ս. Սարգիս եկեղեցին հին և հոյակապ է, սակայն անժողովուրդ մնալով՝ թուրքերը բնակութիւն են հաստատել և տիրել շրջակայքում եղած հողերին:

Մեր հոգեւոր իշխանութեան կողմից էլ բոլորովին անուշադրութեան է մատնուած այս մի բուռ ժողովուրդը: Թաւրիզից շատ հեռու է. ս. Բարդուղիմէոս վանքի վարդապետներն են երբեմն այցելում այստեղ: Այժմուայ վանահայր Նալբանդեանց վարդապետը աշխատում է իր հովանաւորութեան տակն առնել և անջատել Ատրպատականի թեմից, բայց ժողովուրդը խելացիութեամբ մերժում է, որովհետեւ կառավարութեան հետ գործ ունեցած դէպքում թեմակալ առաջնորդը պիտի խառնուի, իբրեւ ճանաչուած պաշտօնական անձնաւորութիւն:

Աֆրիկեանների ծախսով շինուած դպրոցի գործում, տեղի հոգաբարձուները և յիշուած վարդապետը անհամաձայն են եղել, այնպէս որ շինութիւնը դեռ ևս չէ վերջացել. վարդապետը որ ինքնագլուխ առաջ էր տանում շինութեան գործը, ինչո՞ւ կիսաւարտ թողած հեռացել է: Ժողովուրդն էլ փողով օգնել է, և իրաւունք ունէր հաշիւներին տեղեակ լինելու:

Գերմանական Արևելեան միսիօնարական ընկերութեան պահած հայոց որբանոցը, որ 7 տարուց աւելի է գոյութիւն ունի, ինչպէս երևում է, դրամի պակասութեան պատճառով, այլևս որբեր չի ընդունում, և պատսպարուած որբերի մեծանալուց յետոյ պիտի փակուի: Ընկերութիւնը նկատի չէ ունեցել հայ որբերի անսպառ ազդիւրի—Տաճկահայաստանի դրութիւնը, և իր հաստատութիւնը ժամանակաւոր է նկատել: Ուստի և Հայկական Որբանոցը կարճատեւ գոյութիւնից պիտի դադարի, դժբաղդաբար հասցնելով շատ համեստ օգնութիւն մեր որբերին:

Որբանոցի ներկայ դրութիւնը այնքան էլ զոհացուցիչ չէ. երկսեռ որբերի առողջութիւնը և անունդը անբաւարար են: Առհասարակ այս հաստատութեան մէջ չի նկատուում եւրոպական նման հաստատութիւնների կարգերը և օրինաւորութիւնը: Ուրիշ միսիօնարութիւնների հաստատութիւնները Պարսկաստ

տանում աւելի կանոնաւոր են, իսկ գերմանական այս հաստատութիւնը շատ աննպաստ գաղափար է կազմել տալիս իր վարիչներին մասին:

Նախկին կառավարիչները և ներկայ կառավարչուհի օր. Հառնակը իրանց մարդասիրական գործը արատաւորում են բողոքական պրոպագանդով: Նրանց (գուցէ և որբանոցի միջոցներին) հաշուով վարձուել է մի բողոքական ասորի՝ իբրև քարոզիչ: Վարձուել է և մի բաւական ընդարձակ տուն, ուր ամեն կիրակի հաւաքուում են թաղի հայ բնակիչները և լսում «տիրոջ» խօսքերը:

Իբրև եզրակացութիւն, կարելի է ասել, որ Ուրմիի, Սալմաստի և խոյի դաշտերում ապրող հայերը տնտեսական այս պայմաններում ոչ մի կերպ առաջադիմութիւն չեն կարողանայ ցոյց տալ, գուցէ մի կերպ բացառութիւն կազմի սալմաստեցի հայը, և այս՝ իր թուի առաւելութեան պատճառով: Սալմաստեցին այնքան չէ ճնշուած թուրքերից, ինչքան ուրմեցին և նամանականդ խոյեցին: Այս երեք գաւառների հայերը մեծ թուով պանդխտում դէպի Կովկաս. հաստատուն գործ չունեցողները, ամեն աշնան, վերադառնում են մի քանի ամսով հայրենիք: Գաղթականութիւնը՝ Տաճկահայաստանից՝ այս երեք գաւառներից միայն Սալմաստում բազմաթիւ է. թէև այստեղ գալու համար պէտք է անցնեն կամ խոյից կամ Ուրմիից: Պարսից կառավարութիւնը և թուրք հիւպատոսները վերջին տարում սկսեցին նեղել գաղթականներին. խեղճերը չեն իմանում որին դիմեն: Ընդունել պարսկահպատակութիւն, անմտութիւն կը լինէր, քանի որ տեսնում են տեղացի հայերի չափազանց հարստահարուած դրութիւնը: Մնում է դարձեալ ճանաչել տալ իրանց օտարահպատակութիւնը. այս դէպքում էլ սուղ է անցաբեր դինը, մանաւանդ կայ մի ուրիշ հանգամանք էլ, որ նրանց անել դրութեան մէջ է գցում. կան 10 տարուց ի վեր բարդուած տուրքեր, որոնք բաւական մեծ գումար են ներկայացնում. յանկարծ, թուրք հիւպատոսը կարող է պահանջել այդ ապառիկ տուրքերը:

Մի խօքով, թէ տեղացի և թէ եկուոր հայերը Պարսկաստանում ամենավատ դրութեան մէջ են գտնուում: Անկշտում պաշտօնեաները, և վայրենի քուրդերը ծծում են թէ հայու, թէ ասորու և թէ նոյնիսկ խաղաղ թուրքերի արիւն քրտինը...

ԳԱԼԼԱՍ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԹԻՒՐԳԱՅ ՔՐԴԱՍՏԱՆՈՒՄ *)

(Վանից—Շէմզղինան)

Տակաւին աղօթարանը չբացուած, արշալոյսի մերձեցումից միայն քիչ ազօտացած լուսնի շողերի տակ ցած ենք իջնում նէղի-թէփէլէրի, բուսականութեամբ ոչ այնքան հարուստ վայրէջքից՝ մտնելով Բաշգալէի դիւզը (տափարակը)։ Այստեղ մեր ճանապարհը բաժանուած է երկուսի—ձախտկողմեանը տանում է ուղղակի դէպի Գէվէզը, իսկ աջակողմեանը քիչ շեղելով ճանապարհի ուղղութիւնից, տանում է դէպի Բաշգալէ բերդաբաղաբը, որ շինուած է համանուն դաշտի արեւմտեան սահմանը կազմող բարձրաբերձ բլուրների ժայռոտ լանջի վրայ, երբեմն նահանգական քաղաք Հէքիարիի կուսակալութեան ¹⁾ (երբ սա դեռ չէր միացել Վանի կուսակալութեան հետ), այժմ կենտրոնատեղի Բաշգալէի սանջակի Մուրթսարիֆութեան։

Բաշգալէն ունի մօտաւոր հաշուով 3,000 բնակիչ, որի մեծամասնութիւնը հրէայ տարրն է կազմում. հայերը հաշուած են 150 տուն, իսկ փնացեալը թուրք են և քիւրդ։ Առեւտուրը հրէաների և հայերի ձեռքին է, ինչպէս արհեստները. վաճառանական ապրանքները ստացւում են գլխաւորապէս Վանից և քիչ անգամ ուղղակի Կ. Պոլսից, և այն՝ Վանի ճանապարհով։ Քաղաքը ունի 150-ի չափ խանութներ։

Բաշգալէում հայերը ունեն մի եկեղեցի՝ ս. Երրորդութիւն անունով. այստեղ է բացուել և հանգուցեալ Գր. Զանշիեվի որբանոցներից մէկը՝ 25 որբերով։ Տները Բաշգալէում հում աղիւսից շինած, կան և երկյարկանի շինութիւններ։ Քաղաքի օդը լաւ է որպէս և ջուրը, որ ստացւում է աղբիւրներից։ Դիրքը քաղաքի՝ խորդ ու բորդ է, իսկ բնակութիւններից վերև ժայռերի

*) Տէս «Մուրճ» № 5.

¹⁾ Այդ կուսակալութիւնը կազմող գաւառներն էին՝ Աղբակ, Զուլամբերիկ, Գէվէզ, Նորդուզ և այլն։

վրայ, բարձրանում են Բաշգալէի հինաւորը, հռչակաւոր բերդի աւերակ մնացորդները:

Շարաթը մի անգամ ստացւում է Վանից տաճկական պոստը, որը իր կարգին ուղարկւում է Գէվէն և Շէմզլինան: Բաշգալէն հեռագրական գծի միջոցաւ անմիջական հաղորդակցութեան մէջ է Վանի, Շէմզլինանի և Սալմաստի (Պարսկաստան) հետ:

Բաշգալէում նստում է այդ գաւառի առաջնորդը, և միաժամանակ ս. Բարթողիմէոս վանքի ¹⁾ վանահայրը (այժմ, Արսէն վարդապետ Գէորգեան Կ. Պոլսեցի): Այստեղ հարկաւոր է նկատել, որ ժողովրդը Սղրակ, մենք ժողով ենք լինում միաժամանակ և իսկական Բիւրդըլիստանը, քրդերի տիրապետութեան սահմաններում, որտեղ նա համարեա կիսանկախ է, երես առած և թելադրուած տիրող կառավարութիւնից, թշնամական տրամադրութեամբ հայ տարրին հանգէպ այժմ նոյն սանձարձակ վերաբերմունքն է ցոյց տալիս նա, ի հարկին, և տաճիկ իշխանութեան դիմաց: Սղրակի արեւմտեան մասերում՝ Բաշգալէի հարաւակողմը բնակւում են Ծարթոցի կոչուած քրդական ցեղերը (աշիրէթ): Արեւելակողմը՝ թիւրքաբնակական սահմանը կաղմող Զագրոշի լեռնաշղթայի արեւմտեան տաճկական մասի լանջերի վրայ տարածուել են Մարզիկցիները, տխրահուշակ Շէրէֆ-բէկ ցեղապետի գլխաւորութեամբ: Սրանցից գէպի հիւսիս, Խոշապ գաւառի արեւելեան մասի ամբողջ երկարութեամբ Մուկուցի և Թակուցի քրդական ցեղերն են ապրում. իսկ Սղրակից գէպի հարաւ, սահմանակից Գէվէն ու Շամզլինանը, մինչև Մուսուլ, Բաղլադ ու Բասրա քաղաքները, սակաւ բացառութեամբ, քրդաբնակ կենտրոններ են ներկայացնում:

Բաշգալէից գէպի հարաւ, նրանից կէս ժամուայ ճանապարհ միայն հեռաւորութեան վրայ, գտնւում է Ռասիլլան

¹⁾ Բաշգալէից 4 ժամ հեռաւորութեան վրայ, գէպի արեւելք, գտնւում է Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը, կառուցուած ըստ աւանդութեան, նոյն առաքեալի նահատակման վայրում՝ Հին Արեւիանոս կոչուած քաղաքի մօտ, Զապ կամ Գալլ պետի ափին մի հրաշալի ձորակում: Երբեքնի հոյակապ, չէն և հռչակաւոր այս եպիսկոպոսանիստ վանքը վերջին մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում ենթարկուել է թիւրք և քիւրդ տարրի պարբերական բարբարոս աւերածութիւններին և կողոպուտին: Աներեւակայելի, հսկայ քարերով շինուած այս անդուգական վանքի մի ժամանակ բազմաթիւ ուխտաւորների համար շինուած սենեակները և խցերը ծառայում են այժմ որպէս պահականոց մի վաշտ տաճկական սահմանապահ զինուոր-ների:

գիւղը, ուր բնակւում է նշանաւոր քիւրդ Շէյխ-Համիդ-փաշա, տաճիկ կառավարութիւնից ճանաչուած որպէս թիւրք-պարսկական սահմանադէսի սահմանապահ կոմիտար: Սա հակառակ իր անհաշտ թշնամութեան գէպի մարդիկցիներէ պարագլուխ՝ Շէրէֆ-բէկը, բարեկամական և խնամիրական կապերով կապուած է Շամդղինյանի մեծ շէյխի՝ Շէյխ-Մահմադ-Սըտրդի հետ:

Շարունակելով մեր ճանապարհը Բաշալէի դաշտի երկաթուղեամբ, գէպի հարաւ, հասնում ենք Աղբակ գաւառի մեծ գիւղերից մէկը՝ հայաբնակ Հէրէսան գիւղը, որ ունեցել է մի ժամանակ 78 տուն բնակիչ, 230 բեռ սերմ, ոչխար՝ 1200, եղ և կով՝ 200, գոմ՝ 150, ջրաղաց՝ 3, ձիթահան՝ մէկ. կոտորածների ժամանակ սպանուած է տուել 3 անձ, իսկ թալանուել է գիւղը իր ամբողջ հարստութեամբ:

Դարձեալ ճանապարհի վրայ, Հէրէսանից հազիւ մի ժամ հեռու, գտնուում է Աղբակի երբեմնի ամենահայաշատ և ամենամեծ գիւղը՝ Առակ, որ ունէր 80 տուն բնակիչ, 220 բեռ սերմ, 400 ոչխար, 200 եղ և կով, 150 գոմ, 2 ջրաղաց, 2 ձիթահան. կոտորածի ժամանակ սպանուել են 11 հոգի, առևանգուել՝ մի կին, մի կին էլ կրօնափոխ է եղել (խլամապել է), իսկ ամբողջ գիւղը նմանապէս թալանի և կողոպուտի է ենթարկուել:

Առակ գիւղի հիւսիսակողմը մնում է դեռ ևս կանգուն գիւղական քարաշէն սիրուն եկեղեցին, կարմիր սրբատաշ քարերից կառուցուած, ընդարձակ գերեզմանատնով: Եկեղեցու հարակողմը տարածւում է, գերեզմանների հողակոյտերի նման, թալանուած Առակի հայ տների կիսակործան փլատակները: Այդ երբեմնի շէն գիւղի հայ բնակիչներից մնացել են միայն 8 տուն հայեր, զուրկ սեփականութիւնից, մերկեւ աղքատ: Իրանց նախկին հարստութիւնից, շարժական և անշարժ կալուածքից—որոնց ճշգրիտ ցուցակը ես մի քիչ վերելք առաջ բերի—ոչինչ է մնացել համարեա. այդպիսով վերածուել են նըրանք, հայրենի հողերի վրայ բռնութեամբ հաստատուած, քիւրդ կալուածատէրերի ճորտեր, բայաթներ և ակամայ համակերպած իրանց նոր սեփականադուրկ, ստրկական վիճակին, վերցնում են իրանց տէրերից երկրագործական միջոցները, իրանց արիւն-քրտինքով բաղմապատկում են օտար սերմը, օտար եղներով, մի ժամանակ իրանց պատկանած հողի վրայ, և տալիս են աղային, իրանք ստանալով այդ արդիւնաբերութիւնից շատ չնչին, ողորմելի տոկոս միայն՝ իբր վարձատրութիւն իրանց եգիպտական ծառայութեան:

Դեռ առաւօտ էր, արեգակը տակաւին նոր էր բարձրա-

ցել արեւելեան հորիզոնի վրայ. Առակի եկեղեցին դիտելուց յետոյ, անցնելով աւերակ տների փլած պատերի տակով՝ մօտենում եմ տակաւին կանգուն մնացած բնակութիւններին, ուր գիւղական խրճիթներէից մէկի առջև գտնուում եմ կանգնած մի հայ գիւղացու. ներս եմ մտնում խրճիթը, բաղկացած երկու գետնափոր, խոնաւ բաժանմունքներից (թոնրատուն և դոմ) կտուրի վրայ բացուած երկու փոքր էրտխներով (լուսանցք, աւելի ճիշտ՝ ծուխանցք). թոնրի կողքին կեղտոտ, դժլուտած փալանների մէջ փաթաթուել են կիսամերկ երկու երեխաներ, կողք-կողքի, և քնել նոյնպէս կտրտած թաղիքի վրայ: Ներս հրաւիրող տանտէրը տալիս է ուրախութեամբ, և հայ-ախպէր տեսած լինելու դոնդալութեամբ լի, նոր կթած փրփրուն կաթից մի հոգի ամանով, և մինչդեռ ցնցոտիներ հագած տանտիկները խրճիթի մի անկիւնում զբաղւում էր կաթի անտեսութեամբ, նա պատմում է ընդմիջումներով մելօգրամական պատմութիւններ, սիրտ կտրատող էպիզոտներ հայկական պանիկայի օրերից և իրանց իրականութիւնից: Հազիւ է կարողանում հայերէն խօսել՝ յաճախ քրդական բառերի օգնութեան դիմելով: Յայտնում է որ հազիւ կէս ժամ հետաւորութեան վրայից, Բաղլալէի բանանան միայն երբեմն-երբեմն (տարէն մի երկու անգամ, կնուռք կււմ մեռեալ պատահած ժամանակ) բարեհաճում է այցելել, կենտրոնին այնքան մերձակայ այս գիւղերը, հայութեան այս ողորմելի բեկորների հոգևոր մխիթարութեան համար, քանի որ իրանք քահանայ չունին. ասենք ապրեցնել էլ չեն կարող մի քահանայի: Պարզ է որ շատ չանցած՝ Աղբակի մի քանի գիւղերի մէջ դիմացած այս սակաւաթիւ հայերը հայութեան համար իսպառ կորած պէտք է համարել: Սրանց բարբառը քիչ մօտենում է Սալմաստի հայերի բարբառին, և որպէս մօտադոյն վայրը պարսկական սահմանադրութիւն՝ (հազիւ 6 ժամուայ ճանապարհով) գործածւում է պարսկական փողը, այն չափով՝ որ չափով՝ տաճկականը:

Պէտք է ասել, որ կոտորածի արհաւիրքների ժամանակը Աղբակ գաւառը աւելի է տուժել քան ուրիշ որևէ հայաբնակ վայր: Շրջապատուած լինելը քրդական անհամբույր, վայրենի տարրերով, այլ և ինքնապաշտպանութեան միջոցների բացակայութիւնը ոչ պակաս նպաստել են կոտորածի և աւերածութեան հսկայական չափերին: Աղբակի մնացեալ հայաբնակ գիւղերից Բազ՝ 60 տուն, Մալքաւա՝ 30, Կարապուլի՝ 13, Շրնկանի՝ 75, Խառատուն՝ 32, Հասալխատան՝ 45, Սորատէր՝ 30, Բարսի, Աշկերտ՝ 4, Բմկերտ՝ 35, Լաշկուտ՝ 30 և Զակովի մէկ տուն հայ բնակիչ ունեցող գիւղերը կորցրել են

այժմ իրանց բնակիչներին $\frac{3}{4}$ մասը ¹⁾ այդ գիւղերից այժմ կան այնպիսիներ որ. Բաբլասան և այլն, որոնց հայկական դարաւոր օջախների բուխարիներից կտրուել է իսպառ հայ կրակի ծուխը: Ձակովի գիւղում ապրող միակ հայ ընտանիքը 40 անդամներից բաղկացած, ընկի իսլամացել է: Աւելորդ չլինի գուցէ ասել, որ այդ ժամանակներում սպանուեց Բաշգալէի յաջորդ և միաժամանակ Բարգուղիմէոս վանքի վանահայր-վարդապետը՝ նոյն վանքում:

Աղբակեցիներին համար միակնապատուութիւն հանգամանքը, այդ աղէտների ժամանակ, եղել է պարսկական սահմանի մերձակայութիւնը. և իրօք աղբակեցին այդ հանգամանքից օգտուելով դաղթել է, ամեն ինչ թողած, ահագին խմբերով ընտանիքներով դէպի Պարսկաստան, և տեղաւորուել Ուրմիի և Սալմաստի հայաբնակ գիւղերում, առաւելապէս Սաւրայում և Հաֆթուանում:

Հեռանալով Առակ գիւղից, մեր ճանապարհը ընթանում է զարնան հրաշալիքներով պնդուած այն հիւանալի հովիտի կողքով, որի մէջտեղով հոսում է սիրուն պտոյտներ գործելով, հիւսիսից հարաւ ուղղութեամբ, Ձապ գետը, Բաղուղիմէոս վանքի առաջից անցնելուց յետոյ: Հովիտի մէջ գետի երկու ափերի վրայ տարածւում է գեռ չհասկած ցորենի կանաչ վարթամութիւնը, Ձապի կենսատու ջրի ազդեցութեամբ ուռճացած:

Շատ չանցած՝ մենք հասնում ենք Ձապի և նրա օժանդակ՝ Գելագոմի ջրի միախառնուելու վայրը, որից յորդած գետը հսկայ հոսանքով և ծովացած-անցնում է մի քարաշէն հոյակապ կամարներով կամրջի տակից և հոսում մոլեգին թափով դէպի հարաւ: Կամրջի կամարներից երկուսի մէջտեղում կայ կամրջապահի մի ընդարձակ տնակ՝ այժմ անբնակ:

Անցնելուց յետոյ այդ կամրջի վրայից, մենք առաջ ենք գընում այժմ Մարգիկցի քրդական ցեղի պետ՝ Շէրէֆ-բէկի տիրապետութեան սահմանի միջով: Ճանապարհի արեւելեան կողմը բարձրանում են այն անմատչելի և ամենի քառաժայռերը, որոնց բարձրունքների վրայ բուն դրած թառել է աւազակապետ Շէրէֆը իր արքանեակներով: Հեռուից երևում են Արաուլի կատարները, նրա ստորոտում՝ Սանասորը, աւազակապետի երբեմնի յիշատակելի անցեալ ունեցող վրանատեղին, որի շուրջը կատարուած անմոռաց դէպքերը նոյն բոպէին ցըցւում են մարդուս մտքում...

Աւազակապետ Շէրէֆը մինչև այսօր էլ իր ասպատակութիւններին վերջ չի դրել. ահ ու սարսափ է տարածում իր իշ-

¹⁾ Այս մասին տես «Die Fahne» vol. V № 24 1896 թ.:

խանապետութեան սահմաններում և երես առած տաճիկ կառավարութեան խրախոյաներից, նա բռնում է անց ու դարձի ճանապարհները, կողոպտում է անմեղ անցւորներին, նոյնպէս կարաւանները, ում էլ որ պատկանելիս լինին. թալանում է վաճառականների ապրանքները, անաշտական գիւղերը և ամենայն ինչ՝ որին նրա և նրա հրոսակների աւերիչ ձեռքը հասնել կարող է, ի հարկին արինն թափելուց էլ չխորշելով:

Շարունակելով մեր ճանապարհը, ամեն մի բուպէում աւազակների կողմից թալանի և սպանութեան յարձակում կրելու հաւանականութեան մտածութիւններով պաշարուած՝ անցնում ենք Հըզու կամ Ղոզէ քրդական փոքր գիւղի մօտով, որ ընկնում է մեր ճանապարհի ձախակողմը, և որի բնակիչներից 4—5 տունը հայերն են կազմում: Հըզուից յետոյ մինչև Գէվէսը այլևս հայ գիւղերի չենք պատահի մենք և Բաշգալէի դաշտի հաբաւային սահմանի վրայ ընտրում ենք մեր ճանապարհորդութեան չորրորդ գիշերուայ հանգստավայրը, Զապի օժանդակ առուակներից մէկի կանաչ ափին, ճանապարհի եզերքով, որի արեւմտակողմը, կէս ժամու հեռաւորութեան վրայ երևում է Էօմէր աղա քրդական գիւղը, տարածուած մի սիրուն ջրաշատ տափարակի վրայ, ճովա արօտավայրերով, ցորենի և կանաչ արտերով շրջապատուած:

Շրջապատի բլուրները ձգում են իրանց երկար ստուերները այս հիւսնալի հովիտի վրայ, և ծածկում նրա ամեն գեղեցկութիւնները միանգամից՝ մեր կարօտ աչքերից: Մութը պատելու հետ, պատում է մեզ և աւազակային յարձակում կրելու երկիւղը, մանաւանդ որ կարաւանը շատ հարուստ լինելով՝ կարող էր զրգուած լինել քրդերի վայրենի ախորժակները: Այն ժամանակ դուրս է գալիս ճանապարհի վրայ կարաւանատէր (շէմ-դդինանցի) բիւրդերից մէկը և կէս ժամու ընդմիջումներով, մի քանի անգամ, կանչում է բարձր ձայնով, որպէս անվախ ազդարարութիւն, մօտաւորապէս հետեւեալ սովորական բանաձևը:

—«Այլ մալէ կարվանայ եա շելա, նան խազի՝ որայ նան բըզամ, ալ դը խազի՝ որայ ալ բըզամ, ալեհար սըբայ կազա կիյէ կավըմի, ալ կազընդայ շըխ ժեվոտ կեատ» ¹⁾:

կ—ցի

(Եւ շարունակուի)

¹⁾ «Այս կարաւանի ապրանքները մեծ շէյխին (Մահմադ-Սըդըղսի) են՝ պատկանում. եթէ հացի կարօտ էք՝ եկէք ձեզ հաց տանք, ջուր էք ուզում եկէք ջուր տանք, միայն թէ մենք ազատ ենք յայտարարում մեզ ձեր չարամիտ ձեռնարկութեան հետեւանքի պատասխանատուութիւնից»:

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ^{*)}

Հոգիս Բանանեան.

Դու ուշացած նամակը դարձեալ ուշ հասաւ իմ ձեռն և ես շտապում եմ որքան կարելի է շուտով գրել նորա պատասխանը, որ վերանորոգուի մեր խանգարուած թղթակցութիւնը, որից առաջները մեզ մեծ բարոյական օգուտներ ունէինք և այժմ մնացել է միայն նորա յիշատակը: Այո, սիրելի Գէորգ, ես յետ չեմ կենում իմ առաջարկութիւնիցն թէ՛ մեր «ուղարկիր» խօսքը պիտի ունենայ նշանակութիւն և վերջնութիւն (предпоследний) նամակս քեզ յայտնեց որ՝ ես դորա ներհակ չեմ ներգործել. բայց թէ դու ինձ տեսնէիր իմ ներգործութիւնս այստեղ (որ ես անպարկեշտութիւն եմ համարում քեզ ասելը) այն ժամանակ դու և Թիմուրեանը կ'վկայէիք թէ ռքան նուիրական է ինձ համար որպէս իրից համագործակցութիւն անգամ ասում եմ, ես յետ չեմ կենում իմ այն խօսքից, որ ասել եմ այն ժամանակ, երբ որ մեր առողջամտութիւնն է տիրել և՛ ոչ տաքացած ուղեղը: Թողնենք այս: Ստացար ու՞ մանրդ:

Ափսոս որ չեմ կարողանում ցոյց տալ նոր շինած մայրերըս. հրաշալի և անզուգական գիւտ է այդ մեր տպարանի համար. օրացոյց, Եզոփոս և Ռուսա-հայ բառարանի սկիզբը քեզ կ'ապացուցանեն շուտով թէ ի՞նչ օգուտներ գիտեմ ես քաղել յաջողակ հանգամանքից: Արճիճեայ տաւերդ և նորածն տաղարանը (որ կ'հաւանիս Աստծով) շուտով կ'ստանաս. միամիտ եղիր: Թիմուրեանի լուրթիւնը ինձ ոչ թէ զարմացնում է, այլ և զայրացնում է. պատճառը չի գրելուդ պատճառը, ի՞նչ է: Միթէ թագցնում ես նորա կողմանէ մի աններելի գնացքն 'ի զո՛ւր: Գամառը հաւանել ես. շատ ուրախ եմ: Միւսը աւել կ'հաւանես: Ես քեզ խնդրել էի անցեալ անգամ ինձ փոքր ինչ

^{*)} Տէս «Մուրճ» № 5.

օգնութիւն անել, եթէ դու չես կարող, աշխատիր, խնդրեմ, տեսնել Սահասարեանին. նա ինձ խոստացել էր մօտ 200 մանէթ տալ. ես վերջի ժամանակ չի կարողացայ նորան տեսնելու (հիւանդ էի). այնպէս մնայ. նա գնաց Մոսկով: Երբ որ տեսնես նորան՝ կարգադրէ այնպէս որ խալաթովը միշտ սոտոնայ ինձանից կամ քեզանից և վարձ չի պահանջած ուղարկէ Թիֆլիս. Սահասարեանը գիտէ այդ մասին և ինձ խօսք տուել է: Տպարանական գործը այժմ այսպէս է. մենք ունինք ամէն հարկաւոր բաները. շուտով կ'ստանանք մամուլը պր. Իզմիրեանից. կ'տանք Եփեսոսի 150 մանէթ պարտքը և կը բանաք մեր սեպհականը: Ես կանխագոյն պատրաստել եմ 3 հատ գրաշար, որ խիստ արագ շարուած են: Բոսոսէն և Բէնոյեովը մեզ տալիս են մեծ օգուտ իւրեանց տպելու զըքերով, որ մեր մօտ կ'լինի: Թիֆլիզից ևս խնդրում են «մեր գեղեցիկ տառերով և տիպով» տպել մի աշխատութիւն. այդ լաւ է որ՝ մեր տպարանի (որ надѣлѣ դեռ ևս չի կայ) անունը հետուումը լաւ ձայն ունի: Ստացայ Փարիզից, Վենետիկից և Կոնստանդնուպօլից գովասանք. այնտեղի օրագրներումը «ազգային» մասումը՝ մեր անունը հռչակուած է, լսել ես: Դիւլօրիէն մեզ կամում է ունենալ գործակատար իւր Հայոց մասին աշխատութեանցը և հրատարակել է իր օրագրի մէջ ևս և մեր աշխատութիւնքը տպելու և հրատարակելու է Revue Orientale օրագրումը: Միթէ այդ լաւ լուր չէ: Մի ուրեմն քնիլ. յայտնէ այս ամէնը Թիմուրեանին (եթէ ես գրեմ 'ի դուր է. նա չի ուզում, երևի, ինձ հետ թղթակցութիւն ունենալ): Հայոց գիրքերու каталогъ-ի (ցուցակ)՝ մասին առաջի անգամն եմ լըսում քեզանից. այն ինչ նամակիցս երևում է որ ուրիշ անգամ էլ յիշած ես եղել այդ մասին. բարի է. միւս նամակումս կ'գրեմ խիստ լաւը: Այս անգամ ամեն ճիգս 'ի գործ դրի և գտայ 11 կոպէկ այս նամակի ծրարագրի համար. միւս անգամուայ նամակիս ուշանալը իսկապէս փող չ'ունենալս, կ'լինի. Աստուած է վկայ որ սուտ չեմ ասում: Վերջապէս ծիծաղելի բան է որ ես գործ եմ կատարում առանց մի կոպէկի. հողիս, աշխատէ 'ի սէր քեզ սրբազան զգացմունքի, աղատել ինձ այս աններելի գրութիւնից. ուղիղ հաշուով այս վերջի անգամն է որ ես առաջուայ պէս նեղուած եմ տպարանական պարտատէրներից. Թիֆլիս, Յամտարխան, Նախիջևան և այլ քաղաքներ այլբերնարան չուղարկելու մեզ վնասեց. ես разсчитывалъ նոցա վրայ. ուրիշ աղբիւր բացի մեր տպած գրքերից ունի՞նք, ինքըդ ասա. բայց միտք արա որ՝ ես անդադար մարդիկ եմ բանացնում տառ թափել, տպել, ուղարկել, կազմել, մայրեր

շինել, թուղթ կայլն կայլն, այս ամենը ոչ ոք ձրի չի անիլ, խնայէ ինձ. միթէ ես մեղք չեմ: Ուրեմն, ես սպասում եմ քեզանից շաբաթ օր... վույ: Բայց ինչ որ ուրիշ բաներ ապսպրիլ էի վերջընթեր նամակներումս՝ կատարէ ճիշտ: Ֆիզանեանի տոմսակները պէտք է ստանալ. ամօթ է: Ինչո՞ւ Բուզադեանին գիր չեմ գրում. նա խիստ վիրավորուած է քեզանից. ասում է թէ՛ ես նորա խօսքին հաւատալով մի նշանաւոր մարդու հետ խօսեցայ, վճռեցի և... ամօթով և սեւերես մնացի: Ի՞նչ կ'ասես: Միթէ այսուհետեւ կարելի է մեր կողմից հայ վաճառականներու հետ բան բռնել. բայց պիտի իմանաս որ Բուզադեանը ազիլ հոգիով մարդ է: Միթէ չգիտես որ Քերոբը արտասահմանումն է. հա. նա այնտեղ է, ես կարծում էի որ ես քեզ գրել եմ այդ մասին. ահա արդէն ամիս է որ նա բժշկուելու համար գնացել է այնտեղ, և ինձ Բոէյցնախից գիր է գրում: Շատ գովում է այնտեղի կեանքը, բայց առանձին բան չեմ գտնում նորա նամակումը. вѣрно у него зубъ съ свистункой, ինչպէս Добчинскій-ի:

Մնամ մ. ք. ս. Ռափայէլ. ե. ք.

1857 25 յունիսի

Ս. Պ. Բուրգ:

Հոգեհարազատ եղբայր Գէորգ.

Երեկ, այս ամսիս 2-ին մի փոքրիկ նամակ ուղարկեցի և նրա հետը մի օրինակ Ռօբինզօնի, որ այժմ պիտի ստացած լինիս: Ես զարմանում եմ որ այսքան ժամանակ ինձ նամակ չես գրում և չես գրում և չես տեղեկացնում մամուլի մասին որոյ գնելը քեզ է յանձնած. պր. Իզմիրեանցն ևս չգիտէ քո լըռութեան պատճառը: Ի՞նչ ասել կ'ուզէ որ՝ գործնով բանը ձախողակ է գնում. դու այդ իմանում ես, ուրեմն մեր գանգաղութեան վատ հետեանքը գրե՛ն անգամ աւելորդ եմ համարում: Նորերումս երկու մեծ օգուտ ձեռներէս փախաւ. Բէրոյեանը իւր գրքի համար պայման կապում է տեղւոյս Ակադեմիոյ տը պարանապետի հետ և մի թուղթ գրեց Գօթիէին. ևս և մի հայ մարդ երկար ժամանակ կամելով իմ մօտ մի բաղմահատոր գիրք տպելու՝ յուսահատեցաւ և մի շաբաթ առաջ ինձ տուած խօսքը յետ առաւ և տուեց գիրքը տպելու ակադեմիա:—Գոնէ այսուհետեւ շտապե՛ք: Ոչ ոք չի կայ մեզ նման արի և միևնոյն ժամանակ ոչ ոք մեզ պէս տարաբախտ չէ. հաւատում ես թէ ոչ: Ասա խնդրեմ՝ ի՞նչ պատասխան ստացար պր. Աֆթանդիլեան

նից կամ Թիմուրեանից. թէ ոչինչ չես ստանում, նորից և նորից խնդրէ օգնութիւն: Դու նախընթաց նամակներիցս լաւ գիտես, որ մենք առջնայ նոցա օգնութեան, թէ և մամուլ ստանանք ևս, ոչինչ յառաջացնել չենք կարող: Հաւատան: Ես պատրաստել եմ յայտարարութիւնը, եթէ ցէնզուրից դուրս գայ, իսկոյն կ'ուղարկեմ քեզ և այնուհետեւ խիստ շուտով կ'տպեմ: Խնդրեմ գրէ ի՞նչպէս բաժանեցիր այրբհարանները, որոնց մասին Սերովընէն և ես գրել էինք ռւս և ֆրանս, որ ես նոցա խնդրագիր ևս գրեմ: Շուտով գրէ նամակ և պատասխան:

Քու միշտ Ռափայէլ հաւատարիմ բարեկամը:

Հոկտ. 4.

Հոգեհարազատ եղբայր Գէորգ.

Վերջապէս ստացայ քեզանից վաղուցուայ սպասած պատասխանը. շնորհակալ եմ: Թողնենք յառաջաբանները և սկսենք բան խօսելու: Տպարանը գրեթէ պատրաստ է. այսինքն մամուլը, սենեակը, մի ձև (մանր) տառերը իմ մօտ են. բայց որովհետեւ ես տպարանումը (Եօնսօնի) պարտք ունիմ և Շանշիանցը որ խոստացել էր ազատել՝ դեռ ևս չկատարեց խօսքը՝ այդ պատճառաւ լիակատար չեմ կարող անուանել. Շանշեանցը փետրուարին տալու է: Բայց ցանկալի էր, որ աւել շուտով կատարուէր. Սանասարեանցը ևս, որ խոստացել է տպել իմ Հայոց դիցազունքը՝ այժմ վճռական բան չի ասում: Ես այժմ հրամայել եմ օրաշէիք շարել տալու Բեռլինի համար (բառարանի) և դորանով միայն զբաղած է բոլոր տպարանը. գուցէ 2 շաբաթից կ'տեսնի մեր գեղեցիկ մանր տառերը: Ռորինդօններ ուղարկել չեմ կարող. տպարանից չեն տալիս. խնդրեմ ստանաս այն փողը որ հաւաքել էք. ես ստացածովս ճամբայ կ'դնեմ 100 հատ գիրքը առանց ժամանակ կորցնելու: Անանիան այստեղ է. դեռ ևս նրա հետ լաւ չեմ խօսել. նա ինձ ասելու բաներ ունէր. մնաց առ ժամանակ: Նոր լուր ունի՞ս, գրէ: Ճառը կ'ստանաս միւս անգամ, այժմ Մսերին նամակ եմ պատրաստում ըստ դիպաց նորա օրագրին:

Մնաս բարեւ: Խոնարհ եղբայր քո Ռափայէլ

Յունուարի 4.

1858.

Սիրելի Գէորգ,

Քու մի նամակին երկու պատասխան գրեցի և մինչև այսօր չգիտեմ ստացել ես, թէ ոչ, ժանաւանդ երկրորդ նամակըս այնքան կարևոր էր, որ—չգիտեմ—կարելի՞ էր արդեօք նորան անպատասխան թողնելու, տու՞նի արդեօք նորա միջի գիրը պր. Իգմիրեանին, որ նա հասցնէր Հ. Մսերին և կամ յայտնեցի՞ր մնացած բաները պր. Իգմիրեանցին, որ նա անպատճառ կամենում կը լինի իմանալու, ես միանգամայն անտեղեակ եմ, զարձեալ կըլնում եմ, ասն Հ. Մսերին, որ իմ նամակը անպատճառ տպէ, բայց իմ անուան տեղ ստորագրէ թղթակից և այդ մակնութեամբ ես յաճախ ուղարկելու եմ նորա պատուական օրագրին պէս-պէս պարունակութեան հատուածներ: Եթէ նա դէպի վատ կողմը ուղէ մեկնելու իմ անկողնապահ կարծիքը, դու, ջան դիր նորան միամտացնելու իմ մտերմութեան ժափն, միայն ազգի իսկական օգուտը ինձ ստիպեց և միշտ ստիպելու է ճշմարտախօս լինել թէ կենդանի խօսքով և թէ գրութեամբ և ամեն ինչ ձեռնարկութիւն յանուն ազգի՝ միշտ մուտ ունենալու է իմ սրտի մէջ և ցնծութեան արձագանք պիտի լսուի այնտեղէն: Ռօբինզօնի մասին գրել էի և գրում եմ. պէտք է ուղարկես փողը, որ կարողանամ ջնուտների ձեռքէն ազատելու: Թիմուրեանէն գիր ստացայ, մի բանի յոյսեր տալիս է, նիւթական ոչինչ չի կայ:

Մնաս բարև միշտ քեզ հաւատարիմ Ռափայել

1858, 15 յունուարի.

Ս. Պետերբուրգ:

Սիրեցեալ և բաղմաւարօտ եղբայր.

Ահա չորրորդ նամակն է որ մին մինի քամակից ուղարկում եմ քեզ և առ մեծի զարմացմանս նոցա պատասխանը չեմ ստանում. այն ինչ դու ինձ անպատճառ պիտի միամտացնէիր ինչպէս սրտակից բարեկամին է վայել. այն յոյսերով, որով միայն կարող է ոտքի վրայ հաստատ կանգնել մեր ուխտի արգասիքն, որ իմ կողմանէ հազար ու մէկ զոհերով վերջապէս էացաւ որ մի ժամանակ միայն իսկական ցանկութիւն էր երեւում: Քանանեան՝ ես գիտեմ քու բարեացակամութիւնը. բայց դու ինձ հաւատացնւր որ բարի կամենալն նոյն է որ բարի

անելն. այն ժամանակ ես տեղիք չեմ ունենալ քեզ անհանգիստ անելու. նմանապէս եթէ ես իմանայի որ մեր գործը երեքիս վրայ չէ լինելու, այլ պիտի ծանրանայ իմ վրայ՝ այն ժամանակ դուցէ ես մի ուրիշ ընթացք կ'ունենայի. բայց անգուստ ի վերուստ ես վստահած եմ ձեր երկուսի վրայ ինչպէս մի պինդ պատի, և միշտ սխալեմ եմ. այդ յոյսերն որ ես ունիմ ձեր օգնութեան մասին, եթէ անկատարելի են, եթէ լոկ խօսքեր են՝ առան առանց ամաչելու. հաւատացիր, որ ես իմ պահանջմունքը խիստ կ'չափաւորեմ, դուցէ միանգամայն կ'կտրեմ ես. բայց քո խօսքն և գրութիւնը միշտ դրա ներհակն են եղել և այդ պատճառաւ դուք եղել էք իմ ապաւէնը: Ես իմ աներկիւղ և արի բնաւորութեամբ առաջուայ պէս առաջ եմ գնում մեծամեծ ձեռնարկութիւններով, որոյ ապացոյցը կ'տեսնես 1 շաբաթէն. նախ և առաջ ես կարծելով թէ դուք ինձ ոչ միայն ըստ ձեր կարեաց կ'օգնէք, այլ և այլոց ևս կ'յորդորէք օգնելու՝ ես առաւել և առաւել յանդուգն դարձայ գործերումս. եթէ այժմ յետ կենաք՝ իհարկէ որ ես 1) կամ ամօթով պիտի յետ քաշուեմ, 2) կամ նոր հնար պիտի գտնեմ գլուխ բերելու, 3) և կամ թէ պիտի կորչեմ, ճշուեմ գործոցս ծանրութեան տակ: Միթէ դուք պարբերին հանդիսատես էք լինելու իմ չարաչար նահատակութեանը: Մտիկ արէք որ այդ խիստ վատ և անխիղճ բան կ'լինի ձեր կողմանէ. և այսուհետեւ ազնիւ գործոց մէջ մասն ունենալն պիտի միշտ ամաչացնէ ձեզ: Միթէ դուք փոքրոգի դարձաք մինչև այդ աստիճան: Լաւ չէ: Մտերի մասին ինձ միամտեցրո՛ւր կամ մի բան գրէ: Չէք կամենում 100 Ռորինգօն ստանալու: Իզմիրեանցը գնաց:

Ռափայէլ

1858, յունուարի 21

Ս.-Պ.բուրգ:

ԹԻԻՐՔԻԱՆ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱՆ *)

Պատմություններ

Այն հարցը որով մենք այս երկույ պիտի զբաղուենք, զուցէ շատերին թուայ առաջնակարգ կարեւորութիւնից զուրկ՝ կամ առնուազն այրող այժմէութիւն չունեցող մի նիւթ: Բայց հաւատացած եղէք, որ ամեն վայրկեան նա կարող է դառնալ էական մեր երկրի արտաքին քաղաքականութեան համար: Այս կլուբում, որի անդամները միշտ կողմնակից են եղել ազատութեան և մարդասիրութեան, կա՞յ արդեօք մի հատիկ մարդ, որ անտարբեր լինէր դէպի այն ընդունում, ինչ կատարուած է Մերձաւոր Արեւելքում: Այնքան էլ հեշտ չէ արեւմուտքում ճշտութեամբ իմանալ իրողութիւնները. թոյլ տուէք ինձ ուրեմն այս հակիրճ տեսութեան մէջ մի փոքր աւելի ծանրանալ փաստերի վրայ: Կարծու՞մ է, թէ մեր երկիրը ներկայումս աւելի պակաս է հետաքրքրուում արտաքին գործերով քան առաջ: Մեր մամուլը այժմ աւելի նուազ է զբաղւում այդ խնդիրներով քան անցեալում, բացի սուր կրիզիսի ժամանակներից, երբ որեւէ խոշոր ընդհարում, ինչպէս ռուս-ճապոնականն է, զբաղւում է ընդհանուր ուշադրութիւն: Ճշմարիտ է, որ մեր Անգլիայում կը թուած մարդիկ՝ զբաղուած հասարակական և տնտեսական խոշոր խնդիրներով՝ այսօր աւելի սակաւ են ուշադրութիւն դարձնում արտաքին քաղաքականութեան վրայ, քան սրանից երեսուն, քառասուն կամ յիսուն տարի առաջ:

Արեւելեան հարցը, սրանից երեսուն-քառասուն, յիսուն տարի առաջ սակայն մի հին հարց էր: Մեզանից ոչ ոք չի կարող յիշել, թէ նա երբ էր նոր: Այս ծեծուած խնդրի մասին արդէն որքան հատորներ են գրուել: Սակայն նա շատ պարզ

*) Այս վերնագրի տակ Revue de Paris-ի մայիս 15 №-ում հրատարակուած է Ջէմս-Բրայսի մի քաղաքական ճառը, որ ականաւոր անգլիացին արտասանել է այս տարուայ մարտ 10/23-ին, Լոնդոնի Eighty Club-ում: Մենք տալիս ենք այս թարգմանութիւնը մի քանի չնչին յապաւումներով:

է, թէ մարդ անկեղծօրէն կամենայ նրա խակական բացատրութիւնը գտնել, որ հետեան է. Արևելեան Եւրոպայում և Արևմտեան Ասիայում կայ ռազմասէր մարդկանց մի խումբ, որը մենք անուանում ենք թիւրք կառավարութիւն, և որը այն օրուանից՝ ելլելու է պրծել իր դեղին Ասիայի խորքերից, ուրիշ զբաղմունք չի ունեցել, բայց եթէ կողոպտել և կոտորել իր տիրապետած ժողովուրդներին: Եւ այս մարդկանց (թիւրքերին) քաղաքակիրթ եւրոպան ճանաչում է և վարւում է հետեւեւ, որպէս մի քաղաքակիրթ պետութիւն: Մենք տանում ենք նրանց, կարելի է ասել նոյնիսկ, որ մենք պահպանում ենք նրանց, որովհետեւ թիւրքիայի տէրերը՝ ապստամբութիւնների շնորհիւ դաճնկէց կամ հարեաններին արշաւանքներով հալածական՝ վաղուց հետէ անյայտացած կը լինէին, եթէ մեծ պետութիւնները այնքան եռանդով նրանց չպաշտպանէին:

Երկու խոշոր գծեր բնորոշում են թիւրքական պետութիւնը՝ նախ այն, որ նա ապրում է ոչ իր սեփական ոյժերով, այլ ուրիշ տէրութիւնների փոխադարձ նախանձով, և երկրորդ՝ որ երբէք չի կարողանում բարենորոգուիլ: Այսօր նա աւելի վատթար է քան XV-րդ դարում, որովհետեւ այն ժամանակ նա ունէր Սէլիկ և Սուլէյման սուլթանների նման մեծապէս օժտուած պետեր: Այժմ ոչ միայն այդ զգալի միապետութիւնը չունի իր մէջ վերանորոգութեան որեւէ կարելիութիւն, այլ նոյնիսկ գտնւում է այնպիսի կայութեան մէջ, որ ոչ ոք նրան բարենորոգել չի կարող: Սա ամենքի համար ապացուցուած մի խնդիր է:

*
* *

Արևելեան հարցի ներկայ փուլը, Փազիսը սկսուած է XIX-րդ դարի սկզբներից և շարունակւում է մինչև այժմ: Յունական ապստամբութիւնը սկիզբ դրեց այն խոշոր տրագեդիային, որի ընթացքում ընկճուած ժողովուրդները մէկը միւսի յետևից Յունաստանը, Սերբիան, Բուլղարիան, Բուլղարիան, Կրետէն՝ ազատուցին թիւրքական լծից և քաղաքակիրթ ազգերի շարքը բարձրացան: Մինչև Բերլինի Դաշնագրութիւնը այս ազատագրութիւնը շարունակ աճում էր, որպէս միակ խոչընդոտ ունենալով եւրոպայի միջամտութիւնը յօդուտ թիւրքիայի: Այս դրամայի նորագոյն յեղեղումը եղաւ Բեկինի դաշնագիրը 1878-ին: Ռուսները 1877-ին միջամտեցին տարուած մի մեծահոգի մղումով դէպի տառապող ցեղերը, ինչպէս և իրանց շահերի համար: Նրանք շարդեցին թիւրքերին, անցան Բալկանը, ՍանՍտեֆանօյում, Կոստանդնուպոլսի դռների առաջ, նրանց թելադրեցին մի դաշնագիր, որով ապատւում էր Մակեդոնիան

համարեա ամբողջապէս, և որ տալիս էր Ռուսիային Փոքր-Ասիայի հայերի հովանաւորութիւնը: Լորդ Բիկոնսֆիլդի և լորդ Սալզբիւրիի Անգլիան ոչնչացրեց Սան-Ստեֆանօյի զաշնագիրը և Բերլինի զաշնագրով Մակեդոնիան վերստին զրեց Թիւրքիայի լծի տակ: Մակեդոնիան այնուհետեւ դարձաւ մի որս Թիւրքիայի ձեռքին, այս անողորմ հալածողի, որ երբէք չկատարեց խոստացուած բարենորոգումները, և որ երբէք չբռնադատուեց մեծ պետութիւններից: Քսան և հինգ տարի այսպիսի բեժիմ կրելուց յետոյ, ահա չորս տարի է, որ Մակեդոնիան ապստամբուած է, հայերը Ռուսաստանի առանձին հովանաւորութիւնից զրկուած՝ չստացան նաեւ Բերլինի զաշնագրով խոստացուած բարենորոգումները: Հինգ վարերից ի վեր այս աղպը դեռ երբէք այդպէս անողորմ կերպով չէր տանջուել քան 1872 թուից սկսեալ:

Այս քսան և եօթը տարուայ ընթացքում Եւրոպայում մեծամեծ փոփոխութիւններ առաջ եկան: Նախ և առաջ Անգլիայում: Մենք մի փոքր թողինք անգլիական շահերի այն եասակը և բիրտ պաշտպանութեան ձևը, որը քիչ մնաց 1877-ին մեզ պատերազմ տանէր Թիւրքիայի պաշտպանութեան համար: Մեր ժողովուրդը երես վարձրեց այն ջինգօլիզմից, որ այն ժամանակ մեծազդուրդ ազմուկով պահանջում էր պաշտպանել այսպէս կոչուած անդլիական շահերը: Անգլիական շահեր, բայց հէնց Անգլիայի շահերի տեսակէտից անհրաժեշտ է շարունակ դէպի Պոլիս խաղացող Ռուսիայի ճանապարհին մանր տէրութիւններ, ինքնավար ժողովուրդներ ստեղծել: Հէնց այս էր Գլադստոնի պահանջածը, որի համար նա հռչակուեց որպէս ռուսամոլ, համարեա մի դաւաճան: Բուլղարիայի քսան տարուայ պատմութիւնը լիուլի կերպով չաղացուցեց արդեօք, որ այդ քաղաքականութիւնը դեռ այն ժամանակից լաւագոյնն է եղել:

Այսօր Անգլիան աւելի քան երբ և իցէ քիչ ցանկութիւն ունի միջամտել Մերձաւոր Արևելքում: Մենք համարեա ամենքս համաձայն ենք, որ էլ չենք կարող խրիմի պատերազմը վերջսկսել Թիւրքիայի պաշտպանութեան համար: Մենք տեսնում ենք, որ Թիւրքական գործերը աւելի նուազ կարևորութիւն ունեն մեզ համար քան ինչ որ մենք կարծում էինք մինչև այժմ: Զգուշանանք սակայն չստիպանցութիւններից և այս ուղղութեամբ, մոռացութեան չտանք մեր շահերի արժէքը արևելեան հարցի լուծման ժամանակ: Եթէ մենք կամենում ենք, որ մեր առևտուրի շրջանը չնեղանայ, պէտք է որ ազատ ժողովուրդներ բռնեն Սուլթանի մեռած կայսրութեան տեղը:

Երկրորդ փոփոխութիւնը Ռուսաստանի քաղաքականութեան մէջ է: Ալէքսանդր II-ի Ռուսաստանը պատերազմ սկըսեց արեւելքում քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու և հովանաւորելու համար: Նա հաւատացած էր, թէ զա իր առաջին պարտաւորութիւնն է: Ալէքսանդր II-ի մահը մի անիշխանականի ուժերով՝ ամեն ինչ փոխեց: Բուլղարիայի ցոյց տուած անկախութեան ձգտումները ընդդէմ իր ազատարար Ռուսիայի՝ պատճառ եղան, որ Պետերբուրգի քաղաքականութիւնը դարձաւ սակաւ մեծահոգի: Եւ երբ 1895—1896-ին լորդ Սալսբերին փորձեց Եւրոպայի միահամուռ գործակցութեամբ վերջ դնել Հայաստանի ջարդերին, նրա հանգէպ ցցուեց իշխան Լորանովը:

Ահա այստեղից առաջ եկաւ Հայաստանի և Մակեդոնիայի երկու տեսակ կայութիւնը (la double situation), մի կողմից նման իրար՝ իրանց ժողովուրդների տառապանքով, և միւս կողմից տարբեր իրարից ուրիշ պայմաններով: Մակեդոնական խնդիրը բարդ է, և մեծ պետութիւնների մրցութեամբ մթափած: Հայկական հարցը պարզ և որոշ կը լինէր, եթէ մի կողմ թողնուէր քաղաքականութիւնը, և մարդկային տարրական իրաւունքները յարգուէին և թէ Եւրոպան ցանկանար միայն վերջ դնել այդ խայտառակութեանը:

* *

Վերցնենք նախ Մակեդոնիան: Այստեղ առաջին բարդութիւնն ստեղծում են երեք չորս ցեղեր, երկու-երեք կրօններ կամ եկեղեցիներ, որոնք մրցում են իրար հետ: Մի կողմ թողնելով Օստոման թիւրքերը, Իսլամի միջոցով թիւրքացած տեղացիները, և մահմեդական ու քրիստոնէայ ալբանացիները, այնտեղ բուլղարը իշխում է համարեա ամեն տեղ, և բաւական խոշոր մեծամասնութեամբ: Յոյնը գերակշռող թիւ է կազմում միայն ծովափերին և հարաւ արեւմուտքում, իսկ սերբը հիւսիս-արեւմուտքում: Աւելացրէք այս հետաքրքիր և արդիւնաբերող փոքրիկ ժողովուրդը, կույո-վալախներին, լատինական ցեղից և համարեա բուժմանական լեզուով: Այս իրար հակառակ չորս ազգերը անհաշտ ատելութեամբ են բռնուած իրար դէմ: Իւրաքանչիւրն ունի կամ ուղում է ունենալ իր կղերը, իր եկեղեցին, իր դպրոցական կադակերպութիւնը: Եւ այս ազգային եկեղեցիներից մէկն ու մէկից ծագում է և ընթացք առնում որեւէ կւիւրը, երեսուն տարուց ի վեր, լցնելով մեր թերթերը հեռագրերով: Հարկ է արդեօք ասել, որ թիւրքը, խորամանկ և նըրամիտ, աշխատում է խմորել և երկարացնել այդ կոիւնիերը: Այդ ժամանակ պետութիւնները միջամտում են: Թիւրքիայի երկու

հարեանները, Ռուսաստանը և Աւստրիան, որոնք երկսով էլ սպասում են նրա ժառանգութեանը, հաւասար ատորժակով շրջապատել են մահամերձ հիւանդի անկողինը:

Ռուսիան՝ ինչպէս երևում է, իր յոյսը չի կորցրել մի օր տիրել Պոլիսը՝ և նա պատրաստ ունի վերնուորական խոշոր ոյժ թրքական սահմանի երկարութեամբ: Մանջուրիայի պատերազմը ներկայ դէպքում արժէք չունի: Այդ հեռաւոր երկիրը կապուած է Ռուսիայի հետ միմիայն երկաթուղու անվերջ զծերով, մինչդեռ Սև ծովի վրայ նրա գրութիւնը բոլորովին տարբեր է: Եթէ Ռուսաստանը մի կողմից յոյս ունի որևէ բան ձեռք բերել մօտաւոր կամ հեռաւոր ապագայում, նա միևնոյն ժամանակ լաւ գիտէ, որ ինքը պատրաստ չէ մի անմիջական տիրապետութեան համար ինչպէս և անկարող է վարել կրկնակի նոյնիսկ եռակի պատերազմ Աւստրիայի, Բուլղարիայի և Թիւրքիայի դէմ: Նւ ահա թէ ինչո՞ւ նա ցանկանում է statu quo պահպանել: Ներկայ անխիտանութիւնը, որ շարունակում է թուլացնել Թիւրքիան, և քրիստոնեաների կրած տառապանքները՝ մի օր կը տան ռուսներին, երբ նրանք գտնեն ժամը յարմար, ըստ իրանց կամաց միջամտելու առիթ: Քանի դեռ գոյութիւն ունի Թիւրքական կառավարութիւնը զանազան դժգոհութիւններ և խառնակութիւններ միշտ կարող են օժանդակել ռուսական նպատակների իրագործմանը:

Աւստրիան չի ձգտում ամբողջապէս տիրել Թիւրքիան: Նրա փառասիրութիւնը շատ լայն չէ, բայց խիստ որոշ է: Նա ցանկանում է Մակեդոնիայով անցնել և իջնել Սալոնիկ, Եգէեան ծովում մի ծոց ունենալու համար, մինչդեռ Ալբանիայի միջից նա աշխատում է, Ադրիատիկի բոլոր ափերը իր ձեռքի տակ ունենալ: Բայց նա բազմաթիւ ծանր արգելքներ ունի այս կրկնակի ծրագիրն իրագործելու համար: Կայսրը ծեր է և ուզում է խաղաղութեամբ մեռնել: Իր ընկերակիցը՝ Ունգարիան, միշտ ծուռ աչքով է նայել որևէ նոր տիրապետութեան, որ գալիս է զօրացնելու կայսրութեան մէջ սլաւօնական տարրը: Նոյնիսկ Աւստրիայում կաթոլիկ կուսակցութիւնը տահնութեամբ կը տեսնէր օրթոդոքս տարրի մեծ աճումը կայսրութեան մէջ: Բոլոր այս պատճառները ստիպում են Աւստրիային առժամանակ ձեռնպահ մնալ: Նրան էլ ձեռնտու է, ինչպէս ռուսներին, որ statu quo պահպանուի:

Այս բոլորի հետեանքն այն է լինում, որ երկու պետութիւններ, որոնք ամենից աւելի շահագրգռուած են և ամենից աւելի հնար ունին միջամտելու, մինչև այժմ արել են, կամ ուզում են անել ամենից քիչ: Նրանք ծրագրել են բարենոր-

բողոքներ, նրանք նոյնիսկ այս ծրագրներից մէկը իրագործելու նշաններ են ցոյց տուել տարօրինակ ձևով: Զարմանալի չէ, որ արդիւնքը, գոնէ զրական արդիւնքը՝ եղաւ դեռօ... Մի յուսացէք, որ այդ երկու պետութիւնները ձեռք կ'առնեն երբեք չլուրջ բարենորոգումներ թիւրքիական կայսրութեանը ցածրը դարմանելու համար:

Ի՞նչ փնտրած եւրոպան:

Գերմանիան Մակեդոնիայում ուղղակի շահեր չունի, բայց նա միշտ կրկնակի շահ ունի բարի յարաբերութիւններ պահպանել Ռուսաստանի հետ և իր հպատակների համար թիւրքիայում ձեռք բերել արդիւնագործական ձեռնարկութիւնների, մասնակարարութիւնների կոնսցիաններ և առևտրական արտոնութիւններ: Հաւատացած եղէք, որ Գերմանիան թիւրքիայի դէմ չի գնայ, բայց կարող էր համոզուած լինել նոյնպէս որ նա սուլթանի իրական պաշտպանութիւնը յանձն չի առնի այն օրը, երբ պետութիւնները կը վճռեն միջամտել: Ֆրանսիան տարուբերում է երկու զգացմունքի մէջ: Մի կողմից նրա բուն մարդասիրութիւնը, միւս կողմից դէպի ազատութիւնը տածած իր յարգանքը՝ միանում են արեւելեան բրիտոնեաների պաշտպանութեան իր հին աւանդութեան հետ: Բայց նա Ռուսիայի դաշնակիցն է և չէր կամենայ մանաւանդ այժմ խախտել այդ դաշնակցութիւնը:

Իտալիան Ֆրանսիայի պէս կուսակից է կարգի, խաղաղութեան, մարդասիրութեան և ազատութեան: Բացի այդ նրա մի քանի շահերը պահանջում են, որ Ադրիատիկի վրայ հաւասարակշռութիւնը պահպանուած լինի. դուցէ և մի փոքր փառասիրութիւն ունի տարածելու իր ազդեցութիւնը Ադրիատիկի ծովի արեւելեան ափերի վրայ: Բայց այս շահերը նրա համար կենսական չեն և ես կարծում եմ, որ ներկայումս այս փառասիրութիւնը չէ որ առաջնորդում է նրա արտաքին քաղաքականութիւնը:

Ինչ վերաբերում է մեզ՝ Պոլսի փրկութիւնը, նեղուցների աղատ մուտքը, և մեր ուրիշ շահերը թիւրքիայում, մեզ համար այլևս նոյն կարևորութիւնը չունին, ինչ որ սրանից երեսուն տարի առաջ: Այնուամենայնիւ մենք թոյլ չենք տայ, որ Բալկանեան թերակղզին ընկնի մի մեծ պետութեան ձեռքը: Մեզ համար լաւագոյնը կը լինէր, որ այս երկրում ազատութեան և խաղաղութեան մի բեթիմ հաստատուէր և լայն ապահովութիւն արուէր մեր առևտրին: Աւելացնենք այս շահերին և մեր աւանդութիւնները, համարեա միշտ, չնայելով ժամանակաւոր խենթութիւններին, մենք կուռել ենք արդարութեան և ազատու-

Յունիս, 1905.

թեան համար. թիւրքական կառավարութեան դարչելի չարագործութիւնները չեն կարող մեր արդար գայրոյթը չյարուցանել:

Ահա, ըստ իս, վեց պետութիւնների դիրքը: Իսկ Թիւրքիան: Պէտք է նրա պատմութեանը կատարելապէս անտեղեակ լինել մտածելու համար, թէ այս երկրում որեւէ բարենորոգում հնարաւոր է քանի նա գտնուում է սուլթանի իշխանութեան, նրա ձեռքի տակ:

Այս խնդրի երկու տեսակ լուծումն հնարաւոր է: Առաջինն է՝ անել Մակեդոնիայում, այն՝ ինչ արուած է Բուլղարիայում և Յունաստանում, այսինքն այդ երկիրը խիլ Թիւրքիայից: Երկրորդն է՝ պահպանել սուլթանի անուանական իշխանութիւնը, բայց արգելել նրա անձնական միջամտութիւնը և նշանակել մի նահանգապետ, որ պատասխանատու լինի ոչ թէ սուլթանի՝ այլ պետութիւնների առաջ, տալ այդ երկրին առանձին բիւջէ անկախ դատավարութիւն, բաւականաչափ իշխանութիւն ժամրարմերիա հաստատելու, ինչպէս կարգ պահանջու և դատական վճիռներն իրագործելու համար: Հմրկ է արգիօք ասել, որ այս երկրորդ լուծումը ներկայումս յարմարագոյնն է, որովհետեւ չի պահանջում ոչ պատերազմ Թիւրքիայի դէմ, ոչ բաժան-բաժանութիւն ըստ ցեղերի փառասիրութեան, կամ ըստ պետութիւնների ձգտումների. միևնոյն ժամանակ սըրտանով կարելի էր տառապող ժողովուրդին տալ իրական սփփանք:

Բայց ինչպէս ձեռք բերել այսքան ցանկալի հետևանքներ: Աւստրո-ուղական ծրագիրը դուրս եկաւ միանգամայն անօգուտ: Այս՝ կամ առաջիկայ տարին այնտեղի ազգերը իրանց փրկութիւնը կը փնտռեն միայն ապստամբութեան մէջ, որը Թիւրքիան կը զսպի բարբարոսաբար, թէ Բուլղարիան չմիջամտի իր զօրքով: Նոր կոտորածներ կը լինին, և եթէ մի մեծ պատերազմ առաջ չգայ, Եւրոպան ստիպուած կը լինի մի բան անել: Բայց ի՞նչ.

—Նաւատորմիդ ուղարկենք, գրաւենք երկիրն ամբողջապէս, կամ ափերը, ասում են ոմանք: Ես էլ երկար ժամանակ հաւատացած եմ եղել, որ լորդ Սալսբրին Հայաստանում ընտրելով յաջող հոգեբանական մոմենտը կարող էր կանգնեցնել ջարդերը մի բաւականաչափ արագ և հռանգուն գործողութեամբ: Ես դեռ այժմ էլ հաւատում եմ, որ եթէ մենք 1895 — 1896-ին ուղարկէինք մեր նաւատորմիդը Պոլսի առաջ, Թիւրքիան ստիպուած կը լինէր զիջել, փոյթ չէ հոյնիսկ թէ մենք մենամենակ լինէինք:

Բայց ստիպել Թիւրքիան դուրս տանել իր զօրքերը Մակեդոնիայից, հաստատել այնտեղ մի քրիստոնեայ նահանգապետ, որ պատասխանատու լինի Եւրոպայի առաջ: Ես ընդունում եմ, որ սա մի դժուարին ձեռնարկութիւն է, եթէ մենք մենակ լինենք, և չունենանք միւս պետութիւնների օժանդակութիւնը: Բայց այս խոշոր գործը, այս դժուարին գործը հեշտութեամբ գլուխ կը դար, եթէ երկու կամ երեք պետութիւններ միանային: Սուլթանը երեքի սպառնալիքի տակ հաւանականաբար կը դիջէր, եթէ ի հարկէ չստանար որեւէ պետութեան իրաւան աջակցութիւնը, բայց յատկապէս ռը պետութեան, ես չգիտեմ:

Երկու կամ երեք պետութեան համերաշխութիւն, ահա այն նպատակը, որին մենք շարունակ պէտք է ձգտենք առանց դադարի, օգտուելով բոլոր յաջող պարագաներից և աշխատելով մանաւանդ զբաւել այն երկու ժողովուրդներին, որոնք ամենից աւելի զգայուն են մարդասիրութեան և արդարադատութեան համար. իսուքս Իտալիայի և Ֆրանսիայի մասին է: Սա Լանդստոունի քաղաքականութիւնն է, որ նա պարզել է և գործ է դնում կարծեմ մի տարուց ի վեր, և ես յոյս ունիմ, որ նա նրանից չի հրաժարուի: Ահա թէ ի՞նչու, ոչ ժողովներում, ոչ պարլամենտում, մենք հակառակ կուսակցութեան անդամներս ոչինչ չենք ասել, իր անձի, իր հայեացքների և իր յոյսերի դէմ: Առ առաւելն մենք ցանկացել ենք, մենք ներշնչել ենք մի սուելի կենդանի, աւելի յարատեւ յարաբերութիւն դէպի Իտալիան և Ֆրանսիան: Առանց Իտալիայի և Ֆրանսիայի աջակցութեան ես նախատեսում եմ Մակեդոնիայում դեռ երկար տարիների խռոնակութիւններ և թշուառութիւններ, մինչև որ հասնի այն օրը, երբ իրերի այդ անտանելի կացութիւնը առաջ կը ընդի եւրոպական միջամտութիւն, որ գուցէ այն ժամանակ կարժենայ հաղարաւոր մարդկային կեանքեր:

* *

Հայաստանում խնդիրը շատ աւելի պարզ է. գոնէ պետութիւնների շահերն այնտեղ նուազ կարեւոր և սակաւաթիւ են: Միմիայն Ռուսաստանն է, որ կարող է քաղաքական հայեցակէտեր մէջ բերել: Միւս պետութիւնները ինչպէս և Անգլիան այստեղ միայն մարդասիրական պարտքեր ունին: Եթէ այդ քրիստոնեայ կոչուած պետութիւնները պարտքի ամենափոքր գիտակցութիւնն ունենային, հայկական հարցը կը լուծուէր առանց որ և է դժուարութեան: Բաւական էր նշանակել Եւրոպայի հանդէպ պատասխանատու մի նահանգապետ որ ունենար առանձին բիւզը և բաւարար իշխանութիւն կարգը պահպան-

նելու, պաշտօնեաների զեղծումներին և քիւրդերի կողոպուտներին վերջ դնելու համար. և հարցը կարելի էր լուծուած համարել: Արդ, ոչ Գերմանիան և ոչ Աւստրիան երբէք չեն զբաղուել Հաստատնով: Ռուսաստանից համաձայնութիւն առնելը այս ծրագրի համար եւ համարում եմ ոչ կասկածելի և ոչ դժուար, բաւական է, որ Անգլիան, Ֆրանսիան և Իտալիան, համերաշխ ըստարար ճնշումն գործ դնեն Պետերբուրգում:

Ես վերջացրի: Դարձեալ երկու զիտողութիւն եզրափակելու համար: Ներկայումս ընդհանուր զրութիւնը չափազանց կլիտիկական է և դժուար բացատրելի, որովհետեւ Մերձաւոր Արեւելքի հարցը կարող է կապուել ուրիշ անցքերի հետ՝ հեռաւոր կամ մօտիկ եւրոպական կամ ասիական:

Աւստրո-ունգարական պետութիւնը կրիզիսի մէջ է. դժուար է ասել, թէ ի՞նչ դուրս կը գայ այս՝ աւստրո-ունգարական դուալիզմի վերակազմութիւնից, որ երկու տարուց ի վեր փորձում են: Ռուսաստանը պակաս ծանր կացութեան մէջ չէ. ութ օրից, մի ամսից յետոյ արդեօք ի՞նչ կը պատահի. խաղաղութիւն կը կնքի՞ և կարդ կը հաստատի՞ իր ներքին նահանգներում, թէ՞ կը շարունակի պատերազմը և կը փոխի իր կառավարութեան ձեւը. և ի՞նչ նոր ձև կը ստեղծի նա, և ի՞նչ հակահարուած կ'ունենայ այս ներքին փոփոխութիւնը նրա արտաքին քաղաքականութեան վրայ:

Նոյնիսկ Թիւրքիայում տեսէք թէ որպիսի խառնակութիւններ ու ապստամբութիւններ կարող են տալիս ու վրայ անել Արաբիան, մուսուլման Ասիան, ինչպէս և քրիստոնեայ Բալկանը: Տարօրինակ չէ՞ ազգայնական զգացմունքի այս զարթոնմը Ասիայում: Այսօր արարը չի կամենում ընդունել սուլթանին որպէս հոգևոր և մարմնաւոր պետ, որպէս խալիֆ բոլոր մուսուլմանների: Արաբների այս զարթոնումը մեծամեծ փոփոխութիւններ առաջ չի բերի արդեօք Օսմանեան կայսրութեան ներսում: Իսլամ աշխարհում միայն արարը չէ սակայն որ աւտում է Թիւրքին: Տարօրինակ ժամանակներ են մեր ժամանակները. ամեն տեսակ անակնկալներ կարող են ամեն բողէ տեղի ունենալ:

Ահա իմ առաջին զիտողութիւնը: Դառնանք երկրորդին: Ո՞րպիսի սկզբունքներով պիտի առաջնորդուի մեր արտաքին քաղաքականութիւնը: Երբեմն ասում են, որ միմիայն զաղթական և առեւտրական շահերը մեզ պիտի առաջնորդեն: Ես չեմ կարծում, որ մեր ազգային կեանքի մի այսպիսի նեղ հասկացողութիւն կարողանայ բաւականութիւն տալ մեր ժողովրդի սրտին և հոգուն: Այս ժողովուրդը, հաստատ իմացէք, գիտէ,

որ ինքը և՛ պարաքեր ունի, և՛ շահեր: Ես չեմ ուզում մեր երկիրը ասպետական արկածների մղել, ինչքան և ազնիւ լինէր, այդպիսի փառասիրութիւնը խենթութիւն է մեզ կամ Եւրոպայի համար պատերազմի վտանգ ստեղծել, որից կարելի էր խուսափել: Բայց զգուշութեամբ և՛ վարպետօրէն Անգլիայի զօրութիւնը ծառայեցնել արդարութեան և ազատութեան պործին, ըստ իս, մի ազգային պարտք է:

Այսօր մենք առիթ ունենք գործ զննելու մեր ազդեցութիւնը Բալկանեան քրիստոնեաների ազատութեան, նրանց ցաւերի թեթևութեան և այն անարդարութեան մեղքը քաւելու համար, որ 1878-ին լուրջ Բիկոնսֆիլդի բազաքականութիւնը պատճառել էր նրանց: Կը հրաժարուե՞նք արդեօք բոլոր մեր աւանդութիւններից: Յոյս կայ որ Խալիան և Ֆրանսիան կը միանան մեզ հետ: Յոյս կայ, որ Ամերիկան կը տայ մեզ իր բարոյական աջակցութիւնը, դուք գիտէք, որ Նախագահ Րուզվելտը այդ միաբն արտայայտեց և գիտէք Նոյնպէս, թէ ամերիկական ժողովուրդը ինչպէս ընդունեց նրա ասածը:

Ուղիղ նայենք ուրեմն այն նպատակին, որին պիտի հետեւենք, և այն միջոցներին, որ մենք կարող ենք տրամադրել: Նպատակը հետեւեալն է: Սուլթանից ազատուած երկրներում հաստատել ինքնավար ազգեր և նահանգներ, առանց թոյլ տալու, որ նրանց վրայ ծանրանայ հարեան պետութիւնների լուծը: Միջոցները—ահա, թիւրքական կայսրութեան մէջ ապրում են եռանդոտ, պործունեայ, խելացի ցեղեր: Բուլղարը ուժեղ է, համբերող, քաջ, դիմացկուն, որ փորձով ցոյց տուեց պատերազմի դաշտում, ինչպէս արուեստների մէջ և խաղաղութեան ժամանակ: Հայը դարերից ի վեր ապրում է իր նախնիքների կրօնի և լեզուի փառաւոր աւանդութիւններին անյողգող հաւատարմութեամբ: Ամենադառն հալածանքները չկարողացան նրան վերջնականապէս ընկճել և ոչնչացնել. ազգը միշտ յարատեւեց, ուրի ելաւ, նա կարողացաւ շնորհիւ իր դերազանց ընդունակութիւնների, իշխանութիւն և ազդեցութիւն ձեռք բերել, ինչպէս մի ժամանակ բիւզանդական կայսրութեան մէջ, երբ նա տուեց այնքան նախարարներ և զօրավարներ:

Մի ժողացէք մանաւանդ այս փոքրիկ, բայց արի ալքանական ազգը: Բնութիւնը օժտել է ալքանացուն այնպիսի ուժով և արիութեամբ, իշխելու այնպիսի ոգով և դերազանց կարողութեամբ, որ նա այսօր ամբողջ արեւելեան Իսլամի մէջ զրաւում է առաջնակարգ տեղ: Եթէ ալքանացիք իրանց լեռների ծոցերում մնացել են կիսավայրենի, մեղքը նրանցն է, ու

րոնք զրկել են այդ ժողովրդին քաղաքակրթութեան աղբեղութիւնից:

Որպի՛սի դժբախտութիւն, եթէ այս բոլոր ազգութիւններից իւրաքանչիւրը չհասնի ազատ զարգացման, անկախ կեանքի, հեռու որևէ բռնակալութիւնից ինչպէս և որևէ երկրի հետ միանալուց: Եւ ընդհակառակը որպիսի բարիք, որպիսի ապահովութիւն նրանց համար, Եւրոպայի համար, մարդկութեան, գուցէ և քաղաքակրթութեան ապագայի համար, թէ նրանցից իւրաքանչիւրը կարողանայ պահպանել իր անհատականութիւնը և ազատօրէն տնօրինէ իր ճակատագիրը: Այժմէն իսկ արեւմտեան ազգերի շահը պահանջում է, որ այս ազգերը չընկնին ուսուական կամ աւստրիական լծի տակ: Բայց պէտք է սահմանափակել մեր ծրագրերը և ոչ նեղացնել մեր հայեացքը այսօրուայ մանր շահերի համեմատ: Մեր նեղ հորիզոնից աւելի հեռու դժ զիտէ քաղաքակրթութեան վերջնական յաղթանակի համար ապագան ի՞նչ է վերապահել այս երիտասարդ, ուժեղ, ազգերի համար, որոնք ազատուելով թիւրքական անարդութիւններից, և ձեռք բերելով պատուաւոր և ապահով կեանք, գուցէ կը տան այդ դժբախտ Արեւելքին բարօրութիւն, խաղաղութիւն և հին դարերի փառքը:

Ջէմս Բրայս

ԹԻԻՐՔԻԱՅԻ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԸ *)

III

Բեֆորմների անկարելիութիւնը տնտեսական կեանքի տեսակէտից:

Ներկայ գլխում մենք մտադրութիւն չունենք նկարագրելու ոչ բիւրդերի խտուրթիւնները, ոչ ալրանանիների յարաբերութիւնը թիւրքահպատակ քրիստոնեաների հետ և ոչ էլ թիւրք կառավարութեան քաղաքականութիւնը դէպի իր հպատակ ազդութիւնները: Քաղաքական այն անթիւ հալածանքներն ու տանջանքները, որոնց ենթարկուած են թիւրքիայի քրիստոնեայ ազգութիւնները ներկայումս ծանօթ է մինչև իսկ Եւրոպային: Աւելի ևս, 90-ական թուականների զէպքերից յետոյ, ոչ ոք Եւրոպայում էլ չի համարձակուում, ինչպէս սրանից շուրջ 10—12 տարի առաջ, պնդեց թէ մակեդոնացիների կամ հայերի մասնաւոր կամ ընդհանուր կոտորածները հնարովի պատմութիւններ են. փաստը, ստուծ ենք ապացուցուած է, որ կոտորածները հետևանք են թիւրքիայի ընդհանուր քաղաքական ու տնտեսական բեֆորմի:

Մենք ուզում ենք կանգ առնել միայն իրերի տրամաբանութեան վրայ, որոնք պարունակուում են երկրի տնտեսական-ֆինանսական ձևերի մէջ և որոնք բացատրում են հետևեալ պատմական իրողութիւնը թէ՛ ոչ մի մասնաւոր քարենորոգութիւն, ոչ մի մասնաւոր բեֆորմ չի կարող իրագործուիլ թրքաց միապետութեան սահմաններում: Իհարկէ եթէ Եւրոպական զիպլոմատիան ընդունէր այն սկսիւածան, որ արևելեան հարցում, ինչպէս և բոլոր հասարակական-պատմական կնճոռտ հարցերում՝ յայտնի հասարակական երևոյթները—անխուսափելի ծնունդ են որոշ քաղաքական-սոցիալական պատճառների, այն ժամանակ, ստուծ ենք, մասնաւոր բեֆորմների անկարելիութիւնը ինքն ըստ ինքեան կը պարզուէր: Եթէ Եւրոպական զիպլո-

*) Տես «Մուրճ», № 5.

մատիան հեղութիւն կրէր ծանօթանալ (կամ եթէ ծանօթ է յայտնէր) ամբողջ թիւրք պետութեան արդի սոցիալական-տնտեսական դրութեան հետ՝ այն ժամանակ գուցէ նրա սուղարկած ընփոխման անպէտքութիւնը և նրանց չիք դերը ակներև կը լինէր թէ իրան տիպլոմատիային և թէ բազմաթիւ եւրոպացիներին: Եւրոպացիներին համար պարզ կը լինէր, որ բանի թըրքահայաստանում ու Մակեդոնիայում գոյութիւն կունենան տիրող սոցիալական—տնտեսական յարաբերութիւնները, ոչ մի մասնաւոր ընփոխման, լինի դատաստանական, ոստիկանական, թէ ժանտարմական չի կարող մագլի չափ անգամ քրիստոնեաների դրութիւնը բարեփոխել: Ընդհակառակը՝ շատ անգամ մասնաւոր ընփոխմանը այն էլ դրսից թելադրած, այսինքն եւրոպական տէրութիւններից առաջարկուած ընփոխմանը—ճակատագրորէն կարող են վարժեցնել ու դրդեցնել թիւրք կառավարութեան ու տիրող տարրերի ֆանատիկոսութիւնը, կրքերը և նրանց «չար կամքը» դէպի հպատակ այլազգիները: Որպէս պերճախօս ապացոյց մեր ասածին կարող ենք մատնացոյց անել թիւրքիայի պատմութեան վրայ 19-րդ դարում: Այդ պատմութիւնից մենք պարզօրէն տեսնում ենք, որ մինչև իսկ երբ ինքը թիւրքիան պատրաստականութիւն է յայտնել և ուղեցել կառավարական որևէ ճիւղում ընփոխման մտցնել իր պետութեան մէջ՝ անկարող է եղել, ուստի և այս կամ այն ընփոխման ընդունուելը կամ խոստումը սուլթանների կողմից՝ միևնոյնն է ոչ մի դրական եզրակացութեան չի յանգի:

Այդ բազմաթիւ մասնաւոր ընփոխման լեզուի և բազմաթիւ խոստումների մասին մենք դեռ կը խօսենք ներքև. այժմ անցնենք այն նիւթական պատճառներին, որոնք թէ Մակեդոնիայում և թէ Թրքահայաստանում ծնեցնում են անորմալ հատարական հետեանքներ, ինչպէս օրինակի համար կողոպուտ, կեղեքում, տպստամբութիւն, գաղթականութիւն, իսկ եւրոպայի աչքում Արևելեան հարց և պատերազմական պատրաստութիւններ:

Կարծել, որ թրքահպատակ ազգութիւնների գեղհոութիւնը անպատճառ թիւրքիայից դատուելու տանջանքից է բխում — խոշոր սխալ է. աշխարհագրական քարտէզների փոփոխութիւնները չեն, որ զբաղեցնում էին և զբաղեցնում են հային կամ մակեդոնացուն, այլ հարստահարութիւնները, կեանքի ու կայքի անապահովութիւնը, անվերջ անանկութիւնները ու տնտեսական քայքայումը, մի խօսքով՝ հասարակական տնտեսական դրութիւնը: Եւ այդ խօսքերի տակ նախ և առաջ հատկացում է մի որևէ երկրի թէ ժողովրդի և թէ կառավարու-

թեան հարստութիւնը, հողագործութեան, վաճառականութեան ու արդիւնագործութեան զարգացումը. իսկ միւս կողմից այն նիւթական-իրաւական յարաբերութիւնը, որ գոյութիւն ունի կառավարութեան ու ժողովրդի մէջ և որը հարկերի, տուրքերի և այլ ձևերն է ստանում:

Որո՞նք են կառավարութեան ու ժողովրդի այդ փոխադարձ յարաբերութիւնները:

Թրքահայաստակ ազգութիւններից, մանաւանդ ժակեդոնացիներից և հայերից վերջրած հարկերը թէ քանակութեան և թէ հարկահաւաքութեան կողմից անտանելի են: Բեռնաւորուած ահալին հարկերով՝ նրանք կեանքի ամեն քայլում սայթաքում, ջախջախւում են այն բեռի տակ:

1855—մինչև 1895 թ. աւելի շատ սնանկութիւններ են եղած թիւրքիայում, քան թէ 50 տարուայ մէջ:

Մի կողմից տուրքերը կէկնապատկում են, միւս կողմից յոգնած երկիրը էլ զլանում է առատ բերք տալ: Բայց հարկերը ոչ թէ միայն գումարի տեսակէտից ժողովրդի նիւթական ոյժից բարձր են, այլ և այդ հարկերի ձևը, այն փողային և ոչ թէ ապրանքային սիստեմն է, որ եռապատկում է նրանց ծանրութիւնը և կեանքը անկարելի դարձնում:

Բանը նրանումն է, որ 1878—79 թուականներից յետոյ, Թիւրքիայի ֆինանսների անօրինութիւնը փաստօրէն անցաւ եւրոպական պետութիւնների ձեռքը՝ նշանակուեց Թիւրքիայի պարտքերի վճարման (ամօրտիզացիա) ամենախիստ պահանջ ուստի թիւրք կառավարութիւնը սկսեց իր պարտքերը կամաց-կամաց ժողովել ոչ թէ ապրանքով, այլ փողով: Եւ դա մի այնպիսի երկրի ժողովրդից, որտեղ գոյութիւն չունի կանոնաւոր վաճառականութիւն և ոչ էլ խոշոր արդիւնագործութիւն: Այս հանգամանքը, որի վրայ շատ քիչ ուշադրութիւն են դարձնում եւրոպացիները ահագին փոփոխութիւն մտցրեց թրքահայաստակ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կեանքում:

Կառավարութիւնը ստիպում է հարկերը վճարել փողով՝ արծաթով կամ այլ մետաղով՝ առանց մի բոլոր ուշադրութիւն դարձնելու, թէ ռոտելից, օրինակ, Մուշի կամ այլ գաւառի գիւղերը կարող են փող մատակարարել: Գուցէ կարելի է ծախել հաց կամ այլ ապրանք: Իսկ կան արդեօք այն պայմանները, որոնք կարելի են դարձնում որևէ, գէթ նախնական վաճառականութիւն. ծախել աշխատանքը... Իսկ ռւբ են այն իրաւական պայմանները, որոնցով վարձու աշխատանքը կարելի լինէր կանոնաւորապէս ի գործ ածել: Արդիւնաբերել գործաւորներին... Բայց չէ՞ որ գործարանական արդիւնաբերու-

թեան կենսունակութեան համար պէտք է էլի փողով ծախել, իսկ ժողովուրդը ոչինչ չունի, որ գնի. չկան նոյնպէս ճանապարհներ, որպէսզի արդիւնաբերուածը—արտահանուի:

Ձկայ տնտեսական նախաձեռնութիւն, այլ կայ կառուարութիւնից պաշտպանուած վաշխառութեան սխտեմ: Կան, չնորհիւ հարկահանութեան փողային սխտեմի—նոր և ընդարձակ պահանջներ—բայց ամեն ինչ կաշկանդման է հնթարկուած, որովհետեւ չկան յարմար հաղորդակցութիւններ, թէ գաւառներում և թէ գաւառներից դուրս:

Ձկայ մինչև իսկ թէ մասնաւոր և թէ հասարակական սեփականութեան ապահովութիւն: Աւելորդ է ասելն էլ, որ Թիւրքիայի արդի տիրող քաղաքական-ֆինանսական պայմաններում ոչինչ չի կարող զարգանալ և լայն ծաւալ ուսանալ:

Մի կողմից մեծանում է հողագործի գիւղացիների քանակութիւնը, միւս կողմից խոշոր արդիւնաբերութեան բացակայութեան պատճառով նոյն հողագործի գիւղացիները գաղթում են երկրից դուրս: Միշտ աչքի առաջ ունենալու է այն հանգամանքը, որ Թիւրքիայում համարեա ամենայն ազատութեամբ ներմուծում են եւրոպական գործարանական ապրանքները: Եւ Լէյպցիգի կամ Վիեննայի այս ինչ ապրանքը մտնելով մի որեւէ Մոնաստիր կամ Մարդուան, տեղն ի տեղը ոչնչացնում են տեղային արհեստաւոր դասակարգի արդիւնաբերած ապրանքները: Շնորհիւ շատ պայմանների այդ ապրանքները անհամեմատ աւելի լաւ լինելով հայերի, մակեդոնացիների, թուրքերի տնային և գործարանական արդիւնաբերութիւնից—վերջինս անկարող է մրցել Լէյպցիգի կամ Վիեննայի մեքենայական սխտեմի դէմ և քայքայւում է: Եւ որովհետեւ թրքաց գաւառներում չկայ խոշոր արդիւնաբերութեան համար իրաւական մթնոլորտ, ուստի քայքայուած արհեստաւորը հետեւելով քայքայուած գիւղացուն՝ ձեռք է առնում գաղթականութեան ցուպը և օտար վայրեր է ճանապարհ ընկնում:

Այդ նոր վայրերումն է, որ նա զարգացնելու է արդիւնագործութիւնը, որպէս պրոլետարիատ: Իսկ իբր մօտ—իր մօտ, իր երկիրը անապատ է դառնում, որովհետեւ ոչինչ չէ պաշտպանուած. ոչ աշխատանքը, ոչ կեանքը և ոչ էլ մինչև իսկ կապիտալը: Եթէ գոյութիւն ունենային այն տարրական իրաւական պայմանները, որոնց մթնոլորտում մասնաւոր սեփականութիւնը ապահովւած է—գուցէ հէնց աւստրիացի, գերմանացի կամ ֆրանսիացի կապիտալիստները շտապէին գալ Թիւրքիա և այնտեղ հաստատուելով՝ բանային խոշոր գործարաններ ու շահագործէին էժան, առատ ու անգործ գիւղացու ձեռքերը:

Բայց այդ միջոցները բացակայում է և գերմանացիները առում է արտագրել իր պետութեան սահմաններում և միայն յետոյ մատակարարել ասիական երկրներին:

Ad valorem—մաքուր օտար ապրանքների վրայ ինքն ըստ ինքեան մի բացառիկ գործօն է մի որևէ երկրում խոշոր արդիւնաբերութեան զարգացման համար: Քանի որ սեփականութեան անձնամխելիութիւնը ու հովանաւորող տարիքները գոյութիւն չունին Թիւրքիայում, նա չի կարող մրցել այն երկրների հետ որոնք կապիտալիստական ուղիի վրայ են կանգնած: Եւ հէնց նոյն խոշոր պետութիւններն և կամ նրանց կառավարող կապիտալիստական դասակարգն է, որ անասելի եռանդով հակառակում է Թիւրքիայում մտցնուելիք հովանաւորող տարիքների դէմ, որովհետեւ եւրոպական գործարանական ապրանքները այդ տարիքների ու մեծացած մաքսի պատճառով շատ աւելի քիչ կարող են ներմուծել Թիւրքիա, քան թէ մինչև այսօր:

Բացի այդ կան և այլ պատճառներ. ինչպէ՞ս զարգանայ խոշոր գործարանական արդիւնագործութիւնը, երբ երկրում նախ և առաջ պակասում է ածուխը, եթէ չհաշուենք նաւթը ու ջրվէժները, որ դործ չեն ածւում): Ճիշտ է ածուխը գոյութիւն ունի Փոքր Ասիայում, բայց միայն, «էրէզլէ»-ի հանքն է որ շահագործւում է, այն էլ սահմանափակ քանակութեամբ: Թըրքաց Հայաստանում, էրզրումի մօտերը գտնուած են մի քանի ածխի հանքեր, բայց ինքը թիւրք կառավարութիւնը ամեն միջոց գործ է ածում կոնցեսիա չտալու համար ¹⁾: Արգելուած է ձեռք տալ նոյնպէս Թոքատի ու Վանի շրջականներում գտնուած ածխի շերտերին:

Քանիցս եղել են ղէպքեր, երբ եւրոպացի կապիտալիստներ եկել են Փոքր Ասիայում գործարաններ բանալու նպատակով, բայց հանդիպել են անվերջ ձեռակերպութիւնների, բաղմաւետակ «բաքլիշների», այնպէս որ գործը դեռ չսկսած՝ կապիտալի կէսը «անհրաժեշտ ծախսերի» մէջ մտնել ու գործը հէնց իր սահմանում սպանել են:

Միայն մի ղէպքում Թիւրքիան առատ սերմեր է տալիս կապիտալիզմի զարգացման համար, դա ինչպէս ասացինք հողազուրկ ժողովրդի պրոլետարիազացիան է (սեփականազուրկ դառնալը): Բայց պրոլետարիատը մենակ, առանց միւս նիւթական ու իրաւական պայմանների դեռ չի կարող զարգացնել կապիտալիստական արդիւնագործութիւնը: Աղքատացած և որևէ

¹⁾ *See* Bul. de la chambre de commerce franc. à Constantinople, janvier 1892.

Նիւթական սեփականութիւնից զուրկ հողագործների մի մասը մնում է գիւղում, տանելով իր չարքաշ կեանքը. զրանց զրութիւնը շատ աւելի վատ է քան թէ արդիւնաբերական քաղաքների բանւորների զրութիւնը: Այդ սեփականագուրկ գիւղացին գտնւում է խոշոր քիւլօ կամ ուլբանացի հողագործների, «աղա»ների մօտ ստրկութեան մէջ, խօսքիս կատարեալ նշանակութեամբ: Իսկ սեփականագուրկ գիւղացիների միւս մասը, հայիւրը թողնելով իրանց տունը, տեղը, ընտանիքը—գաղթում են դէպի օտար երկիրներ՝ գլխաւորապէս խոշոր արդիւնաբերական կենտրոններ՝ Բաթում, Բազում, Օդեսսա, Նովորոսիսկի, Բուրգաս, Լին-Մաս, Նիւ-Եօրկ, Չիկագօ, Նոյնպէս Կ. Պոլիս և Զմիւռնիա: Եւ այդ կենդրոններում մտնելով տեղական արդիւնագործութեան մէջ, որպէս վարձու բանւոր, հայ գաղթականը մեծացնում, լայնացնում է այդ վայրերում գտնւած օտար պրոլետարիատի շարքերը: Ամերիկայում կարելի է հաշուել մօտ 40 հազար, նոյնքան էլ, գուցէ և աւելի Ռուսաստանի ծովափնայ քաղաքներում: Բայց այդ երկրներում արդէն նրանք ոչ թէ հայ պրոլետարիներ են, այլ ամերիկացի, ռուս, և այլն պրոլետարիատ:

Թող թէ այդ հայ բանւորը պահպանած լինի իր կրօնը և լեզուն, բայց քանի որ նա իր սեփական հայրենիքում և ծննդավայրում չի խաղում պրոլետարիային յատուկ հասարակական-քաղաքական դերը, քանի որ նա չի մասնակցում իր հայրենի երկրի հարստութեան կուտակման գործում—ուստի և նա չի կարող որեւէ սոցիալական դեր խաղալ, որպէս հայ պրոլետարիատ, իր երկրից դուրս: Պրոլետարիատին յատուկ, բնորոշ հասարակական դերը նա խաղում է այն երկրների վերաբերմամբ, որը և շահագործում է նրա մկանային կամ մտաւոր ոյժերը, ոյժեր, որ նոյն երկրի հարստութեան կուտակման գործին են ծառայում:

Ոչ մի տեղ իրերի զրութիւնը այնքան հակասութեան մէջ չէ ձգել իրաւական և տնտեսական փոխադարձ յարաբերութիւնները, որքան Թիւրքիայում: Այդտեղ ներկայ քաղաքական պայմաններում և ունեորի և չունեորի շահերը պահանջում են թրքաց միապետական կարգերի ոչնչացումը, որոնք իրանց կառավարական, հարկային և ֆինանսական սխառեմներով ու ձեւերով վերոյիշեալ երկու դասակարգերի զարգացման ու շահերի համար էլ արգելք են, աւերիչ են, փաստաւար և իրանց էութեամբ անհամապատասխան Թիւրքիայում ծագող տնտեսական նոր յարաբերութիւններին:

Սրանք այլևս պահանջում են, հասարակական—քաղաքա-

կան նոր, բոլորովին տարբեր դասակարգեր՝ համաձայն այդ նոր յարաբերութիւնների էութեան, ներքին տրամաբանութեան: Կարող են այդ բոլորը անել, հատուկոր, պոչատ, մասնաւոր բեֆորմներ: Ի հարկէ ոչ:

Հէնց այդ նոր յարաբերութիւններն են, որ պատմական բեմի վրայ են հանել մի հայկական, մի մակեդոնական դատ, որը այդ ազգութիւնների տնտեսական և հետևապէս քաղաքական-հասարակական ընդհանուր առջադրմութեան ուղարկացման դատն է: Հէնց ինքը տնտեսական կեանքը պահաջում է, որ Թիւրքիայում կիրառարանափոխուեն քաղաքական, իրաւական ու սոցիալական յարաբերութիւնները:

Այլ խօսքով կեանքի ներքին, նիւթական լիմաստը ուռել է մինչև այն աստիճան, որ էլ արտաքին ձեւը անբաւարար է դառնում և կեղևը պատռւում է: Այդ պրոցեսը մարդիկ ապստամբութիւն են անուանում: Պատմութեան տեսակէտից այդ պայմաններումն է հայ կամ մակեդոնական հարցի մեկընման կէտը: Պէտք է որոնել հէնց այդ տեղ և ոչ այլ տեղ հայկական և մակեդոնական խլրտումների, ապստամբութիւնների շարժառիթը: Հէնց այդ նիւթական պայմաններովն է բացատրւում և այն պատմական իրողութիւնը, որ հայերը կամ մակեդոնացիները հարիւրաւոր տարիներ իբրև «ամենախաղաղ» և «հատարիմ ազգ» հռչակուելուց յետոյ, միայն վերջի 20—25 տարիները նրանք սկսեցին սխտեմատիկաբար ապստամբուել: Սուլթանը թուում է որոնել բոլոր աղէտների պատճառը մի Սոփիայում, մի Ժընևում կամ Պարիզում ու Լոնդոնում—մինչդեռ իր քայքայուած երկրի տնտեսական ու ֆինանսական սխտեմը անսպառ ազդիւր է ներկայացնում ամեն տեսակ դժգոհութիւնների, որոնք քաղաքական ապստամբութեան ձևի տակ են երևան գալիս ժամանակ առ ժամանակ:

Ի՞նչ պարզ կը լինէր ժողովրդների պատմութիւնը և ի՞նչ հեշտ կը լինէր մարդկային պատմութեան բացատրութիւնը՝ եթէ ժողովրդների դժգոհութիւնը բացատրելու և հասկանալու համար մենք որոնէինք մի քանի անհատների, մի քանի Սաբաֆիների, Մուրադների և այլոց չար կամ բարի կամքի մէջ...

Կայ աւելին. հայն իսկ թրքահպատակ ազգերի ճակատագիրը երբեք կախուած չէ որեւէ բարի կամ չար սուլթանի ըմբռնածոյքից: Որոշ և մասնաւոր գէպերում, սուլթանի չար կամքը քանիցս յայտնուել է, և նա արդէն պատմութեան մէջ Կադստինի բերնից իր անունը ստացել է,—խօսք չունենք. լայց հազիւ թէ նա իր բարի կամքով վաղը կարողանար բուռնել իր հպատակների դրութիւնը, գործադրելով այս կամ

այն մասնաւոր բեֆորմները: Այդ բեֆորմների ամբողջ ապիկարութիւնը տեսնելու համար անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խօսք ասել թրքահպատակ հայ և մակեդոնացի ժողովրդի տնտեսական-սոցիալական պայմանների մասին:

Յայտնի է, որ մի երկրի ժողովրդի, այն էլ հողագործ ժողովրդի համար կեանքի ամենածանր ու ամենաէական դժուարութիւնները կայանում են հարկերի ծանրութեան և այդ հարկերի վճարման ձևի մէջ: Հարկերի քանակութիւնը ու տեսակները Թիւրքիայում բաւականին առատ են. մի քանիսը ներանցից գոյութիւն ունեն մի քանի դարերի ընթացքում, միւսները ներմուծուած են 19-րդ դարու վերջի քառորդում: Հարկերից ամենանշանաւորն է իր ծանրութեամբ ու պատժական հետևանքներով «տասանորդ» կոչուածը, որ կայանում է հետևեալում. կառավարութիւնը նախօրօք աճուրդով է ծախում ցանքսի մօտաւորապէս ստացուելիք արդիւնքը ամեն մի վիլայէթի համար առանձին առանձին: Այդպիսով ամեն վիլայէթի տասանորդը աճուրդից դնած մի որեւէ անհատի կողմից—նորից ծախուած է երկրորդ կարգի սպեկուլեանտներին. իսկ սրանք բաժանում են վիլայէթը սանջալիների և ստացուելիք տասանորդը ծախում են մաս-մաս զանազան անհատներին: Եւ որովհետեւ ամեն մի գնողը ստիպուած է նախ և առաջ իր ծախսած փողը յետ առնել ապա և բացի դրանից մի որեւէ գումար վաստակել՝ կարելի է երեւելայել, թէ ինչ մեծ զանազանութիւն է լինում կառավարութեան ստացած տասանորդի ու գիւղացիներից լիաստօրէն վերցրած տասանորդի մէջ:

Յանքսի տէրը, գիւղացին, համարեա միշտ պարտքերի տակ բեռնաւորուած, անհամբեր սպասում է իր բերքի ծախելու բոպէին: Բայց երբ նա արդէն հնձել է իր ցորենը, նա դեռ ստիպուած է կալսելուց առաջ սպասել երկար օրեր, մինչև իսկ շաբաթներ, մինչև որ տասանորդի տէրը բարեհաճէ գալ և ներանցից վերցնել պատկանելիք տասանորդը: Տասանորդի տէրը որը ընդհանրապէս հացահատիկների վաճառական է, օգտուած է այդ զրութիւնից՝ ստիպելով հայ կամ մակեդոնացի գիւղացուն հանդիսատես լինել իր ցանքսի փոխելուն՝ դաշտում, բաց օդի տակ: Հէնց այդ ժամանակ տասանորդատէրը այցելում է գիւղացուն և իրան պատկանելիքը վերցնելուց յետոյ հարկադրում է անկողմնակի կերպով իրան ծախել և «աւելորդ մասն էլ» ամենաէժան գնով: Աւելորդ է ասել, ոչ հարկահանը մենակ չի գալիս. նա իր կարգադրութեան տակ ունի կառավարական պաշտօնեաներ, զաւթիաներ, իսկ գլխաւորը բերել է իր հետ գիւղի մուխատարին, որոնք ամենայն պատրաստականութեամբ

զսպում են գիւղացու դժգոհութիւնը: Հարկահանը պէտք է ստանայ իր պահանջը ինչ ձևով էլ որ լինի. ուստի եթէ գիւղացու բերքը ոչինչ չի տուել նա հէնց տեղն ու տեղը բռնի ծախում է գիւղացու ամենակարևոր տնային պիտոյքները և իհարկէ չափազանց էժան գնով. ոչխարն ու կովը, էջն ու եղը, տան կահ-կարասիքը, անդամ անկողինն ու վերմակը, մինչև որ պատկանելիք, հարկը ստացուի. բողոքները աւելորդ են: 1894 թ. հայկական գաւառների մասնաւոր շարժումների արմատը պէտք է որոնել հէնց այդ հարկահանների և պաշտօնեաների հարստահարութիւնների մէջ, որոնք վերջացան սարսափելի կոտորածով:

Ռուբէն Բերբերեան

(Կը շարունակուի)

ՍԵՐ ԴԺԲԱԽՏՈՒԹԻՒՆԸ

(Պատմութիւն)

Ես պառկած, ծխում էի անդադար... Երևակայութիւնս ստեղծում էր հարիւրաւոր պատկերներ՝ մէկը միւսից սքանչելի, մէկը միւսից այլանդակ... Այնպիսի երազողներից եմ ես, որին՝ որպէս սապատողին՝ միայն գերեզմանը կարող է ուղղել... Ոչ կեանքի դառն փորձերը, ոչ սպիտակ թիւերը, որոնք դաւաճանօրէն խառնուել են մազերիս հետ, չզրկեցին ինձ այդ յատկութիւնից:

Իմ հին բարեկամ Ռուբէնը՝ նստած սեղանի մօտ՝ խորասուզուել էր ընթերցանութեան մէջ: Այդ մարդը՝ որը թէև կեանքի կէտը անցրել էր նիւթապաշտ քաղաքում, ուր ամեն մի զգացմունք զոհ է բերում ոսկի հորթին, այնուամենայնիւ չէր բառականաբար այն նեղ շրջանակով, որի մէջ նրան սահմանափակում էր արհեստը: Գիտութեան ծառաւը մեծ էր. նա ուսումնասիրում, վերլուծում էր ամեն մի երևոյթ, որի վրայ կանգ էր առնում իր ուշադրութիւնը: Գուցէ հէնց այդ հանգամանքի շնորհիւ չընկղմուեց այն ճահճի մէջ, որը բոլորին քաշում էր, խորասուզում: Երկար տարիներ վարակիչ մթնո-

լորտի մէջ ապրելով, նա չէր կորցրել մարդավայի կերպարանքը. գիտէր և նուրբ գգալ և կարեկցել ուրիշի տանջանքին...

Ես նայում էի նրա գունատ, ջղային դէմքին, ունքերի մէջ խորը ընկած ակօսին և ենթադրութիւններ էի անում՝ թէ ի՞նչու այդ երեկոյեան սովորականից աւելի ախուր, աւելի մտախոհ էր նա...

— Դէն ձգիր գիրքդ, — չհամբերեցի ևս, — ի՞նչ ես գլուխդ ցաւացնում... Զարմանում եմ... Եւ մի՞թէ այդ փիլիսոփաների իմաստուն մեկնութիւնները կարող են քեզ լաւակաւաշափ գոհունակութիւն պատճառել... Կեանքը աւելի ուժեղ է... Հաւատացիր... այն՝ ինչ որ կարող են անել մի զոյգ գեղեցիկ աչքեր, որոնք համակրութեամբ նայում են քեզ, սահլծում հոգիների լուռ ներդաշնակութիւնը, այդ աչքերը կարող են աւելի մեծ հրաշք դրծել, քան այդ հաստ ու անհամ գրքերը...

— Գրաւորւր, որքան կամենաս, թէկուզ մինչև խելացորութիւն... Բայց ուրիշներին մի խանդարիր... պատասխանեց նա գգոհութեամբ. քու թերահաւատութիւնը գէպի գրքերը, և գիտութիւնը... անհիմն են... Հաւատացնում եմ քեզ... Եթէ մարդկութիւնը սանձահարէր իր զազանային բնազդումները և արիւն թափելու փոխարէն հետեւէր զիտութեան հիմունքներին, երկրագունդը դրախտ կը լինէր դարձած... Ի՞նչ ոյժեր... հսկայական ոյժեր է կլանել կործանման ոգին: Ստեղծագործելու փոխանակ, աւերել է երկիրը, նրա ամենալաւ նիւթերը ծծել... Ի՞նչ է ներկայացնում համաշխարհային պատմութիւնը, եթէ ոչ անթիւ կոտորածների, ահաւոր պատերազմների ժամանակագրութիւն... Նոյնիսկ գերագոյն, վեհ գաղափարները՝ յաղթանակ տարել են արիւն թափելով... Սոսկալի իրողութիւն... Վերցնենք մեր պատմութիւնը... հազիւ քայքայուած երկիրը կամեցել է ուշքի գալ մի արշաւանքից, թափուել են միւս բարբարոսները... Ենթադրիր մի բոպէ, որ մարդկային հանճարը ծառայէր միայն խաղաղ բարեկարգութեան... իշխէր միայն գիտութիւնը... նրա օրէնքները... կրկնում եմ երկրազուտը դրախտ կը լինէր...

— Բաւական է... թող... — կանգնեցրի նրա խօսքերի հոսանքը, — թող այդ համաշխարհային վիշտը... Ի՞նչ ենք ներկայացնում մենք անհունի մէջ... չնչին հիւլէ... Նստիր այստեղ... Ինձ մօտ... վաղը դու կը ճանաչաւունհես... թվ գիտէ... գուցէ երկար ժամանակ իրար չենք հանդիպելու... Ի՞նչ օտարոտի երևոյթ է... մարդիկ մօտենում իրար... էլի նորից բաժանւում... Դեռ չվայելած տեսութեան ղուարճութիւնը, զգում ես

բաժանման կսկիծը... Դու վաղը ճանապարհւում ես... Գուցէ նորից չտեսնուենք... Իսկ ի՞նչով ենք մենք զբաղուած... Ես դիտում եմ թէ որպէս են անյայտանում ծխի օղակները... Իսկ դու... լուռ ու մունջ նստած ես... որքան անտարբեր ենք վերաբերւում իրար, սառնասիրտ... Բայց դա սուտ է... արդարացի ենթադրութիւն չէ... Դու կը հեռանաս, ես կը մտաբերեմ քեզ և ինձ կ'տանջի այն միտքը, որ չկարողացայ քեզ հետ մտերմանալ, ամրապնդել հին կապը, ուսանողական նստարանի վրայ զօգուած և մինչև անգամ... չծիծաղեա միայն... որոշ չափով չփաղաքշեցի քեզ... Վաղեմի բարեկամներ... Գիտես... դա հազուադէպ երևոյթ է: Մեր դարում, երբ ոսկին ժանգի նման ուտում է մարդկանց սրտերը, անշահասէր յարաբերութիւնը, ազատ՝ արծաթասէր հալումներից, արժանի է ուշադրութեան...

— Ներքի ինձ... դու արդարացի ես... Ես մի փոքր ինձ լաւ չեմ գտնում, ջղերս անհանգիստ են, իսկ ոչ մի բան այնքան չի հանգստացնում, որքան սրամիտ, տաղանդաւոր գրուածքը...

Ռուբէնը բարձրացաւ տեղիցը, վաղեց գիրքը, վառեց պապիրոսը.

— Այո՛... Ժամանակը մեր թշնամին է... Մեր կեանքը արդէն սկսում է մարել... անցնում են տարիները, ապա ուրեմն և երիտասարդութիւնը և խանդավառութիւնը... Բայց ի՞նչ է աւելի վիրաւորական, այն որ զգում ես, թէ կեանքդ կարճ է, իսկ դու ապրում ես, այսինքն կատարում մի շարք անմիտ գործողութիւններ որոնք ոչ քեզ և ոչ մեր ձառնորդ ոչ մի բաւականութիւն չեն պատճառում: Ես հասկանում եմ, երբ մարդ կարողանում է իր յետեւից որոշ պայծառ հետք թողնել, շրջապատողներին տալ որեւէ հանճարեղ միտք, գիտ, կամ ինքը զգում է, ապրում է ամբողջ էութեամբ ուժգնօրէն, գոնէ կարճ ժամանակով կարողանում է աւօրեայ կեանքի դատարկութիւնից բարձրանալ: Երբ բացակայում են նրանք և մարդ ապրում է միակերպ, մի օրը միւսին նման, մինչև ձանձրոյթ ու զգուանք, կեանքը ուղղակի կորցնում է իր նշանակութիւնը...

Ռուբէնը մերթ ջղայնարար քայլում էր, ձեռքերը մէջքին ծալած, երբեմն կանգ էր առնում, ուսը պատին գէմ տալիս:

Ես ծիծաղով դիմեցի նրան.

— Քեզ համար դեղեցիկ դամբանական եմ պատրաստում... լսի՛ր... այսպէս կրկնես:

«Այս մարդու հոգեւոր պահանջները աւելի մեծ էին, քան

իրականութիւնը և դարը կարող էին նրան բաւականութիւն տալ»...

—Ի դուր են քո կատակները, ես կ'ապրեմ այնքան, մինչև բնական մահը կը կտրի իմ կեանքի թելը...

—Ռուբէն... ի՜նչու ես մնայլ տրամադրուած, եղբայր... աշխարհի ցաւը քեզ չեն տուել... Եղիւր դուարթ...

—Եղիւր. ասելը հեշտ է, կատարելը՝ դժուար... Շրջապատող կեանքը ազդում է, արտացոլում քո մէջ... Ձի կարելի խնդալ, երբ շուրջդ սուգ է... որքան աւելի մօտից եմ ծանօթանում մարդկային վշտի հետ, այնքան աւելի մրմուռով նկատում եմ թէ Դրքան հեռու է մեր կեանքը կատարելագործութիւնից։ Հրաւիրում են հիւանդի մօտ. ինչ հոգեկան և մարմնաւոր տանջանք է յաճախ թաղնուած՝ թաւապատ սենեակներում... աւելի ևս... խոնաւ աղքատ, մնայլ ու յուսահատ ներքնայարկերում...

—Ես կարծում էի՝ թէ այսօր աւելի կենսուրախ կը լինես,—ընդհատեցի նրան,—ես քեզ դիտմամբ ծանօթացրի այն սիրուն աղջկայ հետ, որպէսզի քեզ ապացուցանէ, թէ կեանքը այնքան էլ վատ չէ, որպէս քեզ թւում է... որ նա ունի և պայծառ, ներդաշնակ կողմեր...

—Ես չեմ հերքում...

—Արուսեանկ... ի՜նչ հրաշալի անուն է... ճիշդ որ նման է վաղորդեան աստղի, որը ծնւում է դունատ շողերի և թարմ հովի մէջ... զգում ես՝ որպէս մեղմիկ զեփիւս՝ փչում է նա այրուող ճակատիդ, պարզում մտքերդ. թւում է՝ թէ քեզ շրջապատում է ազատ, լայնատարած դաշտ և հողիդ՝ ազատ հողանիւթ փաթեթից՝ սաւառնում է թեթև, անհոգ, մանկական...

—Բանաստեղծ ես դարձել,—լսուեց բարեկամիս անայլայլ ձայնը... որքան յիմար ենք տղամարդիկս... Մի դոյզ աչեր, մի ժպիտ և արդէն կորցնում ենք դուլխներս...

—Մի հեգնիր... խոստովանիր... որ ամենալուրջը մեզանից ազատ չէ այն հմայքների ազդեցութիւնից, որով փաթաթում է մեզ սիրած կինը...

—Բնութեան զօրեղ ձայնն է... Սամսոն և Դաւիթ... հին առասպել է... Աւելի լաւ է, դու բացատրիր՝ թէ ինչո՞ւ կինը եթէ այդքան ուժեղ են նրա գուրգուրանքները, ազատ կամքով շեղւում է այդ ճանապարհից, ձգտում է անկախութեան, գիտութեան։

—Ձէնքը աւելի ուժեղ դարձնելու... Ժամանակի պահանջ է...

—Գեղեցկութիւնը և անկախութիւնը... եթէ սրանց հետ

միացած չէ կամքի ուժը, եթէ չկան բարոյական որոշ սկզբունքներ, հիմնուած՝ կեանքի անխուսափելի օրէնքների վրայ, վտանգաւոր բարեկամներ են: Հէնց զրա համար՝ մասամբ ինձ պատեց անձկութիւն, թախիծ... Այդ աղջիկը նման է քնքոյշ վարդի, որի թերթիկները անզգոյշ, կոպիտ շարժումից կարող են իսկոյն թառամել, թափել:

—Ուրեմն, դու կարծում ես, որ նա իր նպատակին չի հասնի...

—Դա ցաւալի կը լինէր, բայց վախենում եմ...

—Դու մոռանում ես, որ նրա ձգտումները մատչելի են, ունեն հիմնաւոր հող: Ձե՞ որ լաւ կրթութիւն է ստացել: Երեւիայ հասակից աչքերը բաց են արել, սովորեցրել լուրջ խորհել... Դու նկատեցի՞ր, երազում է մայրենի գրականութեանը ծառայել և նա՛ այդ մատաղ արարածը արդէն սեփական կամքով՝ ուսումնասիրում է լեզուն և վճռել է արտասահման գրադուել այդ հարցով: Մեր կեանքում դա հազուադիւս երևոյթ է: Չգիտեմ... գոցէ դա ժամանակի պահանջ է, արդէն հասել է ճգնաժամը, բայց և հիացնում է, հոգիս լցնում բերկրանքով, թէև անսպասելի, օտարոտի երևոյթ է թւում...

Ռուբէնը լուռ ծխում էր, իսկ ես շարունակում էի մտքերս բարձրաձայն արտայայտել:

—Մեր կեանքը հետաքրքիր ընթացք է ընդունում, կարծես սթափւում է երկար քնից... հարստանում է բազմակողմանի երևոյթներով... յառաջանում են այնպիսի հանդամանքներ, որոնց նախատեսել դժուար էր... շնորհիւ դրան՝ կեանքը բարդացել է, զարմանալի կերպարանք ստացել, և՛ գեղեցիկ և՛ այլա՛նդակ... Այդ յորձանքում, անտարակոյս, շատերը կուլ կը գնան, մինչև որ փոթորիկը հանդարտուի, խաղաղուի... Կատակ չէ... Հին կեանքը ճայթում է, ճեղքւում. աստուածները փչւում են, նրանց տեղը կառուցանւում են նորերը: Յանկարծ ծայրայեղ կարծիքների տէր երիտասարդի հետ ասպարէզ է դուրս գալիս և մարտնչում մի ուրիշը՝ անդժըհեղեղեան արարած, որից բոլորոսնահոտ է փչում: Դրանք անկարող են իրար հասկանալ... իրանց մէջ բացուել է խոր անդունդ:

—Այո... հիմա բացւում է լայն հորիզոն գործելու. տեսնենք... Ի՛նչ ոյժեր են առաջ գալիս... Ո՞վ գիտէ... Գուցէ հէնց այդ աղջիկը որոշ հետք թողնի... Նա և իր նմանները գուցէ ստեղծեն նոր դարեշրջան... անքան բարոյական ոյժ կայ նրա մէջ, անքան բնական խելք: Մեր կանայք երկար ժամանակ քնել են, բայց նրանց մէջ թագնուած են թարմ ոյժեր, ինչպէս անուխի զանգուածների մէջ աղամանդի խոշոր շերտեր...

—Դու զառանցանքի մէջ ես, բարեկամ,—որպէս կուպիտ իրականութեան սթափեցնող ձայն, շնչաց Ռուբէնի հեղնակա՛ն քրքիջը։ Օգային ամբողջների մէջ ես թափառում։ Ի՞նչ կատարեցին նրանք մինչև այսօր... Ես հերքում եմ նրանց բարոյական ոյժը...

—Դու խստապահանջ ես... վաղուց է որ հայ կինը թողեց երեսի քողը, փոխեց իր դարևոր հագուստը եւրոպականի... Բայց նա ահագին քայլեր է անում. հաւանական է, անվստահ, դեղձկոտ. շատ անգամ սայթաքում է նա, շեղւում ուղիղ ճանապարհից... Բայց այդ անխուսափելի է... պատմութիւնը թափեցներ չի կատարում...

—Ուսման ծարաւը կայ՝ դա պարզ է։ Բայց նրան արդիւնաբեր դարձնելու համար, հարկաւոր է խելացի ուղղութիւն տալ նրա ընթացքին։ Ոյժեր շատ են կորչում... ախոս է... մանաւանդ մեղ համար, ամեն մի անհատ՝ խելացի, գիտուն, եռանդոտ՝ մեծ արժողութիւն ունի...

—Ես մի առանձին ընդունակութիւն ունեմ... նախազգացում... վեցերորդ զգայարանը է... ինչպէս կամենաս անուանիր... Նրբ փակում եմ աչքերս, զգացմունքներս նրբանում են... առարկաները կորցնում են իրանց անթափանցկութիւնը... օժտւում են նոր յատկութիւնով... Իմ մտաւոր աչքերը թափանցում են ժամանակների խորքը և իմ սրընթաց միտքը տեսնում է, զգում՝ այն հսկայ հասարակական փոփոխութիւնները...

—Եւ դու երազամուլ, լողում ես վարդագոյն օդի մէջ, կախարդական ամբողջներ ստեղծում... Բայց հէնց որ բաց ես անում աչքերդ... տեսարանը փոխւում է... կապոյտ եթերից ցած իջնելով, դառնում ես սոսկական ժարդ իր բոլոր թերութիւններով...

—Անտարտկոյտ... թոյլ չեմ տայ, որ ոտիս կոխեն... Ինքնապաշտպանութեան զգացմունքը բնական է, յատուկ է ամեն մի արարածի...

—Դու ինքդ խոստովանուեցիր... Ես չէի վստահանալ մեր տեսակցութեան վերջին վայրկեանները թունաւորել վիրաւորանքով։ Բայց միթէ աւելի լաւ չէ իրականութեանը նայել ուղիղ, առանց պատրանքի. ապա թէ ոչ՝ հիասթափումը ծանր կը լինի...

—Ուրեմն, դու կարծում ես, որ դա քմահաճութիւն է... Թողնենք։ Դիտես ինչ. իմ մէջ զգում եմ բռնաւոր պահանջ քեզ հաղորդելու իմ սրտի գաղանիքը։ Այդ աղջիկը ինձ գրաւել է... Եթէ ես իմ մէջ զգայի բաւական վստահութիւն, ասենք, անխղճութիւն՝ յողնած, արդէն բաւականաչափ ապրած մարդու կեանքս կա-

պէլ նոր բացուող վարդի հետ: Եթէ ես մոռանայի իմ տարիքը... Գուցէ—դու լսում ես—առաջարկէի նրան բաժանել իմ վիճակը, իմ բաղձը... Բայց ես ինձ չէի ների երբէք, զրկել վառ յոյսերից, մեռցնել այն՝ ինչ որ կազմում է նրա ամենագեղեցիկ յատկութիւնը...

—Անտարակոյս... իսկ յետոյ դու համոզուած ես արդեօք որ նա կը հասնի իր նպատակին... կը լինի երջանիկ...

Մի ինչ որ նոր արտայայտութիւն կար ընկերոջս ձայնի մէջ և՛ յուսահատութիւն և՛ կսկիծ... Ես բարձրացայ տեղիցս, վերցրի աթոռը, նստեցի: Լուռ նայում էի: Նա կանգնեց իմ առաջ, ձեռքերը մէջքին ծալած: Ելէքտրական լոյսի շողը ընկաւ նրա գունատ, ջղային դէմքի վրայ, որ փոփոխւում էր ներքին վրդովմունքից: Աչքերը յառած անորոշ տարածութեան...

—Լսիր... դու ինձ շատ անգամ ես հարց տուել, թէ լ՛հնչու, ես՝ որոշ չափով ունեւոր մարդ, ապահով գրութեան տէր, մինչև հիմա մնացել եմ ազատ ամուսնական կապից: Դա քեզ հանելուկ էր թւում: Ես միշտ խուսափել եմ պատասխանելուց, միշտ հեղինակ, բայց այս երեկոյ խոստովանում եմ... տասնութ մէկ տարի սրանից առաջ ես պատրաստ էի այդ քայլը կատարել... միայն՝ յարմար բոլորէին չունեցայ բաւականին վրձտահութիւն... իսկ յետոյ... ոչ մի էակ չկարողացաւ ինձ գրաւել, այն աստիճան տաքւորութիւն ներգործել, որ ես հասնեմ ինքնամոռացութեան... Այս երեկոյ... այդ աղջիկը յիշեցրեց վաղուց անցած դէպքը... Ժամանակի մթութիւնից հանեց մոռացութեան քողով ծածկուած տեսքը... Տասն ու մէկ տարուայ ընթացքում մտաբերում էի նրան, իսկ վերջերումս ինձ տանջում էր այն միտքը, որ ես դուցէ մեղաւոր եմ նրա դժբաղդութեան մէջ... որ վուցէ ինձ կը յաջողուէր ստեղծել նրա համար այնպիսի կեանք, ուր նա կը կարողանար իր հարուստ բնական ընդունակութիւնները մշակել...

Ռուբէնը տխուր քայլում էր: Ես նորից պառկել էի և աչքերովս հետևում էի նրա վայելուչ կազմին...

—Դու յիշում ես... շարունակեց նա, ես նորաւարտ գաւառական բժիշկ էի, գլուխս լցուած վեհ գաղափարներով, դեռ ուսանողական նստարանի վրայ... Ես ունէի միջոց, կարող էի մնալ մայրաքաղաքում, մասնագիտութիւն ընտրել, ուսումնասիրել, ապագայ ստեղծել... բայց ես իմ բարոյական պարտքը համարեցի... ինչպէս և մենք բոլորս... վերադառնալ և մայրենի հողի վրայ գործել... ծառայել մեր խեղճ հայրենակիցներին... Հիմա, երբ ես ակնարկ եմ ձգում անցեալին, ինձ ապշեցնում

է այն փոփոխութիւնը որին ենթարկուել եմ ոչ միայն ես, և ընկերներս, որոնցից շատերը միայն մամոնային են երկրպագում, այլ և երիտասարդները... Կտրուել ենք՝ հեռացել ամեն ինչից... Այն խեղճութիւնը, ագիտութիւնը, որի ականատեսն էի լինում ամեն մի քայլափոխում՝ իմ սիրտը լցնում էր կսկիծով և, իմ ջղերը՝ բնութիւնից ոչ այնքան զօրեղ, երկար չկարողացան տանել այդ կեանքը, կատարելապէս քայքայուեցան: Ես թողեցի ծառայութիւնս, վճեցի մի քանի ամիս ճանապարհորդել հանգստանալու նպատակով:

* *

Ձարմանալի է որ, ոչ մի տեղ չի կարելի մարդկանց հետ այնքան հեշտ մտերմանալ, որքան ճանապարհին: Դա հոգեբանական մի հանելուկ է, որը կարելի լինի գուցէ բացատրել հետեւեալ կերպով. ամեն մարդու մէջ նստած է անզուսպ հակումը ուրիշին հաղորդելու, մասնակից դարձնելու իր թէ ուրախութեանը և թէ տրտմութեանը, իսկ ահա՝ թէ մի գուցէ ծաղրի առարկայ դառնայ իր սրտագեղուններով, նա դառնում է իրան, զգուշանում է յայտնել իր ներքին մտածումները այն մարդկանց, որոնց յաճախ հանդիպում է: Իսկ ճանապարհին, այդ ահա չկայ. պատահեց և բաժանուեց, գուցէ յաւիտեան...

Ուղեկիցներս մտերմացել էինք... խօսում, ծիծաղում էինք... Հետաքրքիր անձնաւորութիւններ կային... Բժիշկը՝ փոքրահասակ արարած, կենդանի՝ որպէս մեղիկ, խօսում էր անվերջ, կատակներ էր անում, ուղղակի շունչ չէր թողնում քաշելու:

Օրիորդներից մէկը նրա հասցէին ասաց.

—Գիտե՞ք, ես երբէք չէի ենթադրի, որ այդքան լուրջ գիտութիւնը կարելի է ամփոփել այդպիսի թեթևասլիկ մարդու մէջ:

Սկզբում նա վիրաւորուածի ձև ընդունեց, յետոյ բացատրեց, որ դա ինքնախաբէնութիւն է, որ նա կատակներով կամենում է իր մէջ խլացնել այն վիշտը, որ պատճառում են բժշկական արհեստի ծանր տպաւորութիւնները: Գուցէ այդ նրկատողութիւնը մասամբ արդարացի էր, բայց անկարելի է հերքել և այն հանգամանքը, որ նա բնութեամբ կենսուրախ էր...

Իմ ուշադրութիւնը գրաւեց և մի միջահասակ կին, խայտաբղէտ հայկական հագուստով:

Նրա հետ էին երկու օրիորդներ, մէկը տգեղ, բայց համակրելի գէմբով, կենդանի, բայց մի քիչ կոպիտ շարժումներով՝ սև, կտրտած մազերով, անհոգ հազնուած:

Իսկ միւսը, երևի նրա կրտսեր քոյրն էր... Մուրիլլոյի քնքոյշ վրձինը միայն կարող էր նրա համանմանը նկարել: Կարծես՝ նրա պատկերներէից էր ցած իջել: Սև քողը՝ երեսի վերին մասը ծածկելով՝ տալիս էր նրան միանձնուհու արտայայտութիւն:

Երբ բժշկի հետ արդէն ծանօթացել էինք, նա ականջիս փսփսաց.

—Ընկեր... նայեցէք... արդարև այս գլուխը արժէր արքայական թագով դարգարել...

Երևակայիր... նրանք գնում էին Զուիցերիա ուսում առնելու: Մայրը ուղեկցում էր նրանց. մի քանի ամսից պէտք է վերադառնար: Նա այրի էր, հասարակ, ոչ այնքան ունևոր վաճառականի կին:

Ինչ համար մինչև հիմա հանելուկ է՝ թէ ի՞նչպէս այդ անկիրթ կինը վստահացել էր ոչ թէ միայն երկու անփորձ ազնիւ հեռաւոր երկիր ուղարկելու, նոյնիսկ ինքն էլ էր նրանց ընկերացել, թէև կարճ ժամանակով: Ուղղակի տարօրինակ երևոյթ էր՝ այդ հայ մայրը և դստերը՝ իրանց ձգտումներով դէպի անկախ կեանքը, գիտութիւնը...

Երբ ես դիմեցի մօրը այդ հարցով՝ նա քիթկալը ցածրացրեց և կարճ պատասխանեց.

—Ժամանակիս պահանջն է... քոմին այնպէս է փչում... կրթուած երկրներում աղջկերք ուսում են առնում, գլուխները պահում:

—Ի՞նչ է արդեօք,—մտածում էի ես,—բնական առողջամտութիւն թէ այլոց ազդեցութիւն... չգիտեմ... դժուար էր բացատրել: Պարզ էր միայն այն՝ որ առանց վաղօրօք քննադատութեան ենթարկելու, նա վստահացել էր վճռել էր այդ հարցը:

—Ո՞ւր էին գնում նրանք միայնակ, օտար երկիր...

...Երկու օր կատարեալ արբեցողութեան մէջ էի գտնուում. ես պատրաստ էի ամեն խելագարութիւն անելու... Երիտասարդական անհանգիստ արիւն էր հոսում երակներումս, որի զօրութիւնը մինչև այդ օրերը ես չէի զգացել... Ի՞նչ զգացմունք էր զարթնել իմ մէջ, չգիտեմ. սէր էր՝ հիօացք, թէ համակրութիւն... Բայց պարզ էր միայն, որ իմ ամբողջ կեանքում առաջին անգամն էի գլուխս կորցրել... Հրաշալի էակ էր նա՝ այդ աղջիկը. իր պարզ, համեստ զգեստում, սւրբախ, զուարթ երգում էր, ծիծաղում... յանկարծ, մէկ էլ տեսնես, երեսը ծածկում տխրութեան քօղով...

—Միանձնուհի,—կրկնում էի ես:

Նա ժպտում էր թեթև և ապա շատ չանցած, մի որևէ սրամիտ կատակ թուցնում իր շրթունքներին, դառնում էր մի չարահաճի երեխայ որին պէտք էր կանգնեցնել խելացնոր շարժումից: Կամ լուռ կը նստէր... ապա մեկամաղձոտ ձայնով կը սկսէր երազել, թէ ի՞նչ հրաշքներ է կատարելու... Մի անգամ նա հռչակաւոր դերասանուհի էր, միւս անգամ գիտնական, Կամ թէ չէ՝ խռոված, շրթունքները ուռցրած, նա յայտարարում էր. Դատարկ բան է... Ես գիտեմ... ոչ մի առանձին շնորհք չուսեմ...

Վհատութիւն էր թէ կոկէտութիւն՝ դժուար էր որոշել... Ուղղակի ջղերի գունդ էր... գեղեցիկ գունդ...

Մերթ ցանկանում էի առաջարկել, որ նա թողի այդ ցնորքը, վերադառնայ և ինձ հետ ամուսնանայ, մերթ վճռում էի գնալ նրա հետ... հեռով... գնալ անվերջ՝ մինչև կը հասնենք նպատակին:

Երբ մօտեցաւ բաժանուելու ժամանակը, նրա աչքերում երևաց նոր արտայայտութիւն, որից արագանում էր սրտիս բաբախումը. և բուն համակրանք և թախիժ, ավստասնք՝ որ ստիպուած ենք բաժանուելու... Երբեմն ինձ թւում էր թէ՛ մի խօսք, մի շարժում իմ կողմից և նա չի շարունակիլ ճանապարհը... կամ դուցէ միայն թւում էր... չգիտեմ... խափուսիկ զգացմունք...

Հասաւ բաժանման վերջին րոպէն: Մօտեցայ վճռակա՛նապէս, վերցրի բնքոյշ ձեռիկը, կամենում էի խօսել, աղաչել՝ որ նա չթողնի ինձ, բայց... մի ինչ որ թուլութիւն ինձ պատեց. լեզուս չհնազանդուեց: Ներքին յուզմունքը, ներքին ձայնը ինձ ասում էր, որ այդ րոպէն վերադարձնել անկարելի կը լինի յետոյ, որ դա վճռում է երկուսիս ապագան, որ կեանքում պէտք է անմիջապէս զգացմունքով առաջնորդուել... բայց... բառերը սառել էին շրթունքներին վրայ: Ես կամենում էի բղաւել. մնացիր, — բայց դրա փոխարէն շնջացի:

— Մնաք բարեաւ, օրիորդ...

Երբ հրեղէն աչքերով հսկան, շրթնակցներով իր շղթաները, շարժուեց, ես ուշքի եկայ. կամենում էի թռչել...

— Պարոն, մի մօտենա՛ք... գնացք շարժում է, — լսուեց ա՛կանջիս տակ մի հրամայողական և սառնասիրտ ձայն և երկու զօրեղ ձեռներ ինձ յետ մղեցին:

Գնացքը դանդաղ, օձապտոյտ սողաց և տարաւ թանգա՛գին էակը...

Ռուբէնը լռեց... լուռ էի և ես:

Նա աչքը յառել էր անորոշ տարածութեանը. կարծես այն

տեղ հեռուում, փնտռում էր այն բոլորի մեկնութիւնը՝ ինչ որ նրա, կամքի հակառակ կատարուել էր...

—Անցած տարիներ... ես տեղափոխուեցի մեծ քաղաք,— շարունակեց նա,—ամեն ինչ ինձ յաջողւում էր, ժպտում էր... արդէն հասարակութեան մէջ որոշ ժողովրդականութիւն էի ստացել... կանայք էլ նոյնպէս անտարբեր չէին գէպի ինձ, բայց ոչ որի չյաջողուեց լուրջ կերպով գրաւել իմ ուշադրութիւնը: Իսկ ամուսնանալ՝ առաջնորդուելով զուտ հաշուով... ես անընդունակ էի... բացի այդ՝ պէտք է խոստովանուել, որ ոչ մի աւանձին ցանկութիւն չէի զգում զրկուել ազատութիւնից:

Մտաբերում էի ես նրան, ճշմարիտ է, բայց ժամանակի ընթացքում այդ պատկերը նուազում էր, յիշողութիւններս հալւում էին: Շատ անգամ, թատրոններում, երեկոյթներում, փողոցում, հրապարակում ամեն մի պատահական կնոջ գէմքի վրայ փնտռում էի այն զծագրութիւնները որոնք ինձ գերել էին և եթէ գոնէ հեռաւոր նմանութիւն գտնում էի կազմուածքի կամ մի որ և է շարժումի մէջ, սիրտս սկսում էր ուժգին բարակել:

Ինչպէս դիտես, ես սոսկալի ծանրաբեռնուած եմ զործերով և ուրեմն սակաւ եմ դուրս գալիս զուտ իմ զուարճութեան համար: Բայց երբեմն՝ լաւ եղանակին՝ ես սիրում եմ գնալ հասարակական այգին և մի կէս ժամ հրապուրուել երախաների խաղերով: Սիրում եմ այդ փոքրիկ մարդկանցը, որոնք այնքան մաքուր են, անարատ, բայց աւանդ, յետոյ զաւնում են նոյն հրէշները: Նայում եմ զբանց, և շատ անգամ թախիժ է պատում ինձ... զույգ բնութիւնն է վրէժխնդիր լինում, խուլ բողբոջում, որ նրան շեղել են ուղիւ ճանապարհից: Իմ հոգու մէջ այդ պահանջը մնացել էր անբաւական...

Անցեալ տարի մի մանուկ գրաւեց իմ ուշադրութիւնը: Կատարեալ հրեշտակ էր, չորս հինգ տարեկան գանդրահեր աղջիկ... Նա նմանութիւն էր տալիս ծանօթներիցս մէկին, բայց թէ ում, չէի կարողանում որոշել, մտաբերել, բայց և չէի կարողանում աչքս հեռացնել նրանից: Հետզհետէ նկատեցի, որ երեխան մօտենում էր մի բաւականաչափ անհետաքրքիր դոյզի. տղամարդը միջահասակ, անհամաչափ երեսով, շարունակ անասնական հայեացքով հետևում էր անցնող կանանց: Նրա մօտ նստած նիհար, անճաշակ հագնուած, տհաճելի գէմքով կինը անտարբեր էր գէպի շրջապատող բնութիւնը և հասարակութիւնը. կարծես զիսկ ինչէր: Միայն երբ երեխան մօտենում էր նրան, մի ինչ որ թոյլ ժպիտ ծնւում էր նրա երեսը, որպէս դառն քիննախմած մարդ, բայց միևնոյն ժամանակ մերկնական շարժու-

մով սեղմում էր կրծքին: Այդ կծու սիրոյ մէջ թաղնուած էր մի ինչ որ անբացատրելի թախիծ... Ես դիտում էի դրանց... Այդ խումբը շարժել էր իմ հետաքրքրութիւնը... Երեւակայութիւնըս ստեղծում էր յանդուգն պատկերներ... Անորոշ մի զգացմունք ինձ թելադրում էր թէ՛ այդ չքնաղ մանկիկը ատելութեան պըտուղ է... Թէ՛ այդ զոյգը իրար վերաբերում է, որպէս զաղտնի թշնամի. և կիներ և անիծում է և սգում այն կապը, որից զաւակը յառաջացաւ, բայց և խելացնոր սիրում է երեխային, որը փոխարինում է նրա անցած ցնորքների երջանկութիւնը և յոյսը և սէրը...

Երեխան վայր ընկաւ... մայրը թռաւ տեղիցը... Ինչ անսահման վախկոտութիւն կար նրա աչքերում... Բայց երբ ստուգեց, որ անհիմն էր այդ սոսկումը, նորից մեռելի դիմակը դրեց երեսին... Իսկ տղամարդը անվրդով շարունակում էր կանանց կլանել իր վաւաշոտ հայեացքներով...

Ես կամենում էի լուծել այդ անեղծուածը, բայց ոչ մի հետեւանքի չհասայ, բոլորովին անծանօթ մարդիկ էին... Իսկ երեխան... նրա ծիծաղը հնչում էր առանձնապէս դեղեցիկ, և իմ սրտի խորքերում տալիս էր արձագանք... Կրկին և կրկին նայում էի այդ մարդկանցը. ոչ մի ընդհանուր կապ, ոչ մի ծանօթ ուրուագիծ... Նրանք բարձրացան անցան իմ մօտով... Երբ իմ դէմ ու դէմ էին, կիներ մի վայրկեան կանգ առաւ, աչքերում երկաց առանձին արտայայտութիւն, որպէս անակնկալ հարուածից... շրթունքները շարժուեցին, բերանից թռաւ անսպասելի հառաչք... Մի ակնթարթ տղամարդը նայեց նրան, աչքերը շողացին վատ փայլով... Բայց այդ բոպէից անցաւ մի մեծ խումբ զբօսնողների և ծածկեց նրանց: Ես բարձրացայ տեղիցս, նայեցի շուրջս. բայց նրանք անյայտացել էին: Դժուար էր հաշիւ տալ թէ՛ ինչ զգացմունք զարթեցրեց իմ մէջ այդ դէպքը, միայն յիշում եմ, որ անբացատրելի թախիծ պատեց ինձ... Երկար ժամանակ ջղերս հանգիստ չէին տալիս, որպէս՝ թէ տեսած լինէի ուրուական...

Այս ձմեռ, մի մասնաւոր բարեգործական երեկոյթում ինձ մօտեցաւ մի երիտասարդ և հրաւիրեց հետեւել իրան մի ծանօթ օրիւրդի մօտ: Ես յայտնեցի իմ պատրաստակա՞նութիւնը և մենք դիմեցինք սեղանատունը, ուր մի անկիւնում նստած էին երկու կին և մի ուսանող: Դրանք ինչպէս երևում էր՝ վերջացրել էին ընթրիքը, բայց գինու չհաւաքած շիշերն ու բաժակները ասպարեղանում էին որ քաղցր զրուցելով՝ Բաքոսին մատուցանում էին իրանց պաշտամունքը: Կանանցից մէկը փոքրիկ արարած էր, նիհար թոյլ կրծքով, խոշոր աչքերով, բայց

ոչ գեղեցիկ... Միւսը՝ միջահասակ, տխրած, տգեղ, արդէն թա-
ռւած, բայց համակրելի դէմքով:

—Դուք ինձ չէք մտաբերում,—ասաց նա, հրաւիրելով
ինձ նստել,—ես պատահմամբ իմացայ որ դուք այստեղ էք...
Շմաւոնն ասաց,—ե ցոյց տուաւ ինձ առաջնորդող ուսանո-
ղին:

—Ներեցէք... բայց ես, դժբաղդարար, չեմ յիշում, թէ
քրքր ենք մենք իրար հետ ծանօթացել,—զարմանքով հարցրի ես,
այդ անծանօթ անձերին տեսնելով:

—Երևում է, որ ձեր յիշողութիւնը թոյլ է, բայց ես կ'աշ-
խատեմ սակաւ առ սակաւ օգնել մտաբերելու, թէ ես հաւա-
տացած էի, որ դուք չպէտք է մոռացած լինէիք... Ամառուայ
տօթ օր, փոշի, անտանելի ճանապարհ և երկու խելացնոր
օրիորդներ...

Մի ակնթարթում՝ աչքիս առջև կայծակի արագութեամբ
անցան վաղուց մոռացուած պատկերներ... Ահա ուրեմն երկար
տարիներից յետոյ մենք կրկին հանդիպեցինք իրար: Այո, սա
նա է՝ աւագ քոյրը, ուրախ և զուարթ աղջիկը... Ապա ուրեմն
ես իմանամ թէ՞ ուր անյայտացաւ իմ կեանքից այն հրաշալի
էակը: Ես շտապեցի պատասխանել:

—Այո, այո, ներեցէք, չճանաչեցի... Ես ուղղակի ապշած
եմ... Որքան ժամանակ է անցել... որքան ջրեր են ցածաքել...
Բայց այդ դուք էք... հիմա եմ նկատում միայն... չեմ թազ-
ցնում, փոխուել էք...

—Ի հարկէ... կատակ չէ... մոռացել էք... քանի տարի
է... Բայց ձեր վերաբերմամբ դժուար է ասել թէ պառակել
էք... Մենք, կանայքս, դժբախտ ենք այդ կողմից... մեր երի-
տասարդութիւնը շուտ է վերջանում, մանաւանդ նրանցը, ո-
րոնք ի բնութիւնէ չեն կարող հպարտանալ իրանց արտաքի-
նով,—աւելացրեց նա կծու և ապա շարունակեց.

—Դուք յաջողութիւն ունէք, լսել եմ...

Մենք երկուսս էլ խօսում էինք ջղայնաբար... Մի հարց
պտտում էր. բայց երկուսս էլ խուսափում էինք շօշափել նրան,
որպէս կը վախենան մերկացնել վէրքը, որը արդէն կեղև է
կապել...

Մեր խօսակցութեան նիւթը առօրեայ կեանքի երևոյթներն
էին: Սեղանակից ուսանողները իմ նեարդները գրգռում էին
իրանց բարձրաձայն խօսակցութեամբը: Շարունակ խմում էին,
կատակներ անում: Ուսանողուհու շարժումները հակասում
էին նրա կաղմուածքին. տղամարդու էին յիշեցնում: Նա ա-
ռանձնապէս շեշտելով՝ յայտարարեց, որ այլ ևս հայրենիք չի

վերադառնալու, որովհետև ամեն բան այստեղ խորթացել է իրա համար, հեռու, հեռուստում կեանքը աւելի հետաքրքիր է...

Ես չկարողացի զսպել իմ տհաճութիւնը. հարեանուհիս այդ նկատեց, թեքուեց գէպի ինձ՝ ցածր ձայնով արդարացնում էր ընկերուհուն:

—Մի վրդովուէք... նա լաւ հոգի ունի... բայց...

Այլ ևս չլսեցի շարունակութիւնը. մեր սեղանակիցները աղմուկով բարձրացան, հրաժեշտ առին՝ թեթև գլուխ տալով...

Մենք մնացինք միայնակ...: Ես նստած էի լուռ՝ որպէս մեղադրեալը որ սպասում է դատաւճռին... Մեր շուրջը անց ու դարձ էին անում ծանօթ մարդիկ, որոնց ես չէի նկատում, չէի ողջունում: Իմ ուշադրութիւնս իմ հարեանուհին էր գըրաւել:

Յանկարծ նա դիմեց ինձ հարցով.

—Դուք չէ՞ք հետաքրքրւում՝ թէ ո՞ր է քոյրս...

—Ընդհակառակը... աղաչում եմ՝ ասացէ՛ք...

—Յիշ՞ում էք՝ ի՞նչ հրաշալի էակ էր... Ես հպարտանում էի նրանով: Դուք երևակայել չէ՞ք կարող թէ՞ նա ի՞նչ ուժեղ տպաւորութիւն էր թողնում բոլորի վրայ... Իսկ հիմա... Եթէ տեսնէք չէ՞ք ճանաչի... նոյնիսկ արտաքինը միանգամայն փոխուել է, տգեղացել... Ոչ մի բանով չի հետաքրքրւում... անտարբեր սառը... ատես, կենդանի դիակ... նա կենդանութեան նշոյլներ է միայն ցոյց տալիս այն ժամանակ, երբ հարցը վերաբերում է աղջկանը, փոքրիկ, գեղանի, որպէս մի ժամանակ մայրն էր...

Իմ հոգու աչքերի տուչե կենդանացաւ պարտէզը, անտարբեր զոյղը, հրեշտականաժան մանուկը... Թէ ինչո՞ւ... Ես ինքս բացատրել չեմ կարող... գաղափարների զուգորդութիւն գուցէ... չգիտեմ: Սոսկալի միտք թափանցեց ուղեղս:

—Մի՞թէ նա էր... Անկարելի է... սքանչելի միանձնուհու գէմքը և մրդած կիտրոնի պէս այլանդակուած կիներ... Ոչ, մի՞թէ կարելի է այդքան փոփոխութիւն... Ապա ուրեմն ինչ անել հղելութիւն է կատարուել նրա կեանքում, որը աղաւաղել է գեղեցիկ գծագրութիւնը, բթացրել գէմքի զրաւիչ արտայայտութիւնը և կրակ ցայտող աչքերից խլել նախկին փայլը, դարձրել անզոյն...

Ես դանդաղ հարցրի:

—Նա ամուսնացած է...

—Այո՛. —ոչ... կցկտուր պատասխանեց:

Ի՞նչ էր նշանակում դա. ազատ սէր, թէ ապահարգան... Պարզ էր միայն, որ կեանքը կերպարանափոխել էր նրան միանգամայն...

Հարևանուհիս լուռ նայում էր զէմքիս, կարծես կամենում էր թափանցել սրտիս խորքը, զննել թէ ի՞նչ տպաւորութիւն թողեց իմ վրայ իր ասածը: Ապա արագօրէն սկսեց խօսել...

— Գիտէք... դա մեր դժբաղդութիւնն է... Ես խոստովանում եմ... մենք յանկարծ, անմիտ քայլ արինք... նախապատրաստութիւն չկար... համահաւասար էր թէ վանդակում պահուած թռչնակին մի շարժումով տալ ազատութիւն... Հեռանում ենք, կը տրբւում մայրենի հողից, ընտանեկան շրջանից... հւր... նոր երկիր, տարբեր պայմաններում ամենանուրբ և զգայուն տարիները անցկացնելու, երբ ամեն մի պատահական զէպք շատ անգամ վճռում է ամբողջ կեանքի ընթացքը... հեռանում ենք՝ առանց մի որոշ, հիմնաւոր հայեցակէտի... ըստ մեծի մասին հայրը չի խառնում կրթութեան հարցում, իսկ մայրը տղէտ է լինում, կամ թերուս... դուք յիշում էք մօրս... Շատ անգամ աւելի ունեւորների մօտ՝ վարձկան դաստիարակներ են, զանազան ազգերի մտաւոր տակւնքը... Ի՞նչ են մեզ սովորեցնում. կապկութիւն անել, իմ քանի անհամ նախապատեթիւններ կոտրատել... բարեկրթութեան խրատներ են տալիս, առանց կենդանի օրինակի: Իսկ այն հիմնաքարը, որը ապագայում կազմում է մարդու ամբողջ էութեան սիւնը, ամեն մի քայլով խոռում նրա զեկակարգը՝ հոգեւոր-մտաւոր աշխարհը... Ի՞նչ են մեզ տալիս... մի երկու ազօթք, մի երկու խրատական խօսք... Բայց մեզ դեռ ապաստում է ուսումնարանը իր մեծցնող մթնոլորտով, ուր՝ տալով մեզ գիտութեան մի փոքր պաշար՝ ազաւազում են կատարելապէս, նսեմացնում այն բարոյական ոյժը, որով օժտուած ենք լինում բնութիւնից:

Ներկայ դպրոցը հոգեբանական ընդունակութիւն չունի, չի կարողանում մեղանից ամեն մէկին ուղիղ ճանապարհը ցոյց տալ, զարգացնել մեր յատկութիւնները: Վերջացնում ենք զգալի յոգնածութեամբ և մանում կեանքի մէջ, որպէս մակոյկը առանց աւազաստների և դեկլի լայնատարած ովկիանոսում... Մեռցուած է նախաձեռնութեան ոգին, թուլացրած կամքի ոյժը, չկայ քննադատական վերաբերմունք ամեն մի երևոյթի հանդէպ...

— Այո՛... ծանր պայմաններում ենք ապրում...

Նա խօսում էր՝ այդ սգեղ աղջիկը, որ երևի կամ վարժուհի էր կամ մանկաբարձուհի: Ես լուռ լսում էի՝ աւելի ուղիղն ասած՝ զգում էի... Իմ մտքի առաջ կանգնած էր քնքոյշ միանձնուհին, ժպտում էր... Աչքերը երբեմն վառւում էին բոցեղէն փայլով: Այդ պատկերի հետ միասին կենդանանում էր և մի այլը՝ այն կատարեալ ոչնչութիւնը, որին երկու ժամուայ ընթացքում դիտում էի այդուժը... Տարբերութիւնը մեծ էր...

—Դուք ինձ ականջ չէ՞ք դնում... յուզուած էք... լսեցի հարեանուհուն ձայնը,—ես նկատում եմ այդ և խղճում եմ... խորը խղճում։ Ոչ թէ ձեզ, այլ քրոջս... Խղճուկ, փոթորկից փշուռած ոստիկ...

Անողորեւի է կեանքը իր երեոյթներում... Նրա սառը, մեռցնող ձեռքը ոչինչ չի խնայում, աւերում է, քարուքանդ անում...

Ես... այլ կեանք ընտրեցի, շարունակեց նա մի փոքր կանդ առնելով,—չկամեցայ ոչ խռովայոյդ սէր, ոչ էլ յոյսերի խորտակում։ Ոչ, չեմ հերքում. բնութիւնը զօրեղ է, երբեմն նա ըմբոստարար պահանջում է... Բայց հէնց մի փոքր երբ ենթարկում ես վերլուծման, զգում ես, որ բուռն սիրոյ մէջ անգամ կայ ատելութեան սաղմը, և այն ժամանակ կամենում ես լինել ազատ... ազատ ամեն կապանքներից... տխուր, միապաղաղ կեանք, բայց զգում ես, որ այս կեանքն էլ մի որևէ բանի հարկաւոր է...

Ես լուռ նայում էի այդ տգեղ, բայց համակրելի աղջկայ զէմքին, նրա մարած աչքերին և կարդում էի նրանց մէջ՝ երկար, անքուն գիշերների պատմութիւնը, միայն բարձերին հաղորդուած խանդավառ սիրոյ պատմութիւնը... մարտնչելը սեփական կրքերի հետ և վիշտը, և յաղթութիւնը... Ես տեսնում էի և նրա քրոջը, այն անմեղ դառնուկին, որը չգտաւ իր մէջ բաւականաչափ ոյժ դիմադրելու և ընկղմուեց կեանքի ճահճի մէջ...

—Ուշ է... վեր կենանք... ես միայնակ եմ, ինձ կը ճանապարհէք...

Երբ ես նրան կառք նստացրի, նա նայեց ինձ և կարծես ինքն իրան պատասխանում էր։

—Անտարակոյս... ոյժեր ունենք... Բայց ափսոս որ՝ ստիպուած ենք հեռաւոր երկրներում այս կամ այն տեսակ ցրել... դա է մեր ցաւը։

Այլ ևս ոչինչ չխօսեցինք. մենք երկուսս էլ խորասուզուած էինք մտածողութեան մէջ...

Երբ դուռը բացուեց, ես համակրութեամբ դրօշմեցի համբոյրս նրա կուսական ձեռքին...

—Մնաք բարեալ... շնորհակալ եմ յուզուած։

Ես վերադառնում էի տխուր զգացմունքով, որպէս վերադառնում են սիրեցեալ մարդու թաղման հանդէսից...

Ռուբէնը լռեց... Կրկին սկսեց քայլել ու ծխել։

Այդ տխուր պատմութիւնը փչացրեց տրամադրութիւնս: Մեկամաղձոտ ձայնի ելեւէջները թափանցեցին սրտիս խորքը... Դիւելիս սկսել էր ցաւել սաստկապէս... Երկար ժամանակ քունս չէր տանում... յետոյ արթննալ էի թէ արդէն քնել էի չգիտեմ, միայն լսում էի նրա ջղային քայլուածքը, քնաթաթախ աչքերով՝ որպէս մշուշի միջով, հետևում էի նրա ստուերին: Երբեմն նա փոքրանում էր, դառնում թղուկ և այնքան ծիծաղաշարժ և ողորմելի էր երևում իմ աչքում... Երբեմն նա մեծանում էր, ընդունում հսկայական չափսեր, լցնում իր ներկութեամբ ամբողջ սենեակը, բարձրանում մինչև առաստաղը, սեղմում նրան: Ինձ թւում էր թէ՛ նա մօտենում է ինձ և որպէս գիւցաղն, վերցնում մի ձեռքով, սլանում ենք վերև՝ դէպի բարձունքը: Յետոյ... Լուսոյ ճանհները թափանցեցին սենեակը, փայլեց մի աստղ, որը հետքի հետք մարդկային կերպարանք էր ստանում, դառնում չքնաղ կոյս երկայն հիւսով, յաղթական ժպիտը երեսին... Իմ ականջում շշնջաց մեղմիկ ձայնը.

— Հանգիստ կացէք... դալիս ենք մենք... Նոր սերունդս... խորունկ մտածող... ճանապարհ տուէք...

Նա խօսում էր և շուրջը սփռւում էին ծաղիկներ: Հետեւեցան այլ դէմքեր, որոնք աճում էին, բազմանում... անհետացան նեղ պատերը, հորիզոնը անսահման լայնացաւ. ազատ շունչ էի քաշում... օդը մաքուր... կանաչում էին արտեր, պարտէզներ...

— Զառանցանք է սա, թէ եղելութիւն, մտածում էի երազում...

Յետոյ... խորը քնի մէջ ընկղմուեցայ: Մի անգամ միայն աչքերս բաց արի և խսկոյն էլի փակեցի լոյսից... արդէն արևը ծագում էր, արշալոյս էր... Յիշում եմ միայն, որ Ռուբէնը նստած էր, գլուխը յենած ձեռքերին... Յիշողութիւններն էին կլանել նրան ամբողջապէս, թէ ուրիշ ցաւուն էր՝ չգիտեմ...

Երբ առաւօտը զարթնեցի, նա չկար... արդէն ճանապարհուել էր: Սեղանի վրայ գտայ մի քանի տող:

«Ախոսում եմ, որ հրաժեշտի վերջին ողջոյնից զրկուեցի... Դու յոգնած էիր, չղարթացրի... խառն ժամանակ է, ո՞վ գիտէ, կը տեսնուինք նորից... Մնաս բարեալ...»

Ռուբէնը ուղեորուել էր գաւառ, խոլերայի առաջը կտրելու. բայց ո՞վ գիտէ, ինչ նոր անակնկալ թշնամու նա կը հանդիպի, մտածում էի, և մտաբերեցի բանաստեղծի գեղեցիկ խօսքերը:

Եւ նա խռովայոյզ՝ մրրիկ է որոնում:

Կարծես մրրկի մէջ հանգիստ է գտնում...

Տիկ. Նիլ. Բահաթուր

ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՍԱ-
ՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ*)

Պրոլետարիատի թշուառ տնտեսական վիճակը հասկանա-
լու և այդ վիճակի հետևանքները պատկերացնելու համար մենք
կը բերենք մի քանի վկայութիւններ և մի քանի վիճակագրա-
կան պերճախօս թուեր:

1863 թուին Անգլիայում պաշտօնական բնութիւն է նը-
շանակուած եղել արտորի և տաժանակիր աշխատանքների դա-
տապարտուած ոճրագործների ապրուստի և մուռնդի վերաբեր-
մամբ: Բնութեան արդիւնքները տպագրել են յետոյ «Կապոյտ
գրքում»: «Մանրագնին համեմատութիւնները,—ասուած է ի
միջի այլոց բնութեան մէջ,—անգլիական բանտերում փակ-
ուած ոճրագործների և բանտորական տներում տպրող չքաւոր-
ների ու գիւղական ազատ բաւուրների ոտացած մուռնդների
միջև ցոյց են տալիս, որ առաջիկները (ոճրագործները) ա-
ւելի լաւ են կերակրուած, քան վերջին երկու դասակար-
գերը:»

Մարքսը «Կապիտալի» մէջ բերում է Բելգիական բանտե-
րի գլխաւոր տեսուչ Dupetiaux-ի հետեւեալ պատմութիւնը:

«Ամեն մի բանտորական ընտանիք միջին թուով ունի 4 ե-
րեխայ. ուրեմն՝ ծնողներին էլ հետը հաշուելով՝ նա բազկոցած
է 6 հոգուց: Այդ վեց հոգուց կարող են աշխատել 4-ը, եթէ
չպատահի որեւէ հիւանդութիւն և այլն: Այդ պայմաններում ըն-
տանիքի արդիւնքների մաքսիմումը կը կազմի 1068 ֆրանկ:
Եթէ բանտորը այնքան մուռնդ ստանար, որքան նաւաստին,
նրա ընտանիքի տարեկան ծախքը կը բարձրանար մինչև 1828
ֆր., որ կը կազմէր 760 ֆր. գեֆիցիտ. որքան ղինտորը, այդ
ժամանակ նրա ընտանիքի ծախքը կը բարձրանար մինչև 1473
ֆր. որ կը կազմէր 405 ֆր. գեֆիցիտ.

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 5:

որչան բանտարկեալը,—այդ ժամանակ կը բարձրանար մինչև 1112 ֆր., որ կը կազմէր 54 ֆր. դեֆիցիտ»:

Ուրեմն Բելգիայում ևս ազատ բանուորը աւելի վատ է ապրում քան բանտարկեալը:

«Առաջ բերած օրինակելի ընտանիքում,—շարունակում է Ducpetiaux-ն,—միացրուած են արդիւնքի ամեն տեսակ աղբիւրներ: Բայց բանուորական վարձ տալով ընտանիքի մօրը, մանք զրկում ենք դրանով տունը տանտիկնոջից: Ո՞վ պէտք է հետէ տան կարգ ու կանոնին, սպիտակեղէնը և շորը կարկատէ, կարէ կայլն: Եւ ինչպէս են անում բանուորների մեծ մասը, որոնք ապրանքները դնում են ոչ թէ օպտով, ինչպէս բանտերում, այլ փոքրիկ մասերով: Ինչպէս են կառավարում նրանք: Նրանք այդ կարողանում են անել շնորհիւ այն մի շարք միջոցների, որ կազմում են բանուորական ընտանիքի զաղարնիքը: Նրանք կրճատում են իրանց ամենօրեայ կերակրի բանակը, միս քիչ են գործածում, կամ բոլորովին չեն գործածում. նոյնպէս իւղը և բուսեղէնը: Տեղաւորում են իրանց ընտանիքը մէկ կամ երկու սենեակներում, որտեղ աղջիկները և երիտասարդ ազգամարդիկ ընում են միասին, յաճախ խոտէ մէկնոյն տոպրակի վրայ: Նրանք տնտեսում են իրանց շորերի և սպիտակեղէնի վրայ, զրկում են իրանց մաքրութիւնից, կիրականօրեայ բաւականութիւններից կայլն: Նրը նրանք հասնում են այդ սահմաններին, բաւական է լինում կենսական պիտոյքների գների աննշան բարձրանալը, որպէսզի գլորէ նրանց մուրաքաններ շարքերը... Ամբողջ Բելգիայում հաշււում են 930,000 ընտանիքներ: Նրանցից, պաշտօնական վիճակադրութեան համաձայն՝ 90,000 հարուստ (ընտրողական իրաւունք ունեցող) ընտանիքներ, որոնց անդամների թիւը հաւասար է 450,000-ի, 190,000 մանր միջին դասակարգի ընտանիքներ (գիւղերի և քաղաքների ազգաբնակութիւնից), որոնց նշանաւոր մասը անընդհատ անցնում է պրոլետարիատի շարքերը,—ընդամենը 1,950,000 հոգի: Վերջապէս 450,000 բանուորական ընտանիքներ, ընդամենը 2,500,000 հոգի, որոնց օրինակելի ընտանիքները ճաշակում են վերև նկարագրած բարօրութիւնը: 450,000 բանուորական ընտանիքներից աւելի քան 200,000-ը մտցրուած են ապրատների ցուցակներում»:

Այս նկարագրութիւնը կազմուած է մի քանի տասնեակ տարի սրանից առաջ: Շատ է փոխուել արդեօք դրանից յետոյ պրոլետարիատի դրութիւնը:—Այդ հարցին պատասխանում են մասամբ վերև բերուած վիճակագրական տեղեկութիւնները, որ կազմուել են համեմատարար վերջին ժամանակներս: Բերլինը Յունիս, 1905.

մի վկայութիւնն ևս, որտեղ նկարագրուած է բանուորների ներկայ վիճակը Գերմանիայում: Այդ վկայութիւնը պատկանում է մի բուրժուական գրողի՝ դոկտ. Էրնստ Ֆրանկէի գրչին և այդ պատճառով աւելի ևս անհատելի է:

«Ճիշտ է, կայսրութեան հիմնուելու օրից, — ասում է Ֆրանկէն, — գերմանական սպարնակութեան նշանաւոր մասի կեանքի պայմանները և բարեկեցութիւնը բաւական բարձրացել են և այդ միջոցով արական զարգացման մէջ նշանաւոր մասնակցութիւն են ունեցել իրանք ժողովրդական մասաները, բայց առաջագիմութիւնը ուժեղ շօշափել է մասսաների միայն վերին խաւերը: Իսկ ներքեւ, խորքերում՝ գտնուող շերտերը սպրում են դեռ կարիքի, չքատրութեան, աղքատութեան մէջ, նրանք խնցրուած են միջին զոյութեան միջինումը ¹⁾: Նայեցէք քաղաքների աղքատ բնակարանների նկարագրութիւններին, նրանց անբարոյականացնող ազդեցութեամբ մարդու հոգու և մարմնի վրայ: Կարդացէք այն տեղեկագրերը, որտեղ պարզուած է, թէ որպիսի աղքատիկ մանուկ են ստանում իրանց բնակարաններում աշխատող բազմաթիւ բանուորներ, որոնց ստացածը հազիւ հնարաւորութիւն է տալիս նրանց քարշ տալու իրանց գոյութիւնը: Տեսէք, թէ կարգին բանուորական ընտանիքների բիւջէներում որքան աննշան ու ողորմելի են շորի, կօշիկների, ամանների և կահ-կարասիքի համար նշանակուած զուգարները: Պրուսիայում ընտանիքների աւագներից 70%-ը ազատուած է եկամուտային հարկից, որովհետեւ այդ ընտանիքների տարեկան մուտքը 900 մարկից պակաս է: Գերմանական բանուորների տարեկան աշխատավարձը կազմում է 600—700 մարկ: Սաքսոնիայի և Սիլեզիայի մի քանի տեղերում արհեստաւոր ուսուցիչների բազմաթիւ ընտանիքներ ամենաողորմելի գոյութիւն են քարշ տալիս տարեկան 300—400 մարկով: Գերմանների մօտ աշխատող կանանց դրութիւնը, որոնք շաբաթական 6—7 մարկ են ստանում, դեռ վատթարագոյնը չէ: Այդ տեսակ ընտանիքների բիւջէների մէջ շորի, կօշիկների, կահ կարասիքի վրայ ընկնում է հազիւ 40, 30 և մինչև իսկ 20 մարկ տարեկան: Միլիթնաւոր մարդիկ միայն մեծ տօներին նկարաւորութիւն ունին տեսնելու իրանց սեղանի վրայ իսկական մսի կտոր: Հարիւր հազարները ապրում են նիւտած, խճողուած բնակարաններում: Եւ այդ կարգի բնակարանները լցուած են հաշուած միայն այն ժամանակի երբ ամեն մի սենեակում, ապրում են 6 հոգի, իսկ երկու սեն-

¹⁾ Ընդգծումներն մերն են.

եակից բաղկացած բնակարաններում՝ առելի քան 10 հոգի»

Ահա թէ ինչ է ներկայացնում իրանից—բուլղարական դրոշի այս համալուստ և կցկտուր նկարագրութեան համաձայն, —գերմանական պրոլետարիատի ներկայ վիճակը: Այդ թշուառ տնտեսական վիճակի բնական և անխուսափելի հետևանքն է աղքատակութեան մեծամասնութեան ֆիզիքական և բարոյական այլասեռումը: Բարակացաւ և այլ նման «պրոլետարական» կոչուող հիւանդութիւնները, որ հետեանք են տասնեակ տարիների կիսաքաղցած գոյութեան. վաղաժամ մահացութիւնը բանուորների մէջ քանի դնում առելի և առելի հրէշաւոր չափեր է ընդունում:

Եանտոնի «Համեմատական վիճակագրութեան» մէջ բերուած են մի քանի հետազոտութիւններ, որ ձեռնարկել են վերջին ժամանակներս եւրոպական մի շարք բաղադրներում մահացութեան աստիճանները որոշելու համար աղքատակութեան զանազան խաւերում:

Պէշտի վիճակագրական բիւրօի հետազոտութիւնների համաձայն՝ մեծնողների միջին հասակը զանազան կարգերի աղքատակութեան համար եղել է հետեւեալը.

	Հաշուելով երեխաներին մինչև 5 տ.	Առանց հաշուելու մինչև 5 տարեկան երեխ.
1 կարգի, հարուստ աղքատակութիւն	—38,81	50,86
2 » միջակ կարողութ. տէր աղքատ.	—23,50	44,66
3 » չքաւոր աղքատակութ.	—14,41	41,31
4 » աղքատ աղքատակութ.	—10,12	40,22

Ուրեմն հարուստը ապրում է միջին թուով,—եթէ ի նկատի չառնենք երեխաների մահացութիւնը,—մօտ 50 տարի, իսկ աղքատը մօտ 40 տարի: Իսկ եթէ հաշուենք և երեխաներին, ուրոնց մէջ մահացութիւնը (եթէ մանաւանդ նրանք աղքատ են) անհամեմատ առելի ուժեղ է քան հասակաւորների մէջ, մենք կը տեսնենք, որ աղքատի կեանքը միջին թուով համարեա 4 տնգամ առելի կարճատե է, քան հարուստինը (38, 81 և 10, 12):

Նոյն արդիւնքներն է տալիս Գերմանիայի մի քանի քաղաքների վիճակագրութիւնը: Լայպցիգում վիճակագրական բիւրօն որոշել է մահացութիւնը ըստ փողոցների, որ նա բաժանել է երեք կարգի. 1) փողոցներ, որտեղ ամեն մի սենեակին միջին թուով գալիս է 1 բնակիչ (նշանակում է հարուստ փողոցներ), 2) —որտեղ ամեն մի սենեակին գալիս է երկու բնա-

կիչ (միջին կարգի փողոցներ) և 3) — ամեն մի սենեակին 3 բնակիչ (աղքատ փողոցներ):

	1000 մար- դուց, բոլոր հասակները վերջրած.	1000 երեխա- յից, 0 — 1 տարեկան հասակում
Մեռել են՝	1871—1872	1871—1872
1 կարգի փողոցներում . . .	23 18	362 268
2 « « . . .	33 22	435 333
3 « « . . .	49 30	691 500

Ուրեմն, աղքատ ազգաբնակչության մահացությունը 1871 թվին (ծաղիկ հիւանդություն է եղել այդ տարին) 2 անգամ աւելի շատ է քան հարուստ ազգաբնակչության, իսկ 1872 թվին 60⁰/₀ աւելի: Աղքատ մանուկների մահացությունը 71-ին 91⁰/₀ աւելի, 1872 թվին 90⁰/₀ աւելի:

Բրաունշվայգի վիճակագրություն մէջ փողոցները բաժա-
նուած են համաձայն բնակիչների տարեկան միջին եկամուտի:
Թուերը վերաբերում են 10 տարուայ ժամանակամիջոցի, 1864-ից
մինչև 1873: Այդ վիճակագրության համաձայն, միջին թուով,
1000 հոգուց մեռել են տարեկան—

Այն փողոցնե- րում, որտեղ մի հոգու եկամուտը	{	աւելի է քան 250 տալլեր—	15,2	հոգի=	100
		200—250 «	—19,1	«	=130
		150—200 «	—19,1	«	=130
		100—150 «	—22,5	«	=150
		75—100 «	—26,8	«	=179
		75ից պակաս «	—34,7	«	=237

Եթէ առաջին կարգի փողոցներում մեռնողների թիւը հա-
ւասարեցնենք 100-ին, ինչպէս ցոյց է տրուած աղիւսակի մէջ,
վերջին կարգի փողոցներում մեռնողների թիւը կը կազմի 237:

Վիեննան բաժանուած է 10 քաղաքամասերի:

Առաջին քաղաքամասում, որտեղ ապրում է հա- 1874—1875
րուստ ազգաբնակչութիւնը, ամեն 1000 հոգուց մեռել են՝ 13—14
Միջնակարգի քաղաքամասերում՝ 25—28

X քաղաքամասում, որտեղ ապրում են բանուորական
ընտանիքներ՝ 61—43

Այդպիսով Վիեննայում աղքատ ազգաբնակչութիւնը՝ բա-
րեյաջող տարին (1875) 3 անգամ աւելի է մեռնում, իսկ ան-
բարեյաջող տարին (1874) մինչև իսկ 5 անգամ աւելի, քան
հարուստ ազգաբնակչութիւնը:

Ֆրանսիացի տնտեսագէտ Ժիտի ասելով, Պարիզում

տարեկան մահացութիւնը, որ իջնում է հարուստ կլարդախնարում մինչև 10-ը (1000 վերաբերմամբ) Մոնմարտրի կլարտալում, որտեղ ապրում են բացառապէս բանուորները, հասնում մինչև 43: Կարելի է ուրեմն ասել,—նկատում է այդ առիթով Իւանիւկովը,—որ աղքատը 4 անգամ աւելի շատ շանսեր ունի մեռնելու, քան հարուստը:

Աւելի սարսափելի կը լինի տպաւորութիւնը, եթէ մենք վերցնենք մահացութեան տարբերութիւնը էպիդեմիաների ժամանակ:

Բրաունշվիլագում վանազան խաւերի մեռնողները թիւը եղել է, ըստ փողոցների, որտեղ ամեն մի բնակչի միջին տարեկան եկամուտը կազմել է՝

250 տալ. աւելի, 200—250, 150—200	100—150	75—100,	75-ից	պակաս
Ծաղիկ հիւանդութիւնից	100	166	400	766 933 1700
Թոքախտից	100	146	157	200 226 226
Պոլեռայից. . . .	100	100	466	466 1000 1766

Ինչպէս տեսնում էք այս թուերից, 100 հարուստ մեռնողների դէմ թոքախտից մեռել են 226 աղքատներ, այսինքն աւելի քան 2 անգամ շատ. ծաղիկ հիւանդութիւնից 100 դէմ—1700, այսինքն 17 անգամ աւելի, և խոլերայից 100 հարուստի դէմ՝ 1766 աղքատ, այսինքն $17\frac{1}{2}$ անգամ աւելի:

Այս թուերը միանգամայն պարզում են բանուոր դասակարգի զարհուրելի դրութիւնը և ցոյց են տալիս այն վիհը, որ բաժանում է միմեանց ներկայիս երկու հակամարտ դասակարգերը՝ բուրժուազիան և պրոլետարիատը:

Այդ թշուառ անտեսական պայմանների հետեանք է նաև ալիօհուլականութեան, ոճրագործութիւնների և պրոստիտուցիայի յարաճուն զարգացումը, որ ահագին աւերումներ է գործում բանուոր դասակարգի մէջ: Ժամանակակից անտրոպոլոգիական կրիմինալիստական դպրոցը, ի դիմաց հռչակաւոր Լոմբրոզոի, Տարնովսկու և Ֆերրերոի, ճշնում էր և դեռ ճշնում է հաւատացնել մարդկանց, որ ներկայ քաղաքակրթութեան այդ քրտալմնելի արտայայտութիւնները զուտ բիօլոգիական-անտրոպոլոգիական կատեգորիաներ են, որ մարդիկ ոչ թէ դառնում են ալիօհուլականներ, ոճրագործներ, պոռնիկներ՝ շնորհիւ այս կամ այն աւտաբլին պատճառների, այլ ծնւում են, որպէս ալիօհուլականներ, ոճրագործներ և այլն: Ներկայումս հասարակագիտական թէօրիաները մի կողմից, և սոցիալիստիքական բաղմաթիւ ուսումնասիրութիւնները միւս կողմից միանգամայն պար-

զեւ են, որ այդ երեւոյթները, իբրեւ լայն, մասսայական երեւոյթներ, ոչ թէ բիօլոգիական այլ ընդհանրապէս սոցիոլոգիական կատեգորիաներ են, որ նրանք անմիջական արդիւնք են տիրող անորմալ ու անապօրոյն սոցիալական կարգերի, ազգաբնակչութեան անապահով, թշուառ տնտեսական վիճակի:

Ալկոհոլականութիւնը, ոճրագործութիւնը և պրոստիտուցիան միեւնոյն պատճառների հետեանքները լինելով՝ ամենատարածու կերպով կապուած են միմեանց հետ իրանց արտայայտութիւնների մէջ: Ոճրագործութիւնների մեծ մասը կատարուած է անմիջապէս ալկոհոլի ազդեցութեան տակ. պրոստիտուցիան համարուած է ոճրագործութեան մի որոշ տեսակը, Weibliche Erscheunungform des Verbrecherthums—ինչպէս առում են գերմանացիները:

Բերենք մի քանի վիճակագրական թուեր:

Գերմանիայի ազգաբնակչութիւնը 1901 թուին բաղկացած է եղել 56 միլիօն հոգուց: Այդ թուականին ամբողջ ազգաբնակչութեան ծախքը կազմել է՝

Հացի համար—	1700	միլիօն մարկ,	ամեն մի հոգուն միջ.	թուով—	30	մարկ:
Մսի	«	—2250	«	«	«	« —40
Ոգել. խմ.	«	—3300	«	«	«	« —58

Այսպիսով ալկոհոլի վրայ գերմանական ազգաբնակչութիւնը համարեա 2 անգամ աւելի է ծախսում, քան հացի վրայ: Յայտնի է, որ ալկոհոլի գլխաւոր սպառողը պրոլետարիան է: Նա զրկուած է իրան հացից, անդարար կերակուրներից և քանի զրկուած աւելի ու աւելի մեծ չափերով տրուած է հարբեցողութեան: Dr. Richard Fröhlich-ը իր «Alkoholfrage und Arbeiterklasse» գրքոյկի մէջ, մատնացոյց անելով այն պայմանները, որ մղում են պրոլետարիատին ալկոհոլականութեան գիւրկը, վերջացնում է իր խօսքը հետեւեալ ստղերով. «Օրինակները օրինակների յետեից գալիս են մեզ սպաղողցանելու, թէ որչափով պէտք է «սոցիալական յարաբերութիւնների» մէջ փնտռել ալկոհոլականութեան գլխաւոր արմատը: Ով աչքի առաջ ունի բանտերները վարձատրութեան և բնակարանային պայմանները, նրանց անուկու եղանակը, թշուառութեան ամբողջ ստորացոյցիչ գերը, թշուառութեան, որ շնորհիւ մեր հասարակական կարգերի թագաւորում է բոլոր խաւերում իջնելով մինչև գիւղական բանտերի անասնական գոյութեան պայմանները և արնային արհեստաւորի մահացուցիչ վիճակը,—ով այդ բոլորը գիտէ, նա կարող է միայն զարմանալ, որ մարդիկ դեռ ասելի չատ չեն զործածում ալկոհոլը, որպէսզի մոռացութեան տան

իրանց, որպէս զի չտեսնեն և չզգան իրանց ամբողջ թշուառութիւնը»)

Ալկոհոլականութեան հետեանքները յայտնի են՝ ամեն տեսակ հիւանդութիւններ, խելագարութիւն, վաղաժամ մահ, ոճրագործութիւններ և այլն:

1892—94 թ. թ. գերմանական հիւանդանոցներում մեռել են 35,736 ալկոհոլիկներ և 4,454 ալկոհոլից խելագարուածներ ¹⁾:

Անգլիայում ինքնասպանների 300/0-ը (իսկ Ռուսաստանում նոյնիսկ 380/0-ը) եղել են ալկոհոլիկներ:

Ալկոհոլից խելագարուածների թիւը Գերմանիայում և Աւստրիայում կազմում է 250/0, իսկ Ֆրանսիայում մինչև իսկ 400/0:

1876 թ. Գերմանիայում պատահական ոճիրների (Gelegenheitsverbrechen) թիւը, որ զործուել են ալկոհոլի ազդեցութեան տակ կազմել է 41,70/0: 1795 և 96 թ. թ., Վիեննայում, բանտարկութեան ընդհանուր ժամանակամիջոցից, որին դատապարտուել են բոլոր ոճրագործները,—294 տարի, 6 ամիս և 8 օր գալիս է այն ղէպերին, երբ ոճրագործութիւնը կատարուել է ալկոհոլի անմիջական ազդեցութեան տակ: Դա կազմում է ընդհանուր ժամանակամիջոցի 650/0 ²⁾:

Պրոստիտուցիայի և ոճրագործութիւնների քանակի մէջ եղած կապը ցոյց են տալիս հետեւալ թուերը:

Անգլիայում 1858 թուից մինչև 1864-ը կին ոճրագործների թիւը կազմել է 377,000 հոգի: Դրանցից 209,000-ը, այսինքն 600/0-ը եղել են հասարակական կանայք: 1843-ից մինչև 1854-ը, 12 տարուայ ժամանակամիջոցում, զոգութիւններ ընդհանուր թուից 360/0-ից աւելին կատարել են հասարակական կանայք:

Այդպէս սերտ կերպով կապուած են միմեանց հետ ժամանակակից քաղաքակրթութեան այդ երեք անտիպոտները—ալկոհոլականութիւնը, պրոստիտուցիան և ոճրագործութիւնը: Դառնանք նրանց պատճառներին:

«Ոճրագործութիւնը աւելի յաճախ պատահում է ստորին, քան բարձր դասակարգերում,—ասում է պրոֆ. Մայօ Սմիտը ³⁾ և ամեն տարուայ ոճրագործների նշանաւոր քանակը մատկարարում են ստորին դասակարգերը»:

¹⁾ Brockhaus, B. 1, Alkoholismuts.

²⁾ Paul Hirsch.—«Verbrechenund Prostitution.»

³⁾ Майо Смитъ. «Статистика и социология», стр. 240, пуд. 1901 г.

Յայտնի է, որ ոճիրների ամենամեծ քանակը գործուծ է սեփականութեան դէմ (գողութիւն, կողոպուտ, բռնութիւն ու սպանութիւն այդ նպատակով և այլն): Եւ այդ ոճիրներից 94, 40/0-ը ընկնում է չքաւոր դատակարգների վրայ:

Նոյն բանը աւելի որոշ կերպով մենք տեսնում ենք պրոստիտուցիայի վերաբերմամբ: Բոլոր երկրների և բոլոր ժամանակների վիճակագրութիւնները ցոյց են տալիս, որ պոռնիկների համարեա 100 0/0 (այսինքն համարեա բոլորը) չքաւոր դատակարգից են և որ բոլորը գիմում են այդ դժբախտ արհեստին հարկագրուած իրանց չքաւորութիւնից: Օրինակի համար կարելի է յիշել 1855 թուին, 1873 թուին և 1898 թուին Գերմանիայում կատարուած վիճակագրութիւնները: ¹⁾ Բաւական պերճախօս է այդ կողմից Փարիզում կատարուած մի վիճակագրութիւն 5000 պոռնիկների վերաբերմամբ: Դրանցից 1440-ի համար պոռնիկութիւնը արդիւնք է եղել շունետոր և դրժըտող վիճակի: 1250 հոգի բոլորովին զուրկ են եղել ծնողներից և նիւթական միջոցներից: 230 հոգի գործադրելիս են եղել այդ արհեստը, որպէսզի կերակրեն իրանց աղքատ ծնողներին: 1400 հոգի եղել են ամուսնաթող (տղամարդկանց կողմից) կանայք, կարօտ ապրուստի միջոցների: 400 հոգի զանազան կողմերից սպանների և զինուորների միջոցով Պարիզ բերուած աղջիկներ են եղել, որոնք դժբախտաբաւուց յետոյ, ապրուստի միակ միջոցը անառակութիւնն են դարձրել: Վերջապէս ֆնացած 280 հոգին եղել են յղի ժամանակ իրանց սիրահարներից թողնուած աղջիկներ:

1871—72 թուականներին Բերլինում արձանագրուած 2224 պոռնիկներ եղել են իրանց ծագումով

1015 հոգի՝—47,90/0—արհեստաւորական շրջանից

467 « —22 0/0—գործարանային բանուորների շրջ.

305 « —14,40/0—փոքրաստիճան ծառայողների «

222 « —10,40/0—միջին կարգի « «

87 « —4,10/0—գիւղական « «

26 « —1,20/0—զինուորական « «

Մնացած 102 աղջիկների ծագումը չէ իմացուել: ²⁾

Այս տիպիքական աղիւտակը մեզ ցոյց է տալիս, որ պոռնիկների ամենամեծ տոկոսը տալիս են՝ 1) արհեստաւոր բանուորները, որոնց վիճակը ամենավատթաւն է պրոլետարիա-

¹⁾ S. Dr. Alfred Blaschko, «Prostitution im 19. Jahrhundert.»

²⁾ August Bebel.—Die Frau und der Sozialismus, J. 176.

կան բոլոր խաւերից, և 2) դործարանային, կամ ինտուստրիա-
կան բանուորները:

Պոստիւթեան և «ոցիւրական միջավայրի» մէջ ե-
ղած կապը պարզ կարելի է զիտել տնտեսական կրիզիսների
ժամանակ:

1875 թուից մինչև 1878-ի ժամանակամիջոցը յայտնի է
Գերմանիայում իւրեւ տրդիւնարերութեան անկման շրջան, որ
շարունակուում է մինչև 82 թուականը: Իսկ 82-ից սկսում է
արդիւնարերութեան ծաղկման շրջանը, որ տևում է մինչև
1885 թիւը: Այդ ժամանակամիջոցներում Բերլինի պոռնիկների
ցուցակները, ներկայցնում են հետևեալ պատկերը: ¹⁾

	Բերլինի ընտիրչնե- րի թիւը	Ոստիկանական հակադութեան տակ գտնուող աղջիկնե- րի թիւը	Ազգաբնակութեան ամեն 100,000-ից պոռնիկների թիւը հաւասար է
1875	964,538	2241	232
1876	995,699	2386	242
1877	1,024,193	2547	248
1878	1,054,701	2767	262
1882	1,196,205	3900	326
1883	1,232,716	3769	306
1884	1,271,677	3724	293
1885	1,315,610	3598	273

Այդպիսով 1875-ից մինչև 1878-ը տնտեսական կրիզիսի
ժամանակամիջոցում, երբ կենսական մթերքների գները բար-
ձրացած և աշխատավարձի չափը ընկած է եղել, պոռնիկների
թիւը հետզհետէ աւելացել է: Իսկ 1882-ից մինչև 1885-ը, երբ
մթերքները սկսել են էժանանալ և աշխատավարձը բարձրացել
է, պոռնիկների թիւը սկսել է ընկնիլ:

1886 և 1887 թուականներին հացը, կարտոֆիլը և միսը
յանկարծ սաստիկ էժանացել են և պոռնիկների թիւը մօտ
600-ով միանգամից պակասել է:

Նոյն թուերը,—ասում է Պատլ Հիրշը,—մենք տեսնում
ենք ամեն տեղ: Շեֆլէի տաւով, Լոնդոնի ոստիկանական ստա-
տիստիկան ցոյց է տալիս նոյնպէս, որ պոռնիկների թուի

¹⁾ Paul Hirsch.

բարձրանալը կամ ընկնելը սերտ կերպով կապուած է հացի գնի բարձրանալու և ընկնելու հետ»:

Ճիշտ միևնույն բանը,— աւելացնենք այստեղ,— մենք տեսնում ենք և ոճրագործութիւնների վերաբերմամբ: 1875 թուին, կրիզիսի սկզբում, կարգապահ ոստիկանութեան (Ordnungspolizei) կողմից պատժուել են 16,218 ոճրագործներ. 1878 թուին, կրիզիսի վերջում, նրանց թիւը հասել է 22,624-ի: 1882-ին, երբ արդիւնաբերութիւնը սկսել է ծաղկել, ոճրագործների թիւը եղել է 22,765, և հետզհետէ ընկնելով, 1885-ին հասել է մինչև 18,856:

1845 և 1846 թուականներին Բելգիայում և Ֆրանսիայում սով է տիրել: 1845 թուին, Բելգիայում, կրգուհանների դատարանը սեփականութեան ղէմ գործուած ոճիրների համար դատապարտել է 275 հոգու. 1846 և 47 թուականներին այդ թիւը հասել է 498-ի: Իսկ 1850 թուին, երբ սովի ազդեցութիւնը արդէն վերջացած է եղել, այդ թիւը ընկնում է մինչև 168:

Ֆրանսիայում 1845-ին դատապարտուել են 3798 հոգի, 1846-ին—4063 հոգի, 1847-ին—4580 հոգի. իսկ 1848-ին, սովը վերջանալուց յետոյ, այդ թիւը ընկնում է մինչև 3287:

Այս թուերը պարզապէս ցոյց են տալիս, որ պիտի սերտ կապ կոյ կենսական պիտոյքների գների բարձրութեան, կամ առհասարակ ժարդկանց տնտեսական վիճակի և ոճրագործութիւնների թուի մէջ: Արժէ յիշատակել այստեղ և այն նշանաւոր պատմական փաստը, որ 1871 թուին, կոմմունայի ժամանակ, երբ ապագայի ազատ պետութիւնը, ատուպի նման, կարճ ժամանակով շողացել է Եւրոպայի հորիզոնի վրայ Պարիզում, երեք ամսուայ ընթացքում տեղի չի ունեցել ոչ մի գողութիւն, ոչ մի ոճրագործութիւն:

Դառնանք պոռնիկութեան խնդրին:

Պոռնիկութիւնը, ինչպէս յայտնի է, քանի գնում աւելի ու աւելի հրէշաւոր չափեր է ընդունում:

Լոնդոնում գտնուած պոռնիկանոցների թիւը 19 դարու կիսում կազմել է 5000, իսկ պոռնիկների թիւը մօտ 80,000: Ներկայումս, ուրեմն, հազիւ 50 տարի անցած, այդ թուերը կրկնապատկուել են. պոռնիկանոցների թիւը այժմ հաւասար է 10,000-ի, իսկ պոռնիկների թիւը 150,000: Բերլինում պոռնիկների թիւը ներկայումս 50,000-ից աւելի է, իսկ Պարիզում նա կազմում է 120,000: Բնորոշ է ժամանակակից կարգերի

համար, որ պրոստիտուցիան ինչպէս ցոյց է տալիս վիճակադրութիւնը աւելի արագ է աճում քան ընդհանուր ազգաբնակչութիւնը. մասնաւորապէս Բերլինում, վերջին 20 տարուայ ընթացքում, նա երկու անգամ աւելի արագ է աճել քան Բերլինի բնակիչների թիւը:

Ինչու է այդպէս աճում պրոստիտուցիան և ո՞վ է այդքան պրոստիտուցիան «սպասողը»:—Այն միլիթոնուր մարդիկ, որոնք հնարաւորութիւն չեն սենեկում շնորհիւ գոյութեան կոտի ծանրութեան ներկայ հասարակութեան մէջ ամուսնանալու, կամ «ազատ սիրոյ» միջոցով բաւարարութիւն տալու իրանց սեռական պահանջներին:

1895 թուին, Բերլինում, ամուսնացած մարդկանց թիւը եղել է 468,000, իսկ ամուրիների թիւը (18 տարեկանից մինչև 50 տարեկան հասակում)—451,000 հոգի: Ահա այդ լեգիօների պահանջին բաւարարութիւն տալու համար անհրաժեշտ են պրոստիտուցիան տանեակ հազարները: Ժամանակակից տնտեսական անհասարկութիւնը և աղքատութիւնը մի կողմից ստեղծում են տղամարդկանց այդ լեգիօները որոնց համար անհրաժեշտ է օգտուել պրոստիտուցիայից. միւս կողմից կանանց անապահովութիւնը և աղքատութիւնը մի կողմից ստեղծում են տղամարդկանց այդ լեգիօները որոնց համար անհրաժեշտ է օգտուել պրոստիտուցիայից. միւս կողմից կանանց անապահովութիւններ, որոնք իրանց գոյութիւնը պահպանելու համար հարկադրուած են դիմել պրոստիտուցիային: Հաստատուած է նոյնիսկ պետական վիճակադրութեամբ (Գերմանիայում), որ արդիւնաբերութեան բաղձաթիւ ճիւղերում կանանց ստացած վարձատրութիւնը այնքան քիչ է, որ նրանք չէին կարողանայ ապրել, եթէ բացի իրանց աշխատանքի ոյժը ծախելուց, չծախէին նաև իրանց մարմինները:

«Պրոստիտուցիան,—ասում է Բերէլը, իր վերելք յիշուած աշխատութեան մէջ,—գարծել է բուրժուական հասարակութեան համար այնպիսի մի անհրաժեշտ սոցիալական հաստատութիւն, ինչպէս ոստիկանութիւնը, զօրքը, եկեղեցին և այլն:» Նոյն միտքը արտայայտուած է և Կարլ Կոուցկին. «Պրոստիտուցիան, պատմում է նա, նոյնքան հին երևոյթ է, որքան հարստութիւնը և աղքատութիւնը: Բայց առաջ պրոստիտուցիան մի տեսակ միջին տեղն էին բռնում ժուրապիւսների և գողերի վերաբերմամբ: Նրանք լուքսուսի (չքեղութեան) առարկաներ էին, որ հասարակութիւնը կարող էր իրան թոյլ տալ, բայց որից զրկուելը երբէք չէր սպաւնայ նրա գոյութեանը: Այժմ աղքատները և անգործները չեն միայն, որ ստիպուած են ծախել իրանց մարմինները, այլ և աշխատաւոր կանայք: Պրոստիտուցիան այժմ լուքսուս չէ: Նա գարծել է արդիւնաբերութեան զարգացման

հիմքերից մէկը: Դասկիտալիստական արդիւնագործութեան տիրապետութեան օրով, պրոստիտուցիան դառնում է հասարակութեան նեցուկներից մէկը:

Այդքան հրեշաւոր չափեր ու ձևեր են ընդունում մեզ գրադեցնող պոռնիկութիւնը, ոճրագործութիւնները: Եւ այդ բոլորը, ինչպէս տեսանք, իր ամբողջ գիշատիչ ու մահասփիւս ծանրութեամբ ընկնում է պրոլետարիատի վրայ:

Այդքան սոսկալի է ներկայ հասարակութեան մեծամասնութիւնը կազմող սեփականագուրկ ու չքաւոր դասակարգի վիճակը:

Այո, սոսկալի է այդ վիճակը, ըսյց բարերադրաբար, պէտք է աւելացնենք մենք, յուսաճատական չէ:

Պատմութիւնը երբէք տեղիք և իրաւունք չի տալիս իրան ճշմարիտ ըմբռնողներին, յուստեա լինելու իր վերաբերմամբ: Ստեղծելով իր զարգացման ընթացքում որոշ անհրաժեշտ ու անխուսափելի չարիքներ, նա միևնոյն ժամանակ կռում-կոփում է այն զէնքերը, որ պէտք է հարուածեն ու վերացնեն այդ չարիքները, ճանապարհ հարթելով մարդկութեան ազատ ու յաղթական առաջադիմութեան համար:

Թէ որոնք են այդ փրկարար զէնքերը, այս մասին մենք չենք կարող խօսել ներկայ յօդուածում: Ինչպէս նկատել էինք սկզբում, մենք վերցնում ենք այստեղ խնդրի միայն մի կողմը, — պրոլետարիատի ծագման և նրա վիճակի, նրա գոյութեան նիւթական պայմանների նկարագրութիւնը:

Սակայն մի երկու խօսք ևս:

Բուրժուա գիտնականներից շատերը և մինչև անգամ պրոլետարական իտէօլոգներէից ոմանք Բերնշտէյն և ընկ. վերջին ժամանակներս շատ լաւատես են դարձել պրոլետարիատի գրութեան վերաբերմամբ: Ոչ ոք նրանցից չի ուրանում ի հարկէ, որ այդ գրութիւնը սարսափելի է ներկայումս, բայց, ասում են, քանի գնում նա նկատելի կերպով լաւանում է: Ճիշտ է արդեօք այդ: Այս հարցին մենք պատասխանեցինք վերև բերած վիճակագրական թուերով և նկարագրութիւններով: Մենք տեսանք, որ ազգաբնակչութեան ահապին մասսաները հետզհետէ անցնում են պրոլետարեատի շարքերը, որ յաւելեալ արժէքի նորման, ուրիշ խօսքով, ինչպէս գիտենք, բանուորների շահագործութեան աստիճանը քանի գնում աւելի ու աւելի բարձրանում է, որ ալիոհոլականութիւնը, ոճրագործութիւնները, պրոստիտուցիան և դրանց հետ կապուած հիւան-

տութիւնները, մահացութիւնը քանի զնուա աւելի ու աւելի մեծ չափեր են ընդունում:

Անկասկած ճիշտ է, որ բանուորները շնորհիւ իրանց կազմակերպութիւնների և իրանց պրոֆեսիօնել կռուի կարողացել են ստիպել կապիտալիստներին որոշ չափով լաւացնել իւրանց աշխատանքի պայմանները, աւելացնել աշխատավարձը և այլն: Ճիշտ է և այն, որ նրանց քաղաքական կռուակցութիւնը, իր պարլամենտական կռուով, կարողացել է հարկադրել կառավարութիւններին միջամտել կապիտալի և աշխատանքի յարաբերութիւնների մէջ և մի շարք օրէնքներ հրատարակել բանուորների օգտին: Բայց թէ այդ փոքրիկ, անմիջական տնտեսական նուաճումները և թէ ամբողջ նորագոյն «սոցիալական օրէնսդրութիւնը» անկարող են որ և է էական ու աչքի ընկնող փոփոխութիւն մտցնել պրոլիտարեատի վիճակի մէջ: Նրանք աննշան կաթիլներ են թշուառութեան այն ովկիանոսում, որ ներկայացնում է իրանից բանուոր դասակարգի գրութիւնը...

Ս. Շ.

Օ Բ Ե Ր Լ Է Ն Ե Ր Ը

Վ Է Պ

ԲՐՆԻ ԲԱՊԼՆԻ

III

Առաջին ընտանեկան ժողովը

Ժանը դանդաղութեամբ հետեց զանդի ձայնին որ նրան կանչում էր: Այդ վայրկենին ամեն ինչ նրա համար ուրախութիւն էր: Տարիներից յետոյ վերստին նրա առաջ բացւում էր բնակութեան, աշխատանքի և երջանկութեան մի աշխարհ: Կուրծքը լի էր անուշ յուզմունքով և մտքերը դառնում էին նրա գլխում, ինչպէս ձկների մի խումբ, որոնք անցնում են ջրի մակերևոյթից, մինչդեռ ուրիշները վարից հետևում են նրանց: Եւ այդ վերջիններն էին ընտանեկան կեանք, հասարակական դերի իր բոլոր յարմարութիւններով, երբ նա կը կարողանայ զեղեցկացնել, մեծացնել ամեն ինչ իր շուրջը: Ջրվէժի մօտից ծառուղիով անցնելիս նա յնրոյշ զգացմունքով զիտում էր իրանց տունը, հայրական տունը: Նա պատկառանքով բարձրացաւ սանդուղքի աստիճանները, յիշելով՝ որ պապն է շինել այդ, որին և պատկանում է ամբողջ կալուածը, բացի տախտակի գործարանից և աշխատանոցից:

Տան մի ճակատից միւսը տանող միջանցքը կտրելով՝ նա բաց արեց վերջին գուռը դէպի ձախ: Սեղանատունը միակ սենեակն էր, որ Ժողէֆ Օրերլէի ճաշակի և ցուցմունքների համեմատ «վերանորոգուած էր»: Մինչդեռ դահլիճում, բլիթարդանոցում և միւս սենեակներում երևում էին պապի բերած կահկարասիներ Ուտրեխտի զեղին կամ կանաչ մախմուրով պատած, և ակաժուի փայտից շինած: Դրա հակառակ Ժողէֆ Օրերլէի ճաշակը, կամ ինչպէս ինքն էր ասում իր ստեղծա-

*) Տես «Մուրճ» № 5.

գործութիւնը աչքի էր ընկնում գծերի կատարեալ բացակայութեամբ: Գոյնը բնութեւն էր ոճի տեղ: Պատերը ծածկուած էին թղկնու շերտաւոր նուրբ տախտակներով մոյգ կապոյտ, մուգ շուշանագոյն տեղ-տեղ, մոխրագոյն, մուգ-վարդագոյն, որոնք բարձրանում էին մինչև յարկի կէսը: Վերևում առաստաղի ներկած գերանների հետ միանալով չորս քառակուսիներ, զարդարուած պատկերներով ներկայացնում էին իրիս, միաթերթ վարդեր, կարմիր շուշան, աղանալուտ: Ամեն տեղ, ուր այդ հնարաւոր էր, ուղիղ գիծը զոհ էր բերուած: Դռների ցցուած մասերը ձևացնում էին այնպիսի գալարուող գծեր, որոնք լիանի ցողունների պէս չգիտես ինչու իրարից փախչում էին խելացիօրէն: Լայն լուսամուտների շրջանակները ալիքաձև գալարների ունէին: Եզներու ոլորուն փայտից շինուած աթոռները բերուած էին Վիեննայից: Ամբողջը որոշ ընտելութիւն չունէր, այլ մեղմ լոյսի մի հմայք, և բուսական աշխարհի նմանողութիւն: Կարծէք մի ջահիլ ու երջանիկ ամուսինների սեղանատուն լինէր այս:

Սովորական չորս սեղանակիցները, որ ժանը պիտի տեսնէր այնտեղ ուրախութեան այս պատկերին չէին համապատասխանում. նրանց ու սեղանատան զարդերի մէջ ներդաշնակութիւն չկար: Նրանցից իւրաքանչիւրը անխախտ կերպով բնութեւն էր նոյն տեղը, քառակուսի սեղանի շուրջը, համաձայն փոխադարձ խորին հակակրօթեան ու համակրութեան:

Լուսամուտից դէպի ձախ տիկին Մոնիկ Օրերլէն էր, բոլորովին մօտիկ շեղակտուր փեղկերին, որոնք արտացոլում էին նրա թիւղուքին, իրանց ստուերագծերով: Բարձրահասակ ու նիհար այդ կինը իր գունատ դէմքով, որ ժամանակին լիքն էր եղիլ ու թարմ, իսկ այժմ կնճռոտ ու վտիտ, այնպիսի արտայայտութիւն ունէր, որ կարծես շարունակ լսում է մի հատիկ խօսք. «Դու մեղաւոր ես!»:

Երբ նրա կարճատես, բայց խիստ անուշ աչքերը անցողակի դառնում էին նոր հիւրին, միևնոյն ժամանակ նրա շրթութունքների վրայ երևում էր մի եթերային ժպիտ, պատրաստ էր վայրկենապէս քաշուել ու անյայտանալ: Նա երկար էր նստում միայն այն ժամանակ, երբ արդէն գիտէր, որ ոչինչ նրան յետ չի մղի կամ արհամարհի: Այն ժամանակ նրա հայեացքի մէջ կարելի էր տեսնել մի պայծառ մտածողութիւն, խիստ բարի սիրտ, որ դեռ ընդունակ էր յափշտակութիւնների և երխաասարդական յոյզերի:

Անհոգ մանկութիւնը նրան բնաւ չէր պատրաստել այն դերի համար, որ ապագայում վիճակուեց նրան: Այն ժամանակ

նա կոչուած էր Մոնիկ Բեհլեր, Օրերնէի հինաւորաց Բէհլեր ըն-
 տանիքից: Հայրական տան բարձրութիւնից, որ փոքրիկ քա-
 զաբի ամբողջութիւնները վրայ իշխում էր եռանկիւնի կտուրով՝
 նա տեսնում էր իր առաջ անհուն դաշտը: Պարտէզը՝ ուր նա
 խաղում էր, լի էր տանձենիներով, մշտապալար, խաչուած մա-
 ցառներով, սրածուռ ծաղիկներով, ու միայն մի երկաթեայ ցան-
 ցով էր բաժանուած հասարակաց գրաստիպարից, որ հաստատուած
 էր հին պարիսպների տեղում: Այսպիսով մանուկ օրերից նրա
 հոգում ամեն օր ապաւորուած էր Ալզասի պատկերը և այս հայ-
 րենիքի սէրը, որ մի ժամանակ այնպէս երջանիկ էր իր զեղեց-
 կութեամբ, իր խաղաղութեամբ, ազատութեամբ, իր զիւղերով
 որոնց անուանները նա զխտէր, որոնց խաղողի ողկոյղները ցաք
 ու ցրիւ արտերի մէջ նա կարող էր նկատել: Սրտնայից դուրս
 Մոնիկ Բէհլերը ուրիշ ոչինչ չգիտէր: Միայն տարին մի անգամ
 երկու ամսով նա իւրայինների հետ հեռանում էր Օրերնէից,
 գնում էր Հէյդենբրուխ Սէնտ-Օղիլի անտառներում ամառն
 անցկացնելու: Մի անգամ նա տոբէ էր ունեցել անցնել Վոփի
 լեռներից իր ամուսնութիւնից մի տարի առաջ Դոմերեմի ուխտ
 գնալու համար Լոթարինգիայում: Այդ տոբիւ նա երեք օր յա-
 փշտակութեան մէջ էր: Եւ տիկին Օրերլէն միշտ յիշում էր
 այդ երեք օրը որպէս իր կեանքի ամենաանխառն ուրախու-
 թեան ժամանակ, որի մասին նա ասում էր՝ «Իմ ճանապարհոր-
 դութիւնը Փրանսիայում»: Նա մնացել էր նոյն միամիտը: Այլ-
 հէյմի իր մենաւորութեան մէջ նա պահպանել էր մանկութեան
 թեթեւ յոյզերը, միևնոյն ժամանակ անկեղծութիւնը և իր երկ-
 րի, նրա բնակիչների համար մի տեսակ դադանի ու յանդու-
 դըն սէր, որ յատուկ է ջահիլ աղջիկներին: Տեսնելով թէ ինչպէս
 իր ամուսինը յարում է Ալզասի վերամանական կոտորելութեանը,
 նա տանջուել էր աւելի քան մի ուրիշը կը տանջուէր ալզա-
 սուհու իր վիրաւորուած հպարտութեան և մանաւանդ իր մայրե-
 նի սիրոյ համար: Իր գաւառները հեռացնում էին նրանից նոյն
 պատճառով, որով նա ինքը հեռացած էր իր ամուսնուց: Իր
 ճակատի կնճիռներից իւրաքանչիւրը կարող էր մի անուն ու-
 նենայ, և ցաւ, որ աղօսել էր նրանց, և՛ արհամարհուած բա-
 րութիւն, և՛ անօգուտ մնացած հոգացողութիւններ, և՛ հայրե-
 նիքի անարգանք, և՛ անջատումն իր գաւառներից, ինչպէս և
 ունայնութիւն սիրոյ այն գանձի, որ նա կուտել էր նրանց հա-
 մար իր ամբողջ կեանքի ընթացքում թէ որպէս աղջիկ և թէ
 որպէս ջահիլ կին: Սրտի դառնութիւնը էլ աւելի մեծանում էր
 նրանով, որ տիկին Օրերլէն շատ լաւ գիտէր ամուսնուն առաջ-
 նորդող շարժառիթները: Ամուսինն այդ լաւ հասկանում էր և

իրան ստորացած էր զգուժ այս վկայի առաջ առանց կարողա-
նալու նրան մեղադրել և որին չէր էլ կարող չյարգել: Նրա
համար այս կինը մարմնացումն էր այն դատի, որ ինքը ժըլս-
տել էր: Եւ միշտ երբ ինքն իրան արդարացնելու կարիք էր
զգում, և դա յաճախ էր պատահում—նա իր կնոջն էր դիմում,
և նրա լուռ յանդիմանութեան առաջ, դարձեալ նրա վրայ էր
զայրանում: Քսան տարուց ի վեր և ոչ մի անգամ նա չէր կա-
րողացել կնոջ շրթունքներից կորզել մի խօսք յօգուտ Ալզասի
գերմանացման:

Ոյժի առաջ ընկճուող այս թոյլ կինը, սակայն չէր հաշո-
ւում իրողութեան հետ: Նա իր ամուսնուն հետեւում էր գեր-
մանացի հասարակութեան մէջ և այնտեղ իրան այնպիսի ար-
ժանապատուութեամբ էր պահում, որ ամենքը հասկանում էին
նրա բռնած գիրքը, բայց և ոչ ոք չէր կարողանում զրա համար
նրա դէմ ոխ պահել: Այսպիսով նա կարողանում էր ոչ միայն
արտաքին վայելչութիւնը պահպանել այլև իր ներքինն զգալ
տալ: Զաւակներից զատուած այս մայրը, սակայն անբաժան
էր իր ամուսնուց: Նրանք պահում էին դեռ միևնոյն սենեա-
կում ամուսնական զոյղ անկողինը: Նրանք մշտական ընդհա-
րումներ ունէին, մերթ լսին մի կողմից և մերթ բռնում ու սուր
երկու կողմից: Օրերէն գիտէր, որ ամուսինը ատում է իր
զաղտնատեսութիւնը և իր դատելու եղանակը, բայց և նա հա-
ւատացած էր, թէ ինքը չէ միշտ մեղաւորը: Այժմ, երբ հրե-
խանրը մեծացել էին նա մտածում էր, թէ պէտք էր լինի
գերազանցօրէն կարևոր որոշումներ անել նրանց համար, և որ
իր երկարատև համբերութիւնից և այնքան զիջողութիւններից
յետոյ նա դուցէ իրաւունք ունի խօսել և իր ձայնը լսել տալու:

Նրա աջ կողքին միշտ տեղ էր բռնում պապը, ֆիլիպ
Օրերէն: Քանի տարուց ի վեր հացից մի հինգ բոլէ առաջ
սեղանատան դուռը բացւում էր, և ծերունին ներս էր մտնում
յենուած իր սպասաւորի ձեռքին, աշխատելով քայլել ուղիղ,
հագնուած մուգ բրդի թխագոյն զգեստ, կարմիր ժապաւէնը
կոճկատեղին, զլուխը յողնած ու կախ, արտևանդները հա-
մարեա փակ, իսկ դէմքը ուռած ու արիւնալի: Նրան նստա-
ցնում էին մոխրագոյն ծածկոցով պատած ականջաւոր բազկա-
թոռի մէջ յետոյ կապում պարանոցից իր անձեռոցիկը: Եւ նա
սպասում էր մէջքը բազկաթոռին յենուած, սեղանի վրայ գնե-
լով մոմի պէս գունատ ձեռները, որոնց վրայ երևում էին ա-
րիւնատար կապոյտ երակները: Երբ սեղանակիցները գալիս
էին, ժողեֆ Օրերէն սղմում էր նրա ձեռքը, լիւսիէնը նրան
համբուրում էր թեթևակի և մանկական ձայնով մի շարք բա-

ներ ասում: Տիկին Օրերլէն կանոնում էր և նրա ճակատին զբօշում էր իր հաւատարիմ շրթունքները: Ծերունին շնորհակալութիւն էր յայտնում նայելով թէ ինչպէս նա նստում մինչեւն է, միւսներին էր նայում: Յետոյ նրանք երկուսով խաչակնքում էին երեսները, հին Ալգասեան սերնդից այս միակ ազօթոյները: Եւ ապա այս լուկեաց ու գթոտ հարեանուհին, որ ճանաչում էր ծերունու ճաշակը, նրան ճնշում պատճառող որոշ թուլութիւնները, որ գիտէր կանխել նրա ցանկութիւնները, բաժին էր տալիս ծերունուն, և նա սկսում էր ուտել դանդաղութեամբ, գուարութեամբ շարժելով իր ծնօտի ձգուած շիւերը: Իր խոհուն գլուխը՝ միշտ յենուած բազկաթուին, տակաւին հսկում էր աւերուած մարմնի մէջ: Այդ գլուխը, մի բնի էր, որտեղից մի հաս մարդու հաճոյքի և ցաւի համար անցնում էին նրանց նախահայրերը, որոնց անունները տալիս էին իր առաջ: Նա չէր խօսում, բայց յիշում էր:

Երբեմն նա հանում էր իր գրպանից աշակերտական մի քարետախտակ և մի մատիտ, և նա գրում էր անհաստատ տառերով երկու երեք բառ, տալիս էր կարգալու իր հարեանուհուն: Այստեղ տախտակի վրայ նա սովորաբար ուղղում էր մի սխալ ասուած բան, յիշեցնում էր մի մոռացուած տարեթիւ ընդունում կամ ժխտում էր սեղանի միւս ծայրին արտասանուած խօսքեր: Յաճախ իր ծանրացած արտեանունքների թարթելուց իմանում էին որ նա հետաքրքրուած է, կամ յուզուած: Բայց դա միայն մի վայրկեան: Կեանքը վերստին թաղւում էր բանտի խորքը, որի փականքը նա ի զուր էր փորձել տեղահան անել: Գիշերը նորից իջնում էր արտայայտուելու անկարող նրա մտքի վրայ: Չնայելով որ այս բոլորը՝ սովորական էր սեղանակիցների համար, այնուամենայնիւ ցաւի և աւերածի այս տեսարանը քարի պէս ծանրանում էր ընտանիքի անդամներից իւրաքանչիւրի սրտի վրայ: Օտարները, որոնց վիճակում էր մի երեկոյ սեղանակից լինել Օրերլէն ընտանիքին, այդ ծանրագրութիւնը այնպէս չէին զգում, որովհետեւ այդպիսի օրերում ծերունին ճիգ չէր անում փշրելու մտնուած և խաւարի այն շղթան, որ ճնշում էր նրան: Ժողեֆ Օրերլէն մինչև վերջին տարիները պէտք էր համարում ներկայացնել իր հիւրերին հօրը. բայց մի օր վերջինս գրեց քարետախտակի վրայ հետեւալը. «Ոչ ոքի մի ներկայացրու ինձ, մանաւանդ ոչ մի զերմանացու. թող բարեկէս ինձ և այդքանը բաւական է»: Որդին պահել էր սովորական ամեն երեկոյ տան ծերունի պէտքերն իր դերձաւաշէն ընթացքից տեղեկութիւն տալու սովորութիւնը. այս եսասէր մարդի կողմից սա մի յուզիչ միտք էր:

ձաշից յետոյ՝ երբ մայր ու աղջիկ անցնում էին սալոնը, նա ծխելով պատմում էր հօրը վերջին պոստով ստացուած թղթերի, ուղարկուած ապրանքի, գնուած ծառերի մասին: Չնայելով որ Ֆիլիպ Օրերլէն միայն դրամագլխով էր մասնակից իր հիմնած արդիւնագործութեանը, այնուամենայնիւ նա ինքն իրան երեւակայում էր դեռ խորհրդատու և վարիչ: Նա ուղում էր խօսել թիկէնիներէ, սօճիներէ, եղենիներէ և կաղնիներէ մասին, որոնց միջնորոտում նա անց էր կացրել յիսուն տարի: Նա սիրում էր այդ «խորհրդակցութիւնը» ինչպէս կոչում էր նա, երեկոնների այդ զրոյցը, որպէս միակ վայրկեանը ամբողջ օրուայ, երբ նա ինքն իր աչքին դառնում էր ուրիշների կեանքում դեր խաղացող մի մարդ: Դրանից դուրս նա ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ մի համր և շարժուն ստուեր, որ քննում էր իր տան անցած դարձածը և որ հազիւ երբեմն ասում էր իր վճիռը:

Որդին մի խոշոր հարցի վերաբերմամբ նրա հետ անհամաձայն էր: Սեղանի վրայ նստած ուղիղ հօր դէմ ու դէմը, ժողեֆ Օրերլէն կարող էր ի հարկին ձևացնել, թէ ինքը խօսում է կնոջ և աղջկայ հետ. նա կարող էր շտեմնելու տալ թէ ինչպէս անհամբերութիւնից դողդողում են հօր մասները, կամ ինչպէս նա գրում է տիկին Օրերլէի համար: Բայց նա այն մարդկանցից չէր, որոնք խոյս են տալիս իրանց համար դառն խնդիրներից: Ինչպէս բոլոր այն մարդիկ, որոնք իրանց կեանքում առիթ են ունեցել մի ծանր վճիռ կայացնել և այդ արել են հոգու խորին յուզմունքով, նա շարունակ վերադառնում էր նոյն դերմանական հարցին: Ամեն ինչ նրա համար առիթ էր այդ հարցը վերսկսելու, և՛ գովասանքները, և՛ յանդիմանութիւնները, առաւօտեան թերթերի հաղորդած մանր լուրերը կամ խոշոր քաղաքական անցքերը, ցրիչի բերած մի բաց նամակը, Հանովերից, կամ Դրեզդէնից ստացուած տախտակի պատուէրը, Լիւսիէնի արտայայտած ցանկութիւնը ներկայ լինել մի պարահանդիսի: Նա կարիք էր դգում ինքն իրան փառաբանել իր արածի համար, ինչպէս յաղթուած այն զօրապետները, որոնք բացատրում են իրանց պարտութիւնը այսպէս կամ այնպէս վարուելու անհրաժեշտութեամբ: Իր հարուստ հոգու բոլոր ոյժերը նա գործ էր դնում խղճի այդ ինչքի վրայ, որ նա համարում էր վաղուց լուծած, որը վէճի պատճառ չէր դառնում ոչ ծերունու կողմից և ոչ էլ այն ձնշուած ու ինքն իրան լուծեան դատապարտած կնոջ կողմից:

Միայն Լիւսիէնն էր, որ քաջալերում և պաշտպանում էր հօրը:

Նա այդ անում էր ջահիլներին յատուկ վճռականութեամբ, որոնք դատում են առանց խնայելու ծերերի ցաւոտ սիրտը, նրանց յիշողութիւնները, անցեալի հմայքը և առանց հասկանալու իսկ այս բոլորը, որ նրանց թւում է մեռած և լոկ խելքի ենթակայ: Նա քսան տարեկան էր, խիստ հպարտ, բայց անկեղծ բնավորութեամբ, միամիտ հաւատով դէպի իր անձը, և անզուսպ խառնուածքի տէր. գեղեցկութեան հռչակ ունէր որ միայն կիսով չափ էր ճշմարիտ. բարձրահասակ և հոյեակապ ինչպէս մարդ, նա հօրը նմանում էր լայն դիմագծերով, որ յատուկ է ալգասեան տիպին, և գիրանալու հակամէտ էր երևում: Մարմինը կատարելապէս ձևակերպուած էր և փարթամ, այնպէս որ նրան առաջին անգամ տեսնողները համարում էին մի ջահիլ կին և ոչ աղջիկ: Նրա գէմբը չափազանց բաց էր և դիւրաշարժ:

Ժպտալիս՝ և՛ նրա աչքերը, որոնք աւելի փոքր էին ու նուազ կանաչագոյն քան իր եղբորը, և նրա բերանը ընդունում էին երկարաւուն ձև: Եւ երբ նա ահա՛նջ էր դնում՝ հետեւելով որևէ խօսակցութեան, աչքերում կարելի էր կարգալ նրա միտքը: Նա քիչ անգամ էր հրազուն: Նրա աշխարհիկ յաջողութիւնները, իր կայտառ բնավորութիւնից դուրս, վերադրելի էին նրա մի այլ հմայքին, նրա գէմբի ու կարմիր շրթունքների աննման գոյնին դալուկ փայլով շէկ մաղերին: Բոցագոյն խոպոպներով զարդարուն այդ մաղերը այնքան հարուստ և այնքան ծանր էին, որ կոտորում էին սարափի սանուրները, դուրս պրծնում քորոցներից և քաշ ընկնելով դէպի յետ, նրան ստիպում էին բարձր պահել գլուխը, ողողելով ճակատը լոյսի ցօլքերով, իսկ ծոծրակի վրայ կազմելով մի ոսկեզօծ ծալք: Այս բոլորը Լիւսինն Օբերլէին տալիս էր մի հպարտ աստուածուհու գլխի կեցուածք: Իր բեռի Ուրլիսը նրան ասում էր ծիծաղելով՝ բեզ համբուրելիս ևս կարծում եմ թէ դեղձ եմ համբուրում: Նա լաւ էր քայլում, և հմուտ էր գնդախաղի մէջ. նա մանաւանդ շատ լաւ լողում էր և յաճախ Բադեն-Բադենի թերթերը տպել էին նրա անուան սկզբնատառերը այն յօդուածներում ուր նրանք հռչակում էին «մեր լաւագոյն լողացողները»:

Ճիղիքական այս դաստիարակութիւնը նրան արդէն հեռացրել էր իր մօրից որ թէև զբօսանքի խիստ սիրահար էր, բայց միջակ քայլող: Կային և ուրիշ սլառճառներ, որոնք այս մայր ու աղջկան անգարձ կերպով բաժանել էին իրարից խորապէս: Եւ դա աղջկայ ստացած դաստիարակութիւնն էր Միւնդների գիշերօթիկ վարժարանում, որ գիտական, հանդիսաւոր ու իմաստակ, աւելի ցրուած՝ և նուազ կրօնական. մինչդեռ մայրը

յգաստիարակուել էր մասամբ Օրերնէում, մասամբ Ստրասբուրգի Մինեօր փողոցի Աստուածամօր կոյսրի մօտ: Բայց ամենից աւելի նրանց բաժանողը նրանց միջավայրը և յարաբերութիւններն էին: Լիւսիները հօր պէս փառասէր և նրա պէս դէպի յաջողութիւններ ձգտող, բոլորովին դուրս մնացած մօր ազդեցութիւնից, եօթ տարի շարունակ յանձնուած գերմանացի վարժուհիների, ամենից երես տուած, մէկ տեղ շնորհիւ իր ընտանիքի հմայքի, ուրիշ տեղ քաղաքական պատճառներով, կամ նրա հոգին անգիտակցաբար փոխելու միտումով—հին ալգասցիներից բոլորովին տարբեր յատկութիւններ էր ձեռք բերել: Տուն վերադառնալով, նա էլ չէր հասկանում իր ցեղի և իր ընտանիքի աւանդութիւնները: Նրա համար բոլոր նրանք որոնք պաշտպանում էին իրերի նախկին կացութիւնը կամ ցաւում նրանց համար, ինչպէս մայրը, քեռին և իր պապը—մի անցած շրջանի և անխորհուրդ կարծիքների ներկայացուցիչներ էին: Եւ նա իսկոյն անցաւ հօր կողմը միւսների դէմ: Բայց նա տառապում էր և տխրում տեսնելով բոլորովին մօտիկ իրան այս կարգի մարդկանց, որ Միւնխների ամբողջ դպրոցը ինչպէս և իր շրջանի ծանօթները Բադեն-Բադենում և Ստրասբուրգում համարում էին յետադէմ: Երկու տարի էր, ինչ նա ապրում էր հակասութիւնների մթնոլորտում: Դէպի իւրայինները՝ նա իրար հակառակ զգացմունքներ էր տածում: Այսպէս օրինակ, նա իսկապէս սիրում էր մօրը, միևնոյն ժամանակ խղճում, որ նա պատկանում է մի դատապարտուած սերնդի, ինչպէս մի անցած դարի: Նա սրտակիցներ չունէր: Ժանը, իր եղբայրը, արդեօք կը հասկանար նրան: Նա անհանգիստ էր նրա գալստեան առթիւ, ինքը նրան միանգամայն անծանօթ էր, միևնոյն ժամանակ սէր էր վնդռում, և յոգնած էր ընտանեկան կռիւներից. յոյս ունէր նաև որ Ժանը նրա կողմը կը բռնէր, և կը դառնար նրա համար մի յենարան, մի նոր փոստ: Ահա թէ ինչո՞ւ, նա և՛ շտապում էր տեսնել եղբորը և՛ երկիւղ էր կրում: Հայրը նրան հաղորդել էր Ժանի հետ ունեցած իր խօսակցութիւնը: Եւ նա պատասխանել էր, համարեա ձևալով՝ «Շնորհակալ եմ, որ եղբօրս տալիս ես ինձ:»

Նրանք չորսով նստել էին սեղան, երբ ներս մտաւ երիտասարդը:

Երկու կանայք, որոնք իրար դէմ տեղ էին բռնել լուսամուտից թափուող լոյսի տակ, զլուխները դարձրին, մէկը մեղմիւ և աջնալիսի ժպիտով, որ կարծես ուզում էր ասել: «Ա՛խ ինչպէս հալարտ եմ ես իմ գաւաղով»: Միւսը յետ ընկած աթոռի թիկունքին, շրթունքները կիսաբաց, հայեացքը քնքոյշ,

ասես մտնողը իր նշանածը լինէր, նրան դուր գալու ցանկութեամբ բռնուած և վստահ, որ դուր կը գայ ասաց բարձրածայն. «Արի այստեղ, հասիր ինձ մօտ, սեղանի ծայրին: Նայիր, ես գեղեցկացրել եմ ինձ քո պատուին»: Եւ նրան համբուրելով՝ աւելացրեց ցած ձայնով՝ «Տէր Աստուած, ի՜նչ լաւ է, երբ կարող ես մի ջահիլ մարդու բարեւ ասել»: Երիզներով մէջ ընդ մէջ զարգարուած իր կապոյտ մետաքսեայ կորսածի մէջ նա գիտէր աչքի դուրեկան դառնալ: Նա խիստ ուրախ էր տեսնելով եղբօրը, որի վրայ նախընթաց օրը, երբ ինքը Ստրասսուրգ էր մեկնում, հազիւ կարողացել էր աչք ձգել. Ժամը նրան շնորհակալութիւն յայտնեց իր սիրալիր ու երջանիկ հայեացքով և նստեց սեղանի ծայրին մօտ և քրոջ մէջտեղը և բաց արեց իր անձեռոցիկը: Մօտեցաւ սպասաւոր Վիկտորը, ալգասեան մի գիւղացու որդի, լուսնի պէս կոլոր դէմքով, փոքրիկ աղջկայ աչքերով, որ միշտ վախենում էր մի բան սխալ անել, մօտեցաւ նրան կերակրով լի ամանը ձեռքին, երբ Ժողեֆ Օրերլէն, նշանակելով ինչ որ իր ծոցատեսրում, քաշեց իր երկու ֆալորիտները և ասաց.

—Տեսնում էք Ժան Օրերլէին, հայր, Մհնիկ և դու, Լիւսիէն, նրա մասին ձեզ նորութիւն ունիմ հաղորդելու: Ես թոյլ տուի նրան ապրել Ալշէյմում վերջնականապէս և դառնալ փայտավաճառ:

Երեք գէմբեր միանգամից կարմրեցին: Նոյնիակ Վիկտորը տերևի պէս զոզալով՝ յետ քաշեց ամանը:

—Միթէ, ասաց Լիւսիէնը, որը չէր կամենում մօրը ցոյց տալ, թէ ինքը արդէն զիտէ այդ. միթէ նա չպիտի վերջացնի պաշտօնի թիկնածութեան համար նշանակուած ծառայութիւնը.

—Ոչ.

—Իր կամաւոր զինուորութիւնից յետոյ ուրեմն նա յիշողը գայ այստեղ ընդմիշտ:

—Այո, ընդ միշտ մեզ հետ:

Երբեմն յուզմունքի երկրորդ վայրկեանը աւելի անտանելի է, քան առաջինը:

(Կը շարունակուի)

ՆԵՐԿԱՅ ՃԱՊՈՆԸ¹⁾

Մ Ի Շ Է Լ Ռ Ը Վ Ո Ն Ի

Առանց կանդ առնելու տիրապետութեանց և պատերազմների յաջորդութեան վրայ, երբ մարդ զբաղուի միայն մեծ յեղաշրջումներով, որոնք՝ առանձին վերցրած՝ իրօք որ հետաքրքիր են, և մէկ ընդհանուր հայեացք ձգէ Ճապոնի պատմութեան վրայ, կը նշմարէ երկու խոշոր դէպքեր. սրանք ամենից աւելի պերակշռող են և ցցւում են ազգային զարգացման երկու էական կէտերում. մէկն է՝ Բրիտանիոյ յետոյ վեցերորդ դարում չինական քաղաքակրթութեան ներմուծումը, իսկ երկրորդը՝ արևմտեան քաղաքակրթութեան ներմուծումը, տասնիննևորդ դարի կէսերին:

Ապա ուրեմն ճապոնական պատմութիւնը բաժանւում է երեք գլխաւոր շրջանների, որոնք վերաբերւում են քաղաքակրթութեան երեք բոլորովին տարբեր վիճակների. առաջին՝ նախնական քաղաքակրթութեամբ, երկրորդ՝ հին Ճապոնը, ուր չինական Ճապոնն իր ինքնուրոյն քաղաքակրթութիւնն աւելանում է անդականինի վրայ, և երրորդ՝ նոր Ճապոնը, ուր արևմտեան քաղաքակրթութիւնը գալիս է ամբողջացնելու միևս երկուսը:

Հէնց այս վերջին շրջանն է, որ պիտի պարզեմ:

Քիչ առաջ ասածիցս արդէն հետևում է որ 1867-ի՝ ճապոնական յեղափոխութիւնը նրա պատմութեան մէջ միակը չէ, այլ 550 թուին (Ք. յ.) ունեցաւ իր նախորդը: Եթէ տասնիննևորդ դարի այդ յեղափոխութիւնը զարմացրեց ևւրոպացիներին, որոնք քիչ են վարժուած արագ կազմակերպութեանց,

¹⁾ Յօդուածի հեղինակ՝ ուսուցչապետ Մ. Ռըվոն Ճապոնում ևրկար տարիներ ուսումնասիրած է ճապոնացիների լեզուն, պատմութիւնն ու հին և նոր քաղաքակրթութիւնը, որոնց մասին արդէն պատկառելի էջեր է հրատարակած:

ընդհակառակը՝ ճապոնացիներին բոլորովին բնական թուեցաւ, նրանք տառնեղէք դար նոյն ճկունութեամբ և հաստատութեամբ արդէն կատարել էին ուժի միւսնոյն շրջանը, դեռ աւելին էին արել նախորդ յեղափոխութեան ժամանակ, որը շատ աւելի խոր էր, քան երկրորդը. վերջինս չէ ներկայացնում այն հրաշալի բնաւորութիւնը, որ ընդհանրապէս վերագրում են նրան:

Մեզ հաշիւ տալու համար, սկսենք լաւ որոշել այս յեղափոխութեան իսկական պատճառները, որոնցից պիտի ծագէր նոր ճապոնը, որովհետեւ այլապէս չենք հասկանայ այն արդիւնքները, որոնք ծնուեցան այդ պատճառներից. իսկ սրանք արդէն պարունակում էին ժամանակակից յատաշաղիմութեան սաղմերը:

Երբ մարդ դէպքերի լուկ մակերևոյթականը, արտաքինն է դիտում, հարցը խիստ պարզ է թւում. կարծես հետեւալ պատկերն է ստացւում:

Տասնվեցերորդ դարի կէսերին պորտուգալցիներն էին, որ երկան հանեցին ճապոնը: Մենդեղ Պինտոն առաջին անգամ 1842-ին ցամաք դուրս եկաւ ճապոն, և սուրբ Ֆրանցիսկոս Քսաւիերը եօթը տարի յետոյ եկաւ՝ այնտեղ առաջին անգամ քարոզելու քրիստոնէութիւնը: Յետոյ սպանացիները հասան իրանց հերթին, և սրանց հետ էլ Ֆրանչիսկեան կրօնաւորները: Ճապոնցիներն սկզբում հիւրասէր բարութեամբ ընդունում են այս օտարականներին, «հիւսիսային բարբարոսներին». բայց քիչ յետոյ, մի կողմից պորտուգալցի վաճառականների ու ճիզուիտների, իսկ միւս կողմից սպանացի վաճառականների ու Ֆրանչիսկեանների մէջ կը բռնէ մրցութիւն է ծագում և այն աստիճան, որ սպառնում է խանգարել ժողովրդի խաղաղութիւնը: Միւսնոյն ժամանակ՝ ճապոնցիները նկատում են, որ, սովորաբար, երբ եւրոպացիք քարոզիչներ են ուղարկում հեռաւոր կողմեր, քիչ յետոյ էլ զինուորներ են ուղարկում: Ուստի կասկածում են, թէ չլինի՞ կրօնափոխութեան մի փորձ է դա, որ կանխագուշակում է տիրապետական ձգտում: Ահա թէ ինչո՞ւ տասնեօթերորդ դարի սկիզբից մի արմատական հրաման արգելեց քրիստոնէութիւնը, արտաքսեց քարոզիչներին. միայն հոլլանտացի վաճառականներին թոյլ տրուեցաւ մտնել երկիրը. սրանք խաղաղասէր առևտրականներ էին:

Այսպիսով՝ արշիպելագոսի հանգրուանները փակուեցան. ապա ճապոնը խաղաղ ապրեցաւ և փակուելով ինքն իր մէջ՝ միշտ զարգացրեց իր զտուած քաղաքակրթութիւնը: Այս խորին խաղաղութիւնը տևեց մօտ երկու հարիւր յիսուն տարի:

Բայց 1853-ին հասնում են «սև նաւերը». հրամանատար Պերրին Ամբրիկայի անունով գալիս է, բռնի մտցնում արեւմտեան վաճառականութիւնը: Ճապոնցիք թնդանօթների սպառնալիքների տակ զիջանում են այդ գերազանց ուժին. Ճապոնը բացում է և արեւմտեան քաղաքակրութիւնը վերջապէս կարող է ազատ թափանցել այնտեղ:

Այս է իրերի արտաքին տեսքը:

Սակայն եթէ խնդրի խորը քննենք, պատկերն իսկոյն կը փոխուի. Պերրիի գալուստը լոկ մի առիթ կը թուի, որ կը շտապեցնէ վաղուց պատրաստուած ճգնաժամը. այսինքն՝ կային զօրեղ պատճառներ, ճշմարիտ հիմքեր՝ հեռավոր ու խոր:

Ի՞նչ էին ժողովուրդն զբաղեցնող պատճառները:

Այդ պատճառները նախ՝ բարոյական, ապա՝ տնտեսական և յետոյ՝ քաղաքական էին: Համառօտակի նշանակենք այդ լուրերը, որովհետեւ զրանք արդի կաղժակերպութեան իսկական իմաստը լաւ ըմբռնելու կ'օգնեն մեզ իսկոյն:

Բարոյական պատճառները կարող են երեք գլխաւոր ձեւատումների բաժանուել — չինական դասական ոգին, սպա՛ ճապոնական ազգային ոգին, և յետոյ՝ արեւմտեան գիտական ոգին:

Սրանցից առաջինը սուլբեցնում էր 'ի միջի այլոց, թէ քաղաքականութիւնը ծագում է բարոյականութիւնից, և հետեւաբար, եթէ միապետը բռնաւոր դառնայ, ժողովուրդն իրաւունք ունի ապստամբելու նրա դէմ: Հին իշխանութեամբ՝ ճապոնական կայսրութիւնն երկու ներկայացուցիչ ունէր. վերելում՝ կայսրը, իբր ամենակարողութեան տեսական աղբիւր. իոկ ներքեում Շոգունը, որ իրաւունքով պարզ հրամանատար, իսկ իրօք՝ ֆիզիքական ոյժի յափշտակիչ էր: Ճապոնացոց հալեացքով Շոգունն էր բռնաւորը, և նրան կործանելու ամենալաւ միջոցն էր նրան ներկայացնել իբր անհաւատարիմ պաշտօնեայ, իբր կայսեր երկնային իրաւունքի հակառակորդ: Այսպէս՝ տասնեօթերորդ դարուց սկսած՝ ազնուազարմ իշխան Միտոն քաջալերում էր փիլիսոփայ պատմիչների մէկ ամբողջ դպրոց, նրանց երկերին նպաստելու համար մէկ միլիօնից աւելի ծախսելով տարեկան: Սրանց երկերը մանաւանդ տասնեօթերորդ դարում, ժողովրդի մէջ տարածեցին կայսերական վերակազմութեան գաղափարը: Վերոյիշեալ տոհմի վերջին գլխաւորն էր, որ հնչեցրեց յեղափոխական ազգարարը:

Դառնանք ազգային ոգուն. նշանաւոր մատենագիրների մի խումբ, ազգային հոգեւոր հիացքով լեցուած, ախատում էր վերակենդանացնել ամբողջ նախնի Ճապոնը, կրկին ներմուծել Շինտօյիզմը, և հետեւաբար վերահաստատել աստուած-

ների որդու հեղինակութիւնը *): Այս նոր մատենագիրները, ծայրայեղ ազդասէրներ էին, խորշում էին ամեն օտարոտութիւնից: Սակայն, ինչպէս որ կայսրը չինասէր գիտունների համար իդէալական իմաստուն էր, այնպէս էլ ճապոնասէր գիտունների համար նա կենդանի աստուած էր, որին ամենքը պարտաւոր էին ծառայել. ահա թէ ինչ էին քարոզում նրանք իրանց անթիւ զրութիւններով՝ ամբողջ տասնութերորդ դարի ընթացքում: Եւ այսպիսով էր, որ ամենաազդու կերպով պատրաստուեցաւ յեղափոխութիւնը՝ պահպանողական հնազանդների մի խմբի ձեռքով:

Վերջապէս, փիլիսոփայ պատմագէտներին և ապա հայրենասէր պատմագէտներին եկան, միացան իսկական զիտնակաւորները: Շոգունական կառավարութիւնը ժողովրդական կըրթութեան համար շատ բան էր արել. սակայն այդ կառավարութիւնը միայն գրական ուսմունքներն էր ճանաչում. նա արգելում էր գիտական ուսումնասիրութիւնները՝ վախճալով այն վտանգաւոր նորութիւններից, որ զրանցից կարող էին ծնուիլ: Բայց ճապոնացիները արդէն ճանճրացել էին դասական հին ճարտասանութիւնից, նոյնպէս լեզուաբանութիւնից, ոչ պակաս նաև պատմութիւնից: Այս տեսակէտներից՝ նրանց տասնութերորդ դարը նոյնչափ բեղմնաւոր է, որչափ Ֆրանսական տասնիններորդ դարը, և որոնումների դաշտը գրեթէ սպառուել էր: Նբանք կուղէին ուսումնասիրել լեռնադիտութիւն, քիմիա, մանաւանդ կենսաբանութիւն, որն այնպէս հարուստ է օգտակար կիրարկութիւններով: Սակայն 1771-ին էր միայն, որ հոչակաւոր բժիշկ Սուդիտա Ամբակուն կարողացաւ անդամահատել՝ առաջին անգամ՝ մէկ ոճրագործի դիակ: Այնուամենայնիւ ճապոնցի գիտնականները մինչև այդ ժամանակ շարունակում էին աշխատել խիստ ծածկարար և իրանց կեանքը վտանգի ենթարկելով: Իրերի այս դրութիւնն արդէն ցոյց էր տալիս, թէ շոգունական կառավարութիւնը թշնամի էր յառաջադիմութեան, այնպէս որ ազգի ամբողջ մտածող դասակարգը հետզհետէ պատրաստեց նրա անկումը: Այսպիսով՝ դասական ոգին տասնութերորդ դարից ի վեր սկսել էր շոգունականութեան բարոյական հիմքերը կործանել. ազգային

1) Ընթերցողին յայտնի է, որ ճապոնական աւանդութեամբ, նրանց կայսրը ծագում է աստուածների սերնդից և անընդհատ ժառանգութեամբ հասնում ցարդ. և տա փերդիշեալ մատենագիրների ձգտումն էր շեշտել նաև այդ խնդիրը, տալ նրան դործնական իմաստ, որ ի վերջոյ յաջողեցրին: Յ. Թ.

ողին տասնութերորդ դարում առնամեծ ուժգնութեամբ ցընցել էր այդ հիմքերը, տասնիններորդ դարում էլ զիտական ոգին եկաւ, հասցրեց վերջին հարուածը:

Որպէսզի ամեն ինչ տապալուէր, շոգուններին մնում էր միայն, զարգացեալ դասի առեւտրութիւնից յետոյ, գրգռել նաև ժողովրդի դժգոհութիւնը և իշխանների զգուանքը: Շուտով տնտեսական կեանքում հանդէս եկաւ դա, քանի որ աւելի էր ծանրացած օտար արտադրութեանց ներմուծումն արգելող ճիւղային սխտեմը, վերջինս երկու դարից ի վեր փակում էր Ճապոնն արտաքին ամեն վաճառականութեան առջև, իսկ երկրի ներսում բոյն էին դրել դաւառային մաքսատները, աշխատաւորներին ճնշող կարգեր կորպորացիաներ, (corporation), տրեստներ, կարճ խօսքով՝ ամեն տեսակ կեղծ հնարքներ, որ կարող են աւերել մի ժողովուրդ: Կայսրութիւնը չէր կարող այլ ևս կերակրել իր աճող բնակիչներին. սովերը, համաճարակ ախտերը հառնում էին իրար յետևից՝ առաջ բերելով ապստամբութիւններ, որոնցից մէկի պարագլուխը հէնց ինքը Հէյնաչիրօ փիլիսոփան էր: Աղղը շնչասպառ էր լինում այս փակուած արշիպելագոսում, և խնդրում, որ իրան տան օդ, աղատութիւն, թոյլ տան գործադրել իր ուժերը:

Այստեղից տեսնում է, որ տասնիններորդ դարում երկրի բացուելը չէր, որ տնտեսական կեանքում արտադրեց վերջնական պայթումը: Ընդհակառակը, տասնութերորդ դարում երկրի փակուած լինելն ու չափազանց ճնշուած դրութիւնն էին, որ յառաջացրին այդ պայթիւնը:

Վերջապէս քաղաքական պատճառներն էլ շտապեցրին այդ քայքայումը: Ինչպէս Ֆրանսական հին միապետութիւնը, շոգունական կառավարութիւնն էլ՝ միաժամանակ բողոքական սխալներով ու անշնորհք վերանորոգումներով՝ վտանգել էր վարչութիւնը՝ ամբողջ տէրութեան այդ էական հիմքը: Կառավարութեան նախանձող իշխանների ագահութիւնը կարողացաւ օգտուել անկման այս շրջանից: Հիւսիսակողմեան միժատոհմ Սացումանեանք, Չոշիունեանք պատրաստուած էին քաղաքական կռուի. իսկապէս կարելի է ասել, 1850-ից արդէն դատապարտուած էր հին ուժիւնը:

Եւ ահա հէնց այդ ժամանակ էր, որ ներքին այս պատճառների ազդեցութեանը գալիս է, նպաստում՝ արտաքին, վրձնական պատճառը, այսինքն՝ գալուստը օտարների, որոնք արդէն շատ անգամներ, տասնիններորդ դարի առաջին ամբողջ կիսին, եկել էին արգելուած կղզու չորսդին թափառելու:—

ռուսները 1805-ից, յետոյ՝ անգլիացիք, վերջապէս՝ ամերիկացիք Կալիֆորնիայի գաղութ լինելուց՝ ի վեր: 1842-ին կառութիւնը սարսափած՝ հրամայեց իշխանական զարմերին (daïmios) գինուել այդ կարելի թուացող յարձակման դէմ: Դա նման էր հռովմայական կառավարութեան այն խոհեմ հնարքին, որով երկրի սահմանների պաշտպանութիւնը յանձնում էր բարբարոս պիտերի: 1846-ին իշխան Միտոն խնդրեց Միացեալ Նահանգներին, որ մի նաւատորմիդ ուղարկեն Ճապոն. 1853-ին Պերրիի հրամանատարութեամբ հասաւ այդ նատորմիդն ու քիչ յետոյ բռնկել տուեց յեղափոխութիւնը:

Թէ ինչպէս եղաւ այդ յեղափոխութեան ընթացքը, որ կարելի է այնքան տեսակէտներից մօտեցել Ֆրանսականին, այստեղ չենք կարող ժանրամասնօրէն մէջ բերել. բաւականանաք յիշատակելով թէ, երկրի ներսում, դրա ընդհանուր արդիւնքներն եղան շոգունականութեան կործանումը, ֆէոդալականութեան ջնջումը, և վերանորոգուած կայսերական իշխանութեան ձեռքում հաւաքուած վարչական նոր կեդրոնացումը. իսկ արտաքին մասում՝ երկրի բացումը և անմիջական շփումը քաղաքակիրթ աշխարհի մնացեալ մասի հետ:

Սակայն ինչ որ ամենից աւելի պէտք է շեշտել՝ դա այն դանդաղ կազմակերպութիւնն է, որ այս մեծ շարժումին կարագետեց, որովհետեւ դա շատ պարզ կերպով և հէնց սկզբից մեզ ցոյց է տալիս յաջորդող յեղափոխութեան բնոյթագծերը. Իրօք Բոնչ էին ուզում ճապոնցիք, երբ կործանում էին կառավարական նախկին ձևը:—Ուզում էին ընդունել մեր կրօնը: Երբէք:—Ուզում էին ընդունել մեր բարոյականութիւնը: Երբէք:—Ուզում էին իւրացնել մեր բնտանեկան կամ ընկերական կազմը: Ո՛չ էլ այդ: Նրանց ճշմարիտ ցանկութիւնն էր, ե կրի ներսում. ջնջել ատելի դարձած կառավարութիւնը. իսկ արտաքին կողմից՝ փոխ առնել Արևմուտքից սրա նիւթական յաջողակութեան տարրերը: Ոչ մի բան աւելի բնական չէ, քանի որ մի կողմից վաղուց ի վեր նրանք նախանձում էին մեր գիտութիւններին և դրանց օգտակար կիրարկութեանց, այսինքն միակ բանին, որ դեռ պակասում էր ճապոնական քաղաքակրթութեան. և քանի որ միւս կողմից՝ երբ Արևմուտքը վալիս է սպառնալով՝ նրանք իսկոյն ըմբռնում են, որ անհրաժեշտ էր միևնոյն ձևով գինուել, որպէս զի կարող լինին պաշտպանուիլ: Միաժամանակ զգում էին, թէ իրանց հին երազի իրագործումովը (այսինքն՝ օտարների հետ վաճառականութիւն) անհրաժեշտ էր ազգային հարստութիւնը զուգընթացօրէն աճեցնել:

Ուստի այժմանից կարելի է դուշակել, թէ ինչ կը դառնայ ներկայ Ճապոնը:

Ինչպէս լաւատեսներն են կարծում, գուցէ այդ տարօրինակ ժողովուրդը հրաշագործ ու անսպասելի մի յիշաշրջում կ'ունենայ, և, սիրահար մեր զարգացման՝ միանգամից և հիացքով ու ամբողջովին կընդունէ և մի քանի տարում կիւրացնէ մեր քաղաքակրթութիւնը: Կամ, այդ կիսարարքաբոս ցեղը մի դժբախտ ու շտապ յիշաշրջում կ'ունենայ, և մեզ նմանելու ագահութեամբ՝ լոկ մակերևոյթօրէն և քեկունութեամբ կը կարողանայ մեզ նմանուել:

Ո՛չ մէկը և ո՛չ էլ միւսը. այլ խիստ լուրջ և խիստ խոհեմարար կը կազմակերպուի այդ զտուած ազգը, որ գիտէ ընտրել ինչ որ ուրիշների ընտիր մասն է կազմում, և որ կատարեալ ու լաւ հասկացողութեամբ է անում ամեն ինչ: Ուրեմն մեր բարոյական կեանքին բնաւ չեն հետևում, միակ բացառութիւն կազմում են մտաւոր որոշ մեթոտներ: Իսկ մեր ընկերական կեանքին նոյնպէս չեն հետևում, բացի ճոխութեան վերաբերեալ մի քանի հաստատութիւններից, որ օգտակար կը լինէր ցոյց տալ օտարներին: Սակայն դրա փոխարէն մեր նիւթական կեանքին արագ և կատարելապէս հետևեցաւ այն ամեն բանում, որ կարող էր լինել իրօք գործնական:

Այս է, որ պարզ երևում է, երբ մարդ՝ օգային դիտողութիւնները մի կողմ թողնելով՝ ժօտից դիտում է խնդրի էութիւնը, մէկիկ-մէկիկ ճշգրիտ կերպով քննելով այն ճշմարիտ գործերը, որոնցից կազմում է մի քաղաքակրթութիւն:

Պարզ է, որ չենք կարող այստեղ այդ երկար ու կանոնաւոր ուսումնասիրութիւնը տալ. էական արդիւնքները ուրուագծելով բաւականանա՞նք: Ուստի, ճապոնական քաղաքակրթութիւնը յառաջ բերենք, անցնենք մակերևոյթական արտաքինից, որը քաղաքակրթութեան լոկ փայլուն վրփուրն է կազմում, և ուղղակի դիմենք խնդրի խորը, այսինքն՝ մարդու իսկական կարիքներին, որոնք բոլորն էլ ձգտում են մեր կեանքին դոհացում տալու. յետոյ ամեն քայլափոխում համեմատենք հին ռեժիմը նորին հետ:

Մարդկային կեանքում ամենից առաջ նկատուող տարրերը մեր սկզբնական երեք կարիքներն են—անունդ, բնակարան և հագուստ: Տեսնենք արևմտեան ազդեցութիւնը կարողացա՞ւ որ և է բարեփոխութիւն մտցնել այդ կարիքների մէջ:

Մնունդի կողմից՝ յիշատակութեան արժանի ո՛չ մի փոփոխութիւն չէ կարելի ցոյց տալ: Մնունդի և խմիչքների բա-

նակի տեսակէտից նախկին կառավարութիւնը հաստատած էր ծախսի վերաբերեալ խիստ մանրակրկիտ օրէնքներ, որոնց նպատակն էր արգելել մանաւանդ շուայլ ծախսերը, ընտանիքների համար որոշուած էին՝ նրանց ընկերական պայմանների համեմատ՝ խիստ պարզ սննդացուցակներ: Նոր կառավարութիւնը ջնջեց այս օրէնքը, որ առաջին հայեացքից բռնաւոր է, իսկ էապէս՝ հայրական: Բայց ճապոնցոյ ժողովարութիւնը միշտ միենոյն մնաց, և յատկապէս խմիչքների նկատմամբ նրանք դեռ շարունակում են իրանց սոսկումը: Իսկ ինչ վերաբերում է հեղուկ կամ թանձր սնունդների որակին, այդ ևս ոչ մի փոփոխութիւն չի կրեց: Հանքային ծագում ունեցող սնունդները ոչ մի փոփոխութիւն չի կրեցին: Բուսական ծագում ունեցողներից զարեջրի հետզհետէ աճող սովորոյթից աւելին չէ կարելի ցոյց տալ: Գարեջրի արտադրութիւնն էլ, սակայն և այնպէս, աւանդական բրնձազինու մէկ քառասներորդ մասից աւելի չ'է: Կենդանական ծագում ունեցող ուտելիքների կողմից՝ հաշուեցուցակները ցոյց են տալիս մսի գործածութեան որոշ չափով աճելը: Սակայն ճապոնցիք էապէս մնացել են ինչ որ էին, այն է՝ բուսակեր և ձկնկեր:

Կը նշանակէ, որ սննդի խնդրում արեւմտեան ոչ մի լուրջ ազդեցութիւն չեն կրած ճապոնացիք:

Միենոյն բանը կը տեսնենք նաև բնակարանների խնդրում: Բնակարանների հարցը մի մեծ հանելուկ է, որ այս գեղասէր ու նրբամիտ ժողովուրդը կարողացել է լուծել: Իրօք ռոնք են այն էական պայմանները, որոնց հիման վրայ պէտք է շինուի տունը: Նախ՝ ապահովութիւնը, ապա՝ պատշաճաւորութիւնը իր բարոյական տարրերով, որ կը տեսնենք շուտով, և որ չափազանց անտես են առնում մեր ճարտարապետներն իրանց գրութեանց մէջ. յետոյ՝ տնտեսադիտութիւնը, որ մեր ճարտարապետներն էլի և դեռ աւելի են մոռանում կամաւ:

Ապահովութիւնն ինքնին պէտք է որ երեք բան նկատի ունենայ.—մարդկային կեանքը, որ ամրութիւն կը պահանջէ առողջութիւն, ինչ որ կը պահանջէ առողջապահութիւնը. վերջապէս ինչքերը, որ հրդեհի և գողութեան դէմ պաշտպանուելու պէտք ունին:

Արդ, ամրութեան տեսակէտից՝ ճապոնական տունը շինուած է բաւարար հաստատութիւն ունեցող նիւթից: Երկրաշարժների դէմ դեռ աւելի դիմացկուն է, քան եւրոպական տունը, որովհետև հիմք չունենալով՝ դադարեցնում է երբեք տանիքների աճող ծաւալումը, և որովհետև խիստ ծանր տանիքը պահպանում է հաւասարակշռութիւնը:

Առողջապահութեան տեսակէտից էլ ճապոնական տունը մերինից դերադասելի է, քանի որ պատեր չունի, այլ շարժական շրջափակեր միայն, որոնք տնաւը կը վերցուն, իսկ ձըմեռը ցրտից կը պաշտպանեն, առանց արդելելու սակայն շարունակական օդափոխութիւնը. հետեւաբար մեր ծանրաշէն բնակարաններից աւելի լաւ է համապատասխանում մարդկային ամենամեծ կարիքին, այն է՝ շնչառութեանը: Ահա թէ ինչու բժշկական դիտողութիւնը հաստատում է այդ երկրում, թէ փայտէ տներում ապրողների մէջ աւելի քիչ հիւանդութիւն, մանաւանդ երեխաների մէջ քիչ մահ է պատահում, քան օտարազգի բնակչութեան մէջ, որոնք աղիւսէ կամ քարէ տներում են ապրում ճապոնում:

Իսկ ինչ վերաբերում է ինչքերի ապահովութեան, ճապոնական տունը իր գիշերային փեղկերով բաւ է հեռացնելու գոգերին, որոնք այնտեղ շատ քիչ վտանգաւոր են: Դրա փոխարէն ճապոնական տները բոլորովին անպաշտպան են հրդեհի դէմ. սակայն այդ յաճախագէտ պատահասը նրանց համար նոյնչափ աւերիչ չէ, որչափ եւրոպայում, որովհետեւ տան արմէքը շատ չէ, ապա քիչ առարկաներ է պարունակում. իսկ թանկագին իրեղէնները դրուած են լինում մի կողմ, անկիւնի մի շինուածքի մէջ:

Անցնենք բնակարանների պատշաճաւորութեանը. այդ տեսակէտից էլ տունը կարելի է բաժանել երեք մասի—ազգային կարիքների յարմարութիւն, ապա՝ գեղեցկութիւն, և յետոյ՝ դիւրութիւն,

Արդ՝ ճապոնական տունը, իր շինուածքովը, արեւելահայնութեամբը, և այլն, շատ լաւ համապատասխանում է տեղական կլիմային պահանջներին, ինչպէս և նիւթական միւս բոլոր պայմաններին: Համապատասխանում է նաև ժողովրդի բարոյական ըմբռնումներին, որոնց մէջ պէտք է շեշտել իր գեղասէր հակումները: Յոյների եղբայր ճապոնցոց համար կատարեալ տունն այն է, որ ամենալաւ կերպով համապատասխանում է իր իսկական կոչմանը, սկսած շինուածքից (խիստ պարզ դժերով) մինչև ամենափոքրիկ ստարկան, որի գեղագիտական բնաւորութիւնը պէտք է ներդաշնակուի իր իրական գործածութեան հետ: Հետեւելով այս հասկացողութեան, նրանք զանց են առնում տան ճակատը, որովհետեւ ոչ մի ընտանիք չի ապրում փողոցում: Նրանք գեղեցիկ կարասիներով չեն լեցնում դահլիճը, որովհետեւ ընդունարանը շուկայ չէ: Նրանք մտերիմներին համար են պահում միշտ իրանց ամենասիրուն սենեակները, որ լուսառատ բացւում են հրաշալի պարտէզների վրայ:

Իսկ ինչ վերաբերում է գիւրումթեան խնդրին, նրանք ամբողջովին արհամարհում են այն ամենը, որ մենք անուանում ենք հեշտակեցութիւն: Ուրեմն նրանք ոչ մի կարիք չունին կուտակելու այն ամեն իրեղէնները, որոնց անհրաժեշտութեանը մենք հաւատացած, պրծած ենք, այդ բաները ճնշիչ են նրանց համար:

Բայց դրա փոխարէն, գաղափարների այդ շարքում, շատ շուտով իւրացրին երկու միակ օգտաւէտ յառաջադիմութիւն, որ կարող էինք նրանց նուիրել—բնակարանները տաքացնելու և լուսաւորելու մեր կատարելագործուած միջոցները: Նրանք տները լուսաւորելու համար սկսեցին գործածել նախ նափթ, ապա էլէքտրականութիւն, որի տարածմանը նպաստելու համար յիսսւնի չափ բնկերութիւն կայ ամբողջ կայսրութեան մէջ:

Մնում է ուրեմն տան տնտեսական հարցը, որի մէջ ևս ճապոնական տունը գերադասելի է: Այսպիսով տեսնում ենք, որ իրանց մասնաւոր բնակարանների մէջ ոչինչ դրեթէ մտցւրած չեն ճապոնցիք՝ մեղնից փոխ առնելով: Իսկ եւրոպական յատակագծերի վրայ կառուցուած շինութիւններն էլ մի կողմից տնտեսագիտական հաստատութիւններն են—գործարաններ, դրամատներ, և այլն,—իսկ միւս կողմից հասարակական հիմնարկութիւններ—պաշտօնատներ, խորհրդարաններ, համալսարաններ, գործնոցներ: Պէտք է արդեօք աւելացնել, որ շատ յաճախ այս փոփոխութիւններն եղած են Արեւմուտքի վրայ որոշ բարոյական տպաւորութիւն թողնելու համար, քան թէ դրական անհրաժեշտութեան համար: Նախկին փայտաշէն պաշտօնատներում նրանք նոյնչափ լաւ կարողանում էին տեսնել իրանց գործերը, ինչպէս աղիւսէ նորաշէն հաստատութեան մէջ: Բայց օտար քաղաքական ուժերի ունեցած իրաւունքի հաւասարութիւնը ձեռք բերելու համար՝ օգտակար կը լինէր նրանց ցոյց տալ եւրոպական մտքով պատկառելի արտաքին ունեցող շէնքերի ճակատներ ճապոնի մայրաքաղաքում:

Մնունդից ու բնակարաններից յետոյ՝ վերջապէս հասնում ենք զգեստներին:

Ունէ երկրի հագուստը դատելու համար, պէտք է խնդիրը զննել առողջապահական, ապա յարմարութեան և վերջապէս տնտեսական տեսակէտներից:

Հագուստի առողջապահականը ամենից աւելի կախուած է իր տարրերի քաղաղրութիւնից: Յիշատակենք, որ ընդհանուր առմամբ, ճապոնական զգեստը կարժէ առնուազն մերինը,

լինի նիւթով, քանի որ դործածուած բամբակն ու մետաքսը տաքութեան չափաւոր հաղորդիչներ են, լինի իր արձակ ձևով, որի առաւելութիւնները շատ պարզ են: Թուենք նաև, առողջապահական հայեցակէտով իբր կարևոր մաս, սովորութիւնը թղթէ թաշկինակների, որ մի անգամ գործածուելուց յետոյ դէն են շարտոււմ. ուրեմն Մոնտէնեի ¹⁾ ծիծաղը շարժող մեր թաշկինակներից այնչափ տարբեր են:

Ինչ վերաբերում է զգեստի պատշաճաւորութեանը, դրա մէջ նախ նկատի առնելու է գեղեցկութիւնը: Աւելորդ է կանգ առնել ճապոնական հագուստի ազնուականութեան ու վայելչութեան վրայ, համեմատած օտարների հագուստների հետ, որ տոկիոյի մի դերձակ իր խանթի ցուցակի վրայ անուանում էր. «Եւրոպացիների կապկային ժաքետ»: Ինչ որ կարելի է քննադատել գեղադիտական կողմից՝ դա կանացի ահադին գօտին է, որի հանգոյցը խիստ ծանր է: Յարմարութեան տեսակէտից նախապատուութիւնը մեր կողմն է, որովհետև ճապոնական հագուստը, որ հրաշալի է հանգստաւէտութեան համար, ընդհակառակը մերկնից աւելի անյարմար է աշխատանքի ժամանակ: Բայց ընկերական պատշաճաւորութեան մէջ ճապոնացիք գերադասեցապէս փափկանկատ են. խօսքս ամօթխածութեան մասին չէ, որի մէջ նրանց զաղափարները խալառ տարբեր են, քանի որ արևմտեան կանացի հագուստի ամենաչնչին պճնանքն անգամ անբարոյական են համարում, ոչ. այլ այն ինչոր ուզում եմ մատնանիշ անել, դա ճաշակի այն կատարեալ ըմբռնողութիւնն է, որը միայն երեխաներին է թոյլ տալիս աչքի զարնող գոյների գործածութիւնը. այդ միենոյն ըմբռնողութիւնը հրամայում է խիստ չափաւոր երկնեւրանգութիւն ոչ միայն կանանց, այլ և օրիորդների զգեստների համար, որպէս զի ամուսնանալու նպատակով վաճառքի հանուածների տեսք չունենան: Վերջապէս այդ միենոյն ըմբռնողութիւնը պահանջում է (ուշագրութեան արժանի գիծ է սա), որ հագուստի միայն ժտերմութեան մէջ երևացող մասը, այսինքն աստուղը, աւելի գեղեցիկ լինի, քան արտաքին կերպասը: Նկատենք նաև, թէ ճապոնական արդուկարդը, որ յաճախ շատ ճոխ է հէնց իր արտաքին պարզութեան մէջ իսկ, մերկնից աւելի աժան է նստում, որովհետև նորաձևի քմահաճոյքին չէ ենթարկուում: Այս առթիւ չի մոռանանք նոյնպէս, որ ճապոնացիք երկար դարերից ի վեր հրաժարուած են թանկագին քարերի

¹⁾ Խօսքը Քրանսիացի հռչակաւոր փիլիսոփայ Մոնտէնեի (1533—1592 թ.) մասին է:

գործածութիւնից, մի բան, որ նախնական դարերի հետքն է և որի գործածութիւնը մեր քաղաքակրթական վիճակում բաւական տարօրինակ է:

Ուրեմն հասկանալի է, որ ճապոնացիք իրանց ազգային հագուստը փոխելու ոչ մի լուրջ պատճառ չունէին. և, իրօք, խոշոր մեծամասնութիւնը հաւատարիմ է մնացած: Իսկ եթէ մի փոքրամասնութիւն էլ գործածել է սկսել եւրոպական զգեստներ, այդ ևս ծագում է բոլորովին տարբեր պատճառներից, որոնցից ամենամեծն է գիւանազիտական հայեցակէտը: Ճիշտ է, որ մարդկային ցեղերից իւրաքանչիւրն իրան երեւակայում է իրը ամենաառաջնակարգը, և պէտք է խոստովանել, որ դա մեզ և եւրոպացիներին էլ օտար չէ. արդ, մենք այդ ընդունենք թէ չընդունենք, հագուստի հարցն այդ խնդրում իր կարևոր կէտն ունի, որովհետեւ, դժբաղդաբար, մեր երեւակայութեան մէջ իրերի հիմքն ու ձևը միացած են մի կապով. եւրոպական հագուստը՝ բոլորովին բնական ճանապարհով՝ մեզ թւում է իրը ճշմարիտ քաղաքակրթութեան արգասիք դերագանց ձևի տակ: Ուստի և ճապոնացիք մտածել են, որ, օրինակի համար, սպիտակամորթ ցեղից մի գիւանագէտ հաւասարութեան աւելի կամաւոր իրաւունք պիտի տայ իր գեղնամորթ պաշտօնակցին, եթէ սա սըղէնդոտով է, քան թէ նրան, որի արևելեան վերարկուն իր հոգու մէջ պիտի դարթեցնէ ստորին էակի հանդէպ լինելու տպաւորութիւն: Ահա թէ ինչու նրանք նուրբ հոգեբանութեամբ շատ շուտով ընդունեցին պալատական, քաղաքային-պաշտօնական, և զինուորական նոր համազգեստներ: Ճիշտ է, որ զինուորական համազգեստի կողմից, եւրոպականն աւելի լաւ է յարմարեցուած նոր զէնքերի գործածութեանը, սակայն, այդ զէպըում իսկ, ինքնատիպ գիծ. նրանք իրանց զինուորներին կաշուէ կօշիկներ հագցնել տուին միայն խաղաղութեան ժամանակ, այն ինչ պատերազմի շրջանում դարձեալ շարունակում են գործածել իրանց նախկին արեւելեան, որ քայլելու և դործելու աւելի նպաստաւոր են: Պարզ է որ այդ միապետական երկրում՝ բարձր դասից սկսած, օրինակը արձագանգ էր գտնելու նաև ժողովուրդի մէջ. և իրօք ընկերական որոշ դասակարգ անմիջապէս իւրացրեց եւրոպական հագուստի որոշ մասեր պարզ քմահաճոյքի համար: Սակայն այսօր նախադիմութիւնը կատարեալ է: Պաշտօնակատարներն (fonctionnaires) իսկ կրկին ձեռք են առնում իրանց նախկին ազգային հագուստները այն բոլորից, երբ մտնում է միութարութեանց մէջ: Գալով կանանց՝ ամբողջովին վերջապէս ևս են նախկին հագուստների գործածութիւնը: Իսկ տղա-

մարդիկ վերջ ի վերջոյ պահում են միայն եւրոպական զըլ-
խարկներ, միակ բանը, որ կարելի է տեսնել յարատեւելիս մի
խումբ ճապոնական ամբոխի մէջ:

Ուրեմն զգեստների, բնակարանների և սննդի կողմից ոչ
մի լուրջ փոփոխութիւն չկայ: Այս երեք էական կարիքների
մէջ ճապոնը պահել է իր քաղաքակրթութիւնը, որ առնուազն
արժէ մերինը: Բացառութիւն են կազմում միայն պաշտօնա-
կան հացկերոյթները, պաշտօնական հաստատութիւնները և
համազգեստները, որովհետեւ այս խնդրում մեր հին կանխակալ
կարծիքներն ստիպում էին, որ ճապոնն էլ մեր ձեռք վարուէր:
Բայց իրանց մասնաւոր կեանքում կողմնակի անձինք ոչ մի
բան գրեթէ չեն փոխած իրանց սպրեւու հին ձևում, կամ եթէ
զէս ու զէն երևում էլ են խելքի փչուած բացառութիւն-
ներ, դրանք ևս իսկոյն վերագաւառում են կրկին հնին:

Այժմ անցնենք իսպառ տարրեր, սակայն խիստ արժէ-
քաւոր մի այլ կարիքի—առողջապահութեան հարցին, որի մէջ
մտնում են բժշկութեան, վիրաբուժութեան, առողջապահու-
հեան բոլոր ձևերը: Այստեղ ընդհակառակը, մեզնից են փոխ
առել ճապոնացի բամեն ինչ, որովհետեւ, այս կէտում, ճշմա-
րիտ որ, նրանցից զերազանց էինք:

Անկասկած, նախկին իշխանութեան օրով, բժշկութիւնը
ճապոնում ընդարձակ տեղ էր բնութւն արդէն: Աստուա Սոհա-
կու հռչակաւոր բժիշկը, Կայրնիցի պէս, մտածում էր, թէ.
«մարդուս գլխաւորապէս պէտք է զբաղեցնեն երկու բան.—
բարոյականութիւնը, որ սովորեցնում է զեկամարել կեանքը.
բժշկութիւնը, որ սովորեցնում է պահպանել կեանքը:»

Եւ իրօք, ճապոնցի նախկին բժիշկները շատ առաջ էին
գնացած որոշ ճիւղերում—բժշկական նիւթերի համար՝ բուսա-
բանութեան մէջ, բժշկական արուեստի կողմից՝ մանկաբա-
ձութեան մէջ: Սակայն նրանց պակասում էին էական տարրեր
—անդամադնական գիտութեան ուսումնասիրութիւնը: Հաս-
կանալի է, թէ ինչ հիացմունքով նրանք ընդունեցին Արեւմուտ-
քի բժիշկներին և ուշք դարձրին սրանց թանկազին գիւտերի
վրայ: 1858-ից սկսած, հաստատեցին պատուաստի համար ու-
րոշուած մի հիմնարկութիւն, որ երեք տարուց դարձաւ Տո-
կիօյի բժշկական դպրոցը. արդի համալսարանի սաղմն էր
զա. և չի մոռանանք, որ 1873-ից ի վեր երեխայոց
պատուաստումը պարտադիր է արդէն ճապոնում, մի
բան, որ ձենների ¹⁾ հայրենիքում ղեռ դրոյութիւն չունի:

¹⁾ Ընթերցողին յայտնի կը լինի՝ արդէն որ այստեղ խօսքը վերա-

Յետոյ գերմանական համալսարաններից կանչուով են ամենալաւ ուսուցչապետներից մի քանիսը, որպէսզի Տոկիօյում բըժշկութիւն դասաւանդեն: Այժմ Ճապոնի ամեն կողմերում հիմնուով են արդէն այնպիսի հիւանդանոցներ, ուր այցելելիս եւրոպացիներս չենք կարող հպարտանալ մեր գերազանցութեամբ: Բազմաթիւ համախմբութիւններ են կազմուով, լինի բժշկական կըթութիւն տարածելու նպատակով, լինի բարեգործութեան համար, օրինակ՝ յիշատակութեան աշտանի է կարմիր—Պաչի հիանալի ընկերութիւնը, որ վեց հարիւր հազար անգամ ունի և որի լոկ անդամավճարներից ստացուով է տարեկան չորս-հինգ միլիոն, մարդ գլուխ վճարուով է տարին եօթը ֆրանկ ու կէս (մօտ երեք բուբլի): Վերջապէս, երեսուն տարուայ մէջ բժշկութիւնն այնտեղ տարածուով է և յաղթանակներ տանուով ողջ պետութեան մէջ, սկսած համալսարաններից, ուր մէկից աւելի կարեւոր գիւտեր են եղած, մինչև ամենայնոյն գիւղը, ուր տեղացի, պարզ բժիշկները ձեզ կը պատմեն Եւրոպայում կատարուած ամենավերջին գիւտը արեան շիճուկի մասին: Ուրեմն բժշկութեան այս ամբողջ սահմաններում կատարեալ փոխակերպութիւն է տիրուով, որովհետև մենք գերազանց էինք:

(Վերջը յաջորդ համարում):

Ըերուով է անգլիացի հաշակաւոր ձեններին, որին պարտական ենք ծաղկաղկաթի պատուաստման կենսարժէք գիւտը:

Ծ. Թ.

ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ

Սիամանթո, «Հայտնիները» (առաջին շարք) 1905, Ժընեվ, 2 ֆրանկ:

«Հայտնիները» հեղինակը, մեր՝ հայերիս մէջ, եթէ ոչ առաջին, գոնէ ամենայատկանշական և ամենաուժեղ խորհրդապաշտ բանաստեղծն է (symboliste):

Բայց ի՞նչ է նախ խորհրդապաշտ, սէմբոլիստ բանաստեղծութիւնը:

Սկզբներում, երբ բանաստեղծութեան այս դպրոցը երևեցաւ Ներսիսյանում, իր դէմ հանեց գրական նախորդ սերունդի բոլոր գործիչները: Պառնասականները՝ սէմբոլիստների անգլանիները, այս վերջիններին ուղղում էին գլխաւորաբար այն մեղադրանքը, որ նրանք մութ են, յաճախ անհասկանալի և մանաւանդ ըմբոստ՝ քերթողական ընդունուած կանոնների դէմ: Իսկ սէմբոլիստները՝ բնականաբար այդ յարձակումների առաջ լուռ չէին մնում, ընդհակառակը, իբրեւ աւելի «երիտասարդներ», որոնք, միշտ, իրաւամբ թէ անիրաւ, արհամարհոտ են լինում դէպի «հինները», մեղադրում էին պառնասականներին մի անգոյն ու անոգի բանաստեղծութիւն մշակելու մէջ: Սէմբոլիստները գտնում էին, որ պառնասականները դուրկ են զօրեղ անհատականութիւնից, որ նրանք գերի են դարձել տաղաչափական կանոններին, որ վերջապէս, յոգնել, մաշուել են այն լարերը, որ հնչեցնում էին պառնասականները: Այս գրական կռիւն տևեց շատ երկար, մինչև որ սէմբոլիզմը յաղթանակը տարաւ և սկսեց արդէն մտնել իր անկման շրջանի մէջ: Ահա այդ ժամանակ, կիրքերի և բանականիւնների խաղաղացման ժամանակ է որ կարելի եղաւ անկողմնակալ կերպով դատել թէ ի՞նչ էր ներկայացնում պառնասական դպրոցը և ի՞նչ՝ սէմբոլիզմը:

Մատենախօսական մի յօդուածի սահմաններից դուրս կը լինէր մտնել այդ երկու ուղղութիւնների էութեան մէջ, ցոյց տալ թէ ի՞նչ պատճառներ ծնունդ էին տուել այդ երկու դպրոցներին: Պարզ է, որ գրականութիւնը, գրական գործողները

օգի մէջ չեն ապրում, նրանք իրանց ժամանակի մտաւոր, բարոյական հոսանքներով, աշխարհայեացքներով են պայմանաւորուած: Դրական և գեղարուեստական քննադատութեան մէջ Իպոլիտ Տէնի մտքրած հոյակապ մեթոդից յետոյ, քննադատը երկասիրութիւնները կամայական կերպով դատելու իրաւունքը այլևս առ յաւէտ կորցրած է: Նա անկարող է այլևս *a priori*, որոշ օրէնքների անունով դատելու և դատապարտելու: Քննադատի պարտականութիւնն ու պաշտօնը կայանում է իր առաջ դրուած գործերը հասկանալու և ըացատրելու մէջ: Կան գործեր, որոնք մեր արդի հասկացողութեամբ անհեթեթութիւններ են միայն ներկայացնում. բայց երբ նրանց տանում, դնում ենք իրանց ժամանակաշրջանի և իրանց միջավայրի մէջ, այն ժամանակ նրանք ստանում են իրանց իտիական արժէքը: Ահա ինչո՞ւ համար քննադատը որոշ դոգմաների անունով չպիտի խօսի. և այդ՝ ինքն ըստ ինքեան, հասկանալի է, որովհետեւ այն՝ որի անունով նա վճիռներ է արձակում, դատում և դատապարտում է, որոշ ձև և որոշ սահման չունի, — այսինքն գեղեցիկը:

Մի քանի խօսքով բնորոշելու համար պառնասականներին ու սէմբոլիստներին, պէտք է ասել, որ մինչդեռ տաշխինները՝ տաւրկայական, օրեկտիւ կամ ուրիշ բառերով անանձնական բանաստեղծներ էին, վերջինները եղան ենթակայական, տրեկլիւ, անձնական երգիչներ: Վերջրէք պառնասականների հայրերը՝ Թէօփոր դը Բանլիլ, Թէօֆիլ Գոտիէ, և մանաւանդ զմայլելի, մուսլ, տրամօրէն ազնուական Լըլոնդ դը Լիլը, և նրանց գործերի մէջ դուք նոյն ջնջուած լինելու տատրձան աղօտ կը գտնէք: Պառնասականների մէջ տիրապետում է գլխաւորաբար ձևի շքեղութիւնը, գոյների, երանգների փաթմածութիւնը և տաղաչափական կանոնների անստգիւտ կիրարկութիւնը: Իսկ սէմբոլիստները այդ կանոնների յարգանքը չունին երբէք, ոչ միայն յանգերի նուիրագործուած օրէնքները չեն պահում, այլ և յաճախ յանգի անհրաժեշտութիւնը չեն ընդունում, և անհաւասար երկարութեամբ, անհաւասար չափով տողեր են գործածում մի երգի մէջ: Մի խօսքով նրանք ստեղծում են տաղաչափական կապանքներից ազատ ոտանաւորը (*vers libre*): Եւ ինչ որ բնորոշում է նրանց, սէմբոլիստներով են մտածում: Բայց ի՞նչ պէտք է հասկանալ այդ բառով: Կատիւ Մէնդէս, պատահական յայտնի բանաստեղծներից մէկը, որ Ֆրանսիայի ժամանակից թատերական սուաջնակարգ քննադատներից մէկն է և սկզբներում թունդ հակառակորդ էր եղել սէմբոլիստներին, հե-

տեհալ շատ յաջող ձեով է բացատրում սէմբուլիստ տրուեստի հոգին:

«Մէմբուլի գործածութիւնը, բանաստեղծութեան մէջ, ասում է Մէնդէս, ինձ թւում է որ տրուեստն է, ասենք ընտանեկան, հողիներում դարթեցնելու զգայուններ, յիշատակներ, երազներ, որոնց՝ խօսքը, բառը անկարող է լինում արտայայտել ոչ լիապէս և ոչ ամբողջովին: Մէմբուլի միջոցով՝ բանաստեղծը, ասելով հանդերձ ինչ որ ասում է, հասկացնել է տալիս ուրիշ բան, և, շնորհիւ խորհրդաւոր նմանութիւնների, հրաւիրում է խօսքը, սահմանափակ և թելադրիչ, ըմբռնել տալու անբացատրելին:»

«Բայց, շարունակում է Մէնդէս, այս դէպքում ամենքը համաձայն են, և այն բանաստեղծները՝ որ կոչւում են սէմբուլիստ, ոչինչ նոր բան չեն հնարած: Որովհետեւ, իսկապէս, եթէ դէն դէնը կոնծարանութեան երդիչներն ու տիրացու տաղաչափները, թր բանաստեղծն է որ չէ ասել, կամ գոնէ չէ յուսացել թէ ասել է իր ասածից աւելին, որ չէ յուսացել, թէ իր խօսքերից իւրաքանչիւրը՝ իր նախնական հնչիւնից տարբեր, թէև համասեռ, արծազանդ պիտի գտնէ անհատից անհատ, և ժամանակի ու տարածութեան մէջ, մի որևէ անձանօթ հոգու խորքում պիտի դառնայ իր սեփական հոգու ցոլքը, որը չէր ուզեցել երբէք ամբողջապէս որոշել:»

Միւս կողմից, մի ծանօթ սէմբուլիստ, Ալբրէք Թեատէ սահմանում է սէմբուլիզմի դերը յետագայ ամբողջ բացատրութեամբ:

«Մէմբուլիզմը ձգտեց պարզապէս ընդլայնել աւանդութիւնը, հաղորդել ոտանաւորին երաժշտութեան և թելադրիչ ուժի բարձրագոյն աստիճանը և նոյնպէս, հակադրել զուտ նկարագրական բանաստեղծութեան չափազանցութիւններին դէմ, որով աչք էին ծակում պաւնասականները:»

Այժմ մեզ համար յստակ է, թէ ի՞նչ է սէմբուլիստ բանաստեղծը: Մի երգիչ, որ խօսում է ձեր մտքին և սրտին սէմբուլներով, և որի գործերը կրում են զօրեղ անձնականութեան կնիքը:

Սիւսանթո մեղանում, սէմբուլիզմի ամենարնուրոշ ներկայացուցիչն է, և չմոռանա՛նք ասելու, որ սէմբուլիստի խառնուածք ունեցող մեր բանաստեղծներից շատերը աւելի կամ պակաս կրել են արդէն նրա ազդեցութիւնը:

Աւելացնենք սակայն, որ Սիւսանթոյի մօտ էլ նկատւում են հետքեր, — և բաւական խորը — ֆրանսիացի մի բանի ծանօթ և շատ տաղանդաւոր սէմբուլիստների, որոնց գործերի մտերմու-

Թեան մէջ է ապրում: Այդ ազգեցութիւններից ամենախոշորը գործում է էմիլ Վէռհառէն, ծագումով բելգիացի, Ֆրանսիա հաստատուած մի բանաստեղծ, մի բռնաւոր մեծութիւն, որի հմայքն անդիմադրելի է:

Բայց ես կարծում եմ, որ «Հայորդիների» հեղինակը՝ դեռ ևս երիտասարդ, իր առաջ ունի լայն ու բեղմնաւոր ճանապարհ. երբ նրա մէջ մտածումը հետզհետէ աւելի ընդարձակուի, խորանայ, հասունանայ, նա պիտի կարողանայ մեզ տալ մեծ արժէքով գործեր: Այժմ նրա մէջ նկատելի է և այն՝ որ նա երբեմն բռնադատում է իր տաղանդը և փոխանակ անկեղծութեան մաքուր, յստակ, ինքնաբուխ ակից քաղելու ներշնչումը, ուղեղային տենդից է բղխեցնում այն:

Ահա այն զիտողութիւնները որ կարելի է անել Սիամանթօյին: Իսկ այս նկատողութիւնների փոխարէն, նա ունի բանաստեղծի տիրական յատկութիւններ:

Նրա զգայնութիւնը զարմանալի կերպով զիւրազրգիւ է և սուր, և ինչ որ նրա գլխաւոր արժանիքն է կազմում—կարողանում է արտաբերել աշխարհից կրած զգայնութիւններն ու տպաւորութիւնները զօրեղ նմանութիւնների, պատկերների միջոցով արտայայտել:

Բայց, ինչպէս ամեն սէմբոլիստ բանաստեղծի, նոյնպէս և Սիամանթօյի արուեստի անսկստեհութիւններից մէկն այն է, որ նա հաւասարապէս մատչելի չէ ամենուն: Նրանք՝ որոնք արուեստագիտական բաւական խոր կրթութիւն չունին, նրանք՝ որոնք անկարող են բանաստեղծի հոգեկան ուրոշ տրամադրութիւնը իւրացնել—այսինքն հասարակ ժողովուրդը—շատ բան չպիտի հասկանան սէմբոլիզմից: Եւ սա բնական է: Մենք ցոյց տուինք թէ ի՞նչն էր կազմում սէմբոլիստի գաղտնիքը. նա աշխատում էր խորհրդաւոր նմանութիւնների, պատկերների միջոցով ընթերցողի հոգու մէջ զարթեցնել զանազան զգացումներ, յիշատակներ և երազներ, որոնք անկարող են լինում ամբողջապէս արտայայտել բառերը, խօսքերը: Ուրեմն սէմբոլիստը պահանջում է ընթերցողից մտքի որոշ ճիգ, հոգեկան որոշ տրամադրութեան մէջ մտնելու կարողութիւն, մի բան, որ իմացական և արուեստագիտական յայտնի զարգացումից դուրկ անհատների համար համարեա անկարելիութիւն է: Եւ անս այս պատճառով էլ սէմբոլիզմը դեմոկրատիկ նկարագիր չունի, նա մեռած տառ է անդիտակից, տանջուած, արդարութեան, ճշմարտութեան կարօտ թըշուառ մասսաների համար, որոնք, ինչպէս ասում է Միրբօյի Ժան Ռուլը՝ նոյնքան «խրաւունք ունին գեղեցկութեան» որքան

բուրժուաները և որոնց մութ գիտակցութեան մէջ մի քիչ արշալոյս, բռնադատուած հոգիների մէջ մի քիչ երաժշտութիւն, խարխափող ուղեղների մէջ մի քիչ ներգաշնակութիւն ծագեցնելու պարտաւոր է իւրաքանչիւր ինքնաճանաչ ինտելիգէնտը: Կեանքի տարրական վայելքներից զրկուած պարիային, պրոլէտէրին չզրկենք նաև Խօսքի մխիթարութիւնից, արուեստի աստուծային հաճոյքներից...

Իսկ եթէ մենք ղեկավարուենք «արուեստը արուեստի համար» տեսութեամբ, եթէ արուեստագէտը աղատագրենք իր որոշ պարտականութիւններից զէպի հասարակ, ցաւատանջ ժողովուրդը, պիտի խոստովանուենք, որ սէմբոլիստը գեղարուեստական լուզումի մի ազրիւր է, ինչպէս ամեն ստեղծագործ ուժ:

«Հայորդիները» բաղկանում են հինգ երգերից «Անդրանիկ», «Խրիմեան Հայրիկ», «Աղբիւր-Սերոր Վարդանեան», «Զըզ-լումին Թափորը», «Հողին Չայնը»:

Միամանթօ երգում է ըմբոստացումը: Նա փառարանում է նրանց, որոնք կռուեցին և ընկան հերոսաբար նուիրական Դատին համար: Ողբում է այն եղերական ու անլուր ճակատագիրը, որ հալածում, հալածում է մեր ցեղը, դարերից ի վեր: Նրա բոլոր երգերն էլ պոտում են մեր ժամանակակից, նորագոյն պատմութեան շուրջը:

Տ. Զաւէն

Հեղինէ Մելիք Հայկազեան. «Մի պոետ Ճապոնում» 1905, Թիֆլիս, 40 կ.:

Այս բոպէիս չկայ մի բառ որ մարդկային երեակայութեան խօսի այնքան ուժգնօրէն որքան Տոգօների և Օյամաների հայրենիքը:

Ճապոնիս...

Ահա այս տարօրինապէս գրաւիչ երկրում կատարած ճամբորդութեան յիշատակներն է որ մեզ պատմում է օր. Հեղինէ Մելիք-Հայկազեան: Ճապոնիայի մասին վերջին ժամանակներս շատեր են գրել և խօսել, բայց օր. Մելիք-Հայկազեանի «Մի պտոյտը» մասնաւորապէս շահագրգռում է ընթերցողին իր ինքնատիպ, նուրբ, խոր գիտողութիւններով: Գիրքը՝ ծայրէ ծայր կարգացւում է մեծ հաճութեամբ: Հեղինակուհին ոչ միայն գիտէ գիտել, այլ և իր գիտածը ցայտուն կերպով արտայայտել: Նա՝ պատմութեան թեթև ու ախորժեղի ձևին տակ մեզ ցոյց է տալիս ճապոնացուն իր ամեն երեաներով՝ իր ներքին և արտաքին կեանքում, իր բարքերի, սովորութիւններ-

րի, իր կրօնական, բարոյական, իմացական ըմբռնումների և հասկացողութիւնների մէջ:

Այդ հիմնալի ժողովուրդը, որի վրայ ամբարտաւան Եւրոպան նայում էր երկար ժամանակ արհամարհանքով՝ իր մէջ թաղցնում է մեծ ազգի բոլոր ուժեղ յատկութիւնները: Մինչդեռ եւրոպացին իր քթից այն կողմ չէ տեսնում, ճապոնացին հետաքրքրուում է ամեն բանով, նա ճանաչում է նոյնիսկ հային: Այս մասին շատ բնորոշ է այն՝ ինչ պատմում է օր. Մելիք-Հայկազեան: Օրիորդը Կիօտոյում մի ճապոնացու տան հիւր է: Մտնում է տանտէրը մի վայելչահասակ, գեղեցիկ ճապոնացի: Փոխադարձ բարեներից յետոյ, այսինքն ձեռները ծնկների վրայ դրած՝ խոր գլուխ տալուց յետոյ, տանտէրը իր ուրախութիւնն է յայտնում որ հիւրը պատիւ է արել իր տունը այցելելով:

«Յետոյ հարցրեց ազգութիւնս, և երբ իմացաւ, թէ հայ եմ, խիստ դարմացած՝ աչքերը չուեց ու հարցրեց վարանումով.

—Ա՞յն հայերից, որոնք շարունակ թուրքերի դէմ կռւում են:

Հիմա էլ զարմանալու հերթը իմս էր:

—Ա՛խ միթէ դուք լսել էք հայերի մասին:

—Ի՞նչպէս չէ. յիշում եմ մի քանի տարի առաջ կոտորածներ կային, եթէ չեմ սխալւում: Այստեղ մի ինչ որ միսիօնար փող էր հաւաքում ձեզ ուղարկելու համար: Հիմա ի՞նչ վիճակի մէջ է ձեր երկիրը:

Ես նայում էի նրա երեսին ու չգիտէի, ինչ պատասխանեմ, ուրախանամ թէ տխրեմ, որ մեր մեծ ցաւերի ալիքները մինչև ճապոնական կղզիներն էին հասել:»

Դժբախտ ժողովուրդ, որ քո ողբերգական անօրինակ ճախտազրով Ասիայի ամենախուլ անկիւններում անգամ տրամօրէն հռչակուեցիր:

2.

Մ. ՍԵՐՈ, «Մանկան մօտ». «Ա.Երջին խօսք». Թարգմ. ? հրատ. տիկին Զարէլի. 1905, Պետերբուրգ, 7 կողէկ.

Վերջին տարիների հրատարակութիւնների շարքում բաղդատարար ուշադրութեան արժանի են տիկին Զարէլիները, որոնք լոյս են տեսնում Պետերբուրգում և աչքի են ընկնում իրանց մարուր տպագրութեամբ և լաւ թղթով: Բացի արտաքինից, հրատարակչուհին ուշք է դարձնում և նիւթերի ընտրութեան վրայ:

Այս 88 երեսից բաղկացած զբոյգը նրա 7-րդ հրատարակութիւնն է և պարունակում է իտալացի ժամանակակից վիպասանուհի Կիլին Մաթիլդ Սերայի երկու պատմութեաները: Երկու վէպիկներն էլ կարգացում են հետաքրքրութեամբ, որովհետեւ համարեա ժամանակակից նշանակութիւն ունեցող հարցեր են շօշափում: Երկուսն էլ վերցրած են տաժանակիր աշխատութեան դատապարտութեան կեանքից: Վերջինը մանաւանդ բնորոշ է: Թարգմանութիւնը կատարուած է թւում սուսերէնից. լեզուն պարզ է, բայց առ հասարակ ջիւղ չունի: Սրբագրութիւնն անխնամ է:

Սուրէն

ՆՈՐ ՄՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԳԵՐ

- 1) Գր. Чалхушьянъ—Армянский вопросъ въ Россіи, 1905 г., Ростовъ на Дону. цѣна 10 коп.
- * 2) Ֆ. Վ. Բելորուս, «Թափառական բուլվար», պատմութեան բաղկանան ազգերի ապստամբութիւնից, Թարգմ. Ե. ք. Նալբանդեանի, 1905, Ալեքսանդրովսկ, 30 կ.:
- 3) Բժ. Ա. Պլոտովսկի, «Ջընալ Մարոն», զրամատիրական է-տիւդ մի զործողութեամբ, հրատ. Կիլին Ջարէլի, 1905, Ս. Պետերբուրգ, 5 կ.:
- 4) Ա. Ջանեանի, «Երկու պատկեր», Դիւղակ. և գործ. կեանքից 1905, Բագու, 10 կ.:
- × 5) «Պետրոս Դուրեան», բանաստեղծութիւնների ժողովածու, հրատ. Ս. Մահտեսի Յակոբեանցի. 1905, Շուշի 10 կ.:
- 6) Ա. Դո, «Հայրենիքի կարօտը», 1905, Ս. Պետերբուրգ 5 կ.:
- 7) Իսրայէլ Միրաքեան, «Ախ իմ դարդեր», 1905, Վաղարշապատ, 10 կ.:
- 8) Վ. Ի. Նեմիրովիչ-Դանչենկո, «Կենդանացած երգը», պատմութեան, Թարգմ. Վ. Թումանեանի, 1905, Բագու, 10 կ.:
- × 9) Մ. Տ. Շուտ, «Բիւրդ պէլ», (գծեր հայ-քրդական կեանքէն), 2-րդ տպագրութիւն, 1904, Ս. Պետերբուրգ 15 կ.:
- 10) Մատենադպցա, «Հիւանդ Սէր», առողջապահական վէպ, բ. տպագր., Թարգմ. Ա. Գ. Դ. Ե., 1905, Ալեքսանդրովսկ, 40 կ.:
- 11) Ս. Քամալեանց, «Սիրելի հերոս», Հասան Խանի ժամանակի պատմութիւն, 1905, Թիֆլիս, 25 կ.:
- * 12) Վ. Վերեսան, «Մի անմեղ մարդու սոսկալի մահը», Թարգմ.

- Պ. Պոռեանի, հրատ. «Ստ. Լիսիցիան և Ընկ.», 1905
Թիֆլիս, 6 կ.:
- 13) Է. Շատրիան, «Ժամագործի յիշողութիւնները», ազ. թարգմ.
Շ. Խաթակնեանի, հրատ. «Ստ. Լիս. և Ընկ.», 1905, Թիֆ-
լիս 8 կ.:
- 14) Դերենիկ Դեմիրճեան, «Ուխտաւորներ», աշուղի հեքիաթը
հրատ. «Ստ. Լիս. և Ընկ.», 1905, Թիֆլիս 7 կ.:
- 15) Ս. Շիւեանց, «Մի մահ», «Անառակը», երկու պատմուածք,
հրատ. «Ստ. Լիս. և Ընկ.», 1905, Թիֆլիս, 7 կ.:
- 16) Ղ. Աղայեանց, «Հեքիաթներ», հրատ. «Ստ. Լիս. և Ընկ.»,
1905, Թիֆլիս, 50 կ.:
- 19) Հ. Մելիք Հայկազեան, «Մի պտոյտ Ճապոնում», իմ յուշերից
և տպաւորութիւններից, հրատ. «Ստ. Լիս. և Ընկ.», 1905
40 կ.:
- ✂ 18) Դօգօլ, «Ամուսնութիւն», կատակերգ. երկու գործող.
թարգմ. Պ. Պոռեանի, 1904, Թիֆլիս, 30 կ.:
- 19) Լ. Խանսանամեան, «Զաքարիա Ժաքվեցու օրերը», պատմակ.
վէպ. (849—889), հրատ. Ստ. Պեղոսեանի, 1904, Պետեր-
բուրգ, 1 ր.:
- 20) Կարա-Մուրզայի մշակած հայկական երգերը, ներգաշնակեց
պիանօի համար Լէօնիդ Կնինա, 1905, Պետերբուրգ,
75 կ.:
- ✕ 21) Տեղեկագիր, Թիֆլիսի Հ. Բարեգործ. Ընկերութեան 1904, թ.
Թիֆլիս, 1905.:
- 22) Սիամանթօ, «Հայորդիները», 1905, Ժընէվ, Ֆրանկ:
- 23) Փ. Վարդապետեանի՝ «Վշտի և թախիծի երգիչը», Յովհաննէս
Թումանեան, 1905, Թիֆլիս, 20 կ.:
- 24) Օնեկի, «Մօսուսի և Չօռի արշաւանքները» (յուլիսի 25, 1904)
(Արտատպ. «Հայրենիք շաբաթաթերթէն») 1905, Բոստըն
50 սանտիմ:
- 25) Ա. Պալեան, «Թըքուհին» (միջազէպ մը Եդեսիոյ կոտորածէն)
1905, Գահիրէ 50 սանտիմ:

ԹՈՒՐԳ ՄԱՄՈՒԼԸ

«Մուրճի» անցեալ համարում մենք տեսանք, թէ ինչպէս
պ. Աղայեւը դառն արտասուքներ էր թափում, որ մահմեդա-
կանները ժողացել են դուրանը, չեն կարգում այն: Եւ այդ
սարսափելի զանցառութեան հետեանքը, Աղայեւի հաստատե-
լով լինում էր այն՝ որ «զայլի բնատրութիւնն ունեցող մահ-
մեդականները զառնուկի մորթի մէջ էին մտնում»: Նախ-
ջեանի և շրջակայ դաւանների սիրտ կտրատող, հանրածանօթ
գէպքերից յետոյ, որոնք ցոյց տուին թէ թաթարները իսկա-
պէս ո՞ր աստիճան «զառնուկի» մորթի մէջ էին մտել, մենք ցա-
ւով ու ապշութեամբ մտածում ենք. ինչ կը լինէր այն ժողո-
վուրդները վիճակը, որոնք դժբախտութիւնն ունեն մահմեդա-
կանների հետ խառն ապրելու, եթէ այդ անխնայ կոտորող,
թալանող, հրդեհող «զառնուկները» Աղայեւի երազած գայլերը
զառնային: Բայց Աղայեւը կարող է այժմ հրճուել, որովհե-
տե իր ցանած սերմերը լաւ են աճել. «Կոստլիից» սկսած մինչեւ
«Շարքի-Ռուս», նա շարունակ համիսլամութեան թոյնն էր նե-
ւարկում մահմեդականների մէջ, նա անդադար քարոզում էր
կրօնակիցներին դառնալ զայլ,՝ արիւնսարբու գազան. ինչպէս
անցեալ համարում տեսանք, նա քօղարկուած ձևերով հասկա-
ցնում էր մահմեդականներին թէ «նրանց աշխարհը» նրանց
ձեռքից յափշտակել էին... Ո՞վ էր յափշտակել, այդ արդէն
չստ պարզ է...

Մենք Աղայեւի յօդուածի մի մասն էինք տուել, խոստա-
նալով միւսը այս անգամ առաջ բերել. մենք այդ խոստումը
անկատար պիտի թողնենք, նախ, որովհետեւ Աղայեւ իր նոյն
յօդուածի շարունակութեան մէջ նոր բան չի ասում, ծանրա-
նում է իր նախորդ ասածի վրայ տարբեր դարձեալներով,
տքնում է ապացուցանել թէ մահմեդականների փրկութիւնը
դուրանի մէջ է միայն, թէ մահմեդականները կարող են առա-
ջադիմել (?) միմիայն դուրան կարգաւ. նա դարձեալ նենգա-
ւոր ակնարկներ է անում թէ մահմեդականները անունով մի-

այն մահմեդական են, թէ նրանք չեն ցոյց տալիս այն մարտական, սազմիկ ոգին, որով կը տենչար վառուած տենակ նըրանց. օրինակ նա մի տեղ գրում է.

«Այնպիսի անուններ ենք կրում, որոնք երբէք մեր մէջ փաստերով դործերով չեն արտայայտուում. ինչպէս Րուքն էղղին—կրօնի վիմաքար—Սէյֆ էղղին—կրօնի սուր—կայն կայն...»

Այսքան համարձակ զրգուումներից յետոյ, պարզ է թէ Աղայեվի անանձ քարոզները իրանց արդիւնքը պիտի տային: Եւ դեռ ևս Աղայեվը քաջութիւն ունի արիւնոտ դէպրերի պատասանատու համարել հայերին...

Երկրորդ պատճառը, որով մենք Աղայեվի յօդուածի—իր ընդհանուր ոգուն մէջ արդէն մեզ յայտնի—շարունակութիւնը զանց ենք աւնում, այն է, որ մեր ընթերցողներին ներկայացնելու այլ, և գերազանցապէս շահագրգիռ բաներ ունենք: Մեր ձեռքի տակ ունենք արտասահմանի իսլամ պարբերական հրատարակութիւններից մէկի «Իջթիհատ»-ի № 4-ը, ուր կայ մի այսպիսի տոկումէնտ: Ռուսաստանի մահմեդականները մի տեղեկագիր են կազմել այն հարստահարութիւնների մասին, որ կրում են ուս կառավարութեան կողմից: Այդ տեղեկագիրը մահմեդականները ներկայացրել են ճշ միայն ուս կառավարութեան, այլ և ուղարկել են քոլոր օտար պետութիւններին, ինչպէս Թիւրքիային, Գերմանիային, Ամերիկային, Աւստրիային, Անգլիային, Իտալիային, Փրանսային և Նոյնիսկ Ճապոնիային:

Արտասահմանի յիշեալ օրգանը տպագրել է այդ տեղեկագրի էական մասերը և իր կողմից աւելացրել է մի շարք խորհրդածութիւններ, որոնք այնքան էլ փաղաքշական չեն զանգատաւոր մահմեդականների համար:

Ահա այդ գոկումէնտը նոյնութեամբ:

Ռուսաստանի մահմեդականները

Ռուսաստանի մահմեդականների՝ ուս կառավարութեան կողմից կրած հարստահարութիւնների մասին մի երկար տեղեկագիր ստացանք, որի մի քանի հատուածները ի ստորեւ առաջ ենք բերում:

«Այնպիսի մի ժամանակ, երբ առհասարակ ամենքը օգուտ են քաղում կարծիքների ազատութիւնից, ինչո՞ւ համար Ռուսաստանի մահմեդականները զրկուին այդ ազատութիւնից: Ռուսաստանի մահմեդականների ամեն տեսակ իրաւունքները

ստանալու են հղել և հետզհետե լինում են: Ռուսաստանի մահ-
մեղականների հոգևոր գործերի վարումին և հոգևոր կալուած-
ների (վաղըֆ) կառավարումին համար ժամանակով առանձին
վարչութիւն հաստատուած և նրանց մի շարք արտօնութիւններ
շնորհուած էր թէև, լայց, այսօր, ուստի կառավարութիւնը՝ հա-
կառակ քսաներորդ դարու ներկայ քաղաքակրթութեան, իսլա-
մական իրաւունքները բնաբարելու և բնաջինջ անելու վրայ
է: Հետեւաբար, մահմեդականների բնաբարելու իրաւունքնե-
րից մի քանիսը յիշատակում ենք հետեւեալ կերպով:

«Առաջին.—Եկատերինա երկրորդ կայսրուհու օրով՝ 1787
թուին մահմեդականների հոգևոր գործերի կառավարութեան և
սրբազան շէրաթի հիման վրայ դատաստան տեսնելու նպա-
տակով Ուֆա քաղաքում մի կրօնական դատարան հաստա-
տուեց. այս դատարանի համար հոգևորականներից մի մուֆթի
(կրօնական դատաւոր) և երեք զադի ընտրուեց մահմեդական-
ների միջև տեղի ունենալիք խնդիրների, վէճերի լուծման, և
մզկիթների և մէդրէսէների տնօրինութեան և կառավարման և
ամուսնական և ապահարզանի և ժառանգութիւնների բաժան-
ման նման դատերի քննութեան և կարգադրման համար:

«Մուֆթին այդ դատարանի նախագահ լինելու պայմանով՝
միւս երեք զադիներն էլ միասին պիտի ընտրուէին Կազանի
մահմեդականների միահամուռ հաւանութեամբ: Այդ դատարա-
նի իրաւասութիւնը, ինչպէս և նրա անդամների զուտ մահմե-
դական հոգևորականներից ընտրուելը՝ պետութեան անհրաժեշտ
օրէնքով վճռուած էր:

«Երկրորդ.—Ղրղզների և կազակ ցեղերի մէջ իսլամական
աստուածայայտ կրօնի ուսուցման համար մահմեդական ուսու-
ցիչներ ուղարկուելու մասին 1792 թուին կայսերական մի հրո-
վարտակ շնորհուած էր: Բուխարայի և Նիվայի կողմից գաղ-
թելով Սիբիրիա հաստատուած մահմեդականներին տւելի ըն-
դարձակ արտօնութիւններ տրուած էին. նրանք անձնական և
առևտրական տուրք չպիտի վճարէին:

«Երրորդ.—Ղրիմի մահմեդականների համար էլ մի հոգևոր
առանձին դատարան բացուած էր և նրանց բոլոր կրօնական
գործերի կարգադրութիւնը ինչպէս և հոգևոր կալուածների
մատակարարութիւնից զոյացած հասոյթը յօգուտ ազգի և
սղգային դպրոցների և մէդրէսէների ծախսուելը յիշեալ դա-
տարանի իրաւասութեան պատկանում էր: Ղրիմի իսլամ
զինուորները պէտք է առանձին գունդ կազմէին և միայն Ղրի-
մի թերակղզու սահմաններում ծառայէին. նրանք Ռուսաստանի

այլ մասերը չպիտի ուղարկուէին և պիտի ունենային իրանց յատուկ իմասները:

«Չորրորդ.—Ամբողջ Ռուսաստանի մահմետականները կրօնական աղատութիւն և ուսման իրաւունքներ պիտի վայելէին: Այստեղ յիշուած իսլամական իրաւունքներից գոնէ մի քանիսը եթէ պահպանուած լինէին, ի հարկէ դրա վոխարէն մահմետականները մշտապէս կատարեալ հաւատարմութեամբ կառավարութեան պիտի հնազանդէին: Մինչդեռ 93 թուից սկսած՝ կայսերական հրամանով առաջարկուեց մուֆթիներին ընտրել ուսւ բարձր դպրոցներից շրջանաւարտ անձներից: Իսկ ուսական այդ դպրոցները աւարտած անձերը առհասարակ իսլամ կրօնադիտութիւնից անտեղեակ են:

«Վերջերս առաջարկուեց նոյնպէս, որ Օրէնբուրգի կրօնական դատարանի անդամներն էլ անպատճառ ուսերէն իմանան և այդպիսով ջնջուեց իսլամ ժողովուրդի մուֆթիներ և զաւիններ ընտրելու իրաւունքը: Կառավարութիւնը ինքը անձամբ ընտրուած է, և ընտրուած է տղէտ անձերին իբրև մուֆթի և զաւգի: Կառավարութիւնը սրանով էլ չբաւականանալով՝ ժառանգութեան բաժանման հարցերը Օրէնբուրգի իսլամ հոգևոր դատարանի իրաւասութիւնից խլելով՝ քաղաքային դատարաններին յանձնեց: Կասկած չկայ, որ շուտով ամուսնական և տալահարզանի վերաբերեալ դատերն էլ կը յանձնուի քաղաքական դատարանի: Նոյնիսկ սրանից մի քանի տարի առաջ Օմսկից մի բարձրաստիճան ուս պաշտօնակատար Ակմոլա նահանգի Գեօկցէտով (?) քաղաքը զաւով ոստիկանութեան միջոցով բոլոր մահմետական կազակներին հաւաքեց ուս եկեղեցում և նրանց ասաց. «Այսօրուանից սկսած՝ դուք այլ ևս չպիտի հետեիք զուրանի պատուէրներին. ահա ձեր սուրբ գիրքը:» Եւ նրանց իւրաքանչիւրին մի մի Աւետարան բաժանեց: Յետոյ խօսքն ուղղելով նրանց իմասներին աւելացրեց. «Մահմետականներդ այսուհետև շարիաթի օրէնքով չպիտի ղեկավարուէք բնակ. նրա անունն անգամ չպիտի արտասանէք: Վերջապէս դուք չպիտի խառնուէք ամուսնական, ամուսնալուծական և երգիծանքներ հարցերում:»

1864-ից սկսած՝ դպրոցների և մէդրէսէների կառավարութեան իրաւունքը կրօնական դատարաններից խլուելով ժողովրդական լուսաւորութեան նախարարութեան յանձնուեց: Մինչդեռ մեր դպրոցներն ու մէդրէսէները մասնաւորապէս կրօնական գիտութիւն ուսուցանելու սահմանուած են: Իսկ լուսաւորութեան միջոցաւորութեան մէջ մահմետական լեզուին ծանօթ մի հոգի անգամ չկայ: Իսլամ դպրոցների յառաջա-

դիմութեան և պահպանութեան համար քառասուն տարուց ի վեր ոչինչ չէ արած: Մի քանի նահանգներում երբեմն հաղիւ հազ մի քննիչ գալով՝ առաջարկում է դպրոցներում ուսու լեզուի ուսուցումը: Եւ երբ ժողովուրդը այդ առաջարկը չի ընդունում, նա՝ դպրոցները փակելով հեռանալուց լացի ոչինչ չէ անում: Այս կերպով մեր մի քանի կրօնական դպրոցները փակեցին: Ռուս կառավարութեան զիտաւորութիւնը այս մասին՝ միմիայն մեր մէջընկնելում ուսու լեզուն ներմուծելն է: Տարօրինակ է, որ մինչդեռ ուսու բոլոր դպրոցների ծախքը լուսաւորութեան մինիստրութիւնն է հոգում, և նրանց հոգևոր դպրոցների վարչութիւնը հոգևորականների ձեռքին է, մեր դպրոցները թէ՛ մեր ձեռքից խլելով յանձնում են լուսաւորութեան մինիստրութեան, թէ՛ չեն հոգում նրանց ծախքերը և թէ՛ նոյնիսկ մեր դպրոցներում ուսուերէնի ուսուցման հարկաւոր եղած ծախքերը մեզ են առաջարկում վճարել: Բացի այդ՝ առաջարկում է զիւղական հասարակութեան իմամներին ուսուերէն կարդալ գրել իմանալ: Բայց միթէ՞ հնարաւոր է տաանեհինգ տարի մէջընկնելում ուսանելուց յետոյ, ուսու նախնական դպրոցները յաճախելով ուսուերէն սովորել: Եթէ նոյնիսկ իսլամ հոգևորականները այդ մտքով դիմում անեն, այդ կարգի ուսումնարանների կանոնադրութեան համաձայն չեն կարող ընդունուել: Հետևաբար, ուսու կառավարութիւնը շատ լաւ իմանալով որ իմամները ուսուերէն սովորելու անկարող են, պահանջում է որ ուսուերէն չիմացողը իմամ չլինի, որով ձգտում է իմամութիւնը բոլորովին ջնջել: Այս պատճառով մահմեդականների մեծամասնութիւնը նախընտրելով գաղթել, վաղուց ի վեր ցիր ու ցան լինելու վրայ է: Մի մեծ մասն էլ օսմանեան կառավարութեան երկիրը գաղթելով՝ խալիֆէի բարձր հովանաւորութեան տակ մտած և ասպնջականութիւն վայելած են: Ռուս կառավարութեան վերոյիշեալ վատ զիտաւորութիւնը՝ այժմեան ուսական Սինօդի նախագահ Պորփիրեանոսյէվի և Կադանի համալսարանի տնօնէն՝ Իւմինսկիի միջև փոխանակուած զրազրութիւնից և մամուլի մէջ լոյս տեսած լուրերից և թըղթալիցութիւններից աւելի ակնյայտ դարձաւ: Բուխարայի և Նիվայի կողմերից Սիրիերիա գաղթած մահմեդականներին՝ ժամանակով շնորհուած արտօնութիւնների հետքն անդամ չէ մնում: Սրանց սեփականութիւնը եղող ամբողջ հողերին կառավարութիւնը տիրացած է, և առևտրի վերաբերեալ արտօնութիւններն էլ ջնջուած են. նոյնիսկ Սիրիերիայի Վոլս նահանգի մահմեդականների տանուտէրական (մուլաթարիյէթ) վարչութիւնները ջնջուելով ուսու զիւղերի տանուտիրական վարչութիւնների մէջ

մտցնելու մասին որոշում կայացրել են և հարկ եղած գործողութիւնները կատարել են. այս պատճառով էլ նոյն մահմեդականները ստիպուել են դադրել և իրանց կողմից փոխանորդներ ուղարկել են Կ. Պոլիս:

«Իսկ ինչ վերաբերում է Ղրիմի մահմեդականներին, սրանց մէջ էլ մուֆթիի պաշտօնը ջնջուելով՝ կառավարութեան կողմից ընտրուած տգէտ անձերի միջոցով փոխանորդաբար կառավարւում են, իսկ հոգևոր կալուածները ամբողջապէս կրօնական ատեանից խլուելով ուսւ պաշտօնէութեան յանձնած են. սրանք էլ՝ գանձուած հասոյթը՝ դպրոցների և մէդրէսէների օգտին չյատկացնելով՝ վատնելու վրայ են: Ներկայումս, հոգևոր կալուածների վարչութեան մօտ կէս միլիոնից աւելի փող գտնուելով հանդերձ, մի կոպէկը յօդուս իսլամութեան չծախսուելուց զատ, ընդհակառակը ամբողջը ուսմաների կողմից իւրացրուած է: Զինուորները՝ հակառակ օրինաց, ցրուել են բոլոր գաւառներում. էսկադրոնի իմամները անուշով միայն գոյութիւն ունին, հետեաբար սրանք էլ ճնշումներին անկարող լինելով դիմանալ, ամբողջովին դադրել են:

«Այժմ գանք մահմեդականների կրօնական ազատութեան և ուսմաների հետ համահաւասար իրաւունքներ վայելելու հարցին:

«Քաղաքներում, կառավարական օրէնքների հիման վրայ դոմայի վարչութեան անդամների թուի $\frac{3}{4}$ -ը ուսւ պէտք է լինի: Բայց նոյնիսկ Սեմիպոլատի նման քաղաքներում, չնայած որ մահմեդականները կազմում են մեծամասնութիւն, քաղաքային վարչութեան անդամների թուի $\frac{3}{4}$ -ը դարձեալ ուսւ են:

«Երբ մահմեդականները ամեն տեսակ տուրքերը ուսմաների հետ հաւասար են վճարում, այլևս ի՞նչ միտք ունի այս օրէնքը: Ռուսական դպրոցներում մահմեդական աշակերտների համար մի կրօնուսոյց անգամ չկայ, մինչդեռ ուսւ աշակերտների համար ամեն դպրոցներում կրօնքի ուսուցիչ կայ: Ռուսների բարձր հոգևորականները ռոճիկ են ստանում. կառավարութիւնը նպաստ է տալիս դպրոցներին, մեր ոչ հոգևորականներին և ոչ էլ դպրոցներին պաշտպանութիւն ցոյց չտրուելուց բացի, նոյն իսկ մեր իմամները զինուորական ծառայութիւնից ազատ չեն կացնում. մզկիթի մէջ այսօր իմամութիւն անողը՝ էպուց զինավարժութեան է կոչւում, եթէ պահեստի կամ մուսթահաֆըզ (պահեստից յետոյ կանչուող) զինուոր է. պաշտօնական ոչ մի տուրքից էլ ազատ չէ կացնում. բացի դրանից՝ Ռուսաստանի 40,000 մահմեդականներին՝ կառավարութիւնը բռնի՝ քրիստոնեայ անունը տուել է. այս մարդիկը հակառակ սերնդից սե-

բունդ մահմեդական լինելուն, կառավարութիւնը ճնշումներ է գործ դնում նրանց բռնի քրիստոնէացիներ համար:

«Ռուս կառավարութիւնը Կովկասի և Դաղստանի մահմեդականների թէ՛ անհատական և թէ՛ հասարակական իրաւունքները բնաւ ուշադրութեան չառնելուց, և նրանց առաջ, հոգևոր գործերում, ամեն տեսակ խոչընդոտներ յարուցանելուց զատ, կրօնական հարցերի և դաւանական պահանջների մէջ ևս իր ոտնձգութիւնները չափ ու սահմանից անց է կացնում: Մինչդեռ ամեն տեղ, ամեն երկրում կրօնքի աղատութիւնը ապահովուած է, ուստի կառավարութիւնը բաց արձակ մահմեդականներին արգելում է աղօթել և նրանց աղօթատեղիները անասունների և մասնաւորաբար խոզերի բնավայր է դարձնում: Իսլամ հոգևորականներից և շէյխերից շատերին աքսորել, անյայտ կորցնել, և ըստ ոմանց, սպանել է: Ի միջի այլոց, սրբակրօն հոգևորականներից հաջի Աբդ-իւլ-Լաթիֆ Էֆէնդուն՝ աքսորած և անյայտացրած է Հիջազ և Կ. Պոլիս ուխտի գնացած լինելուն պատճառով: Կըմուկի կողմերում գտնուած մի քանի մահմեդական գիւղերում աւազակախմբեր բնակեցնելով՝ գիւղացիների հողերը բռնութեամբ յափշտակել և յիշեալ աւազակներին յանձնել է: Եւ Գըրա քաղաքի շրջակայքում գտնուած մի քանի մահմեդական գիւղերը ամբողջապէս աւերելով՝ բնակիչներին Պարսկաստանի սահմաններն է աքսորել և նրանց տեղ յիշեալ աւազակախմբերին է բնակեցնում: Այս մահմեդականների մի մասը չհանդուրժելով այդ անխնայ հարստահարութիւններին ապաստանել է խալիֆային: Նուիրադործուած օրէնքների համաձայն՝ փոխանակ իւրաքանչիւր մահմեդականից տասն համար տարեկան մի ռուբլի հարկ ստանալու, զիտմամբ, հարստահարելու նպատակով այժմ իւրաքանչիւր տնից երկու հարիւր ռուբլի պահանջելով՝ գանձելու ձեռնարկած է: Որովհետև մահմեդականներին սպանողները փոքր կաշառքներով պատժից ազատուում են, մահմեդականներին սպանելու համարձակողների թիւը օրէց օր աւելանում է: Մինչդեռ մի ուստի կողմից ներկայացրած աղերսագիրը անմիջապէս ուշադրութեան առնուելով բաւականութիւն է տրուում նրան, մահմեդականը իր իրաւունքների պաշտպանութեան համար երբ խնդրամատոյց է լինում, բռնում են նրան, բանտարկում, և տուգանքի ենթարկում: Մահմեդականների վրայ ճնշում և հարստահարութիւն գործ դնող անձերին կառավարութիւնը բաց արձակ պաշտպանում և հովանաւորում է: Կառավարական այս թոյլտուութիւնից քաջաւերուած՝ աւազակաբարոյ անձինք ամեն օր մահմեդականներին պատիւն և աստղուածքը բռնաբարում են որևէ միջոցով...»

Այս տեղեկագրի տակ մահմետական օրգանի՝ «ԽՉԹԻՀԱՊ»-ի խմբագրութիւնը հետեւեալ շահագրգիռ խորհրդածութիւններն է աւելացնում:

«Մահմեդականներդ՝ ողւս կառավարութեան կողմից հարստահարութիւններ կրելնուդ մասին էք խօսում. բայց ի՞նչ օգուտ էք սպասում խօսելուց: Եթէ մահմետականները ճշուում և հարստահարում են, պատճառը նրանց մահմետական լինելը չէ, այլ տգէտ և ծոյլ լինելը: Ի՞նչ էք կարծում, այն իսլամները որ գտնւում են մահմետական կոչուած կառավարութեան տակ, նրանք պակաս ճշուամի և հարստահարութեան են ենթարկւում ձեր փառաբանած խալիֆայի կողմից: Ռուսական կառավարութիւնը շարունակ ձգտում է, ասում էք, ձեզ ուսուրէն սովորեցնելու. վստ ըսն է անում: Այդ զեպըում գոնէ ձեր չգիտցած ու չհասկացած թուղթի տակ ստորագրելուց ազատ կը լինէք: Ռուս կառավարութիւնը ձեզնից զինուոր է առնում և ձեր հաւատակից եղբայրների վրայ սուր է քաշել տալիս: Միթէ ձեր խալիֆա յորջորջած Աբդ-իւլ-Համիդը միևնոյն բանը չի անում: Եէմէնում մեր զօրքերի նահատակած արարները միթէ մահմետական չեն: Միթէ նրանց մօրթող զօրքերը մահմետական չեն: Այդ զօրքերի դերադոյն հրամանատարը այդ կեղծ խալիֆա Աբդ-իւլ-Համիդը չէ: Մեր այդ արար հայրենակիցների և հաւատակիցների ապստամբութեան պատճառը միթէ նրանց կրած ճշումն ու հարստահարութիւնը չէ: Գրում էք որ ձեր այդ տեղեկագիրը ուղարկել էք Դերմանիայի, Ամերիկայի, Աւստրիայի, Իտալիայի, Ռուսաստանի, Ճապոնիայի և այլն դեսպաններին... Հրեաներից աւելի ճշուած ազգ չկայ Ռուսաստանում. բայց հակառակ նրանց կրած բոլոր հաւածանքներին, միթէ չէք տեսնում, թէ նրանք ի՞նչ դիրք ունեն գրաւած վաճառականութեան և արուեստների, ընկերութիւններ կազմակերպելու, բժշկութեան, Երկրաչափութեան, փաստարանութեան և այլ ամեն տեսակ աստարեղների մէջ: Ռուսաստանում 20 միլիոն մահմեդականներից քանի՞ հատ պրոֆէսէօր, քանի՞ բժիշկ, քանի՞ ընկերութիւնների տնօրէն, քանի՞ բանկիր կան: Ռուս կառավարութիւնը հրէայ երկու սեռի աշակերտներին հազար տեսակ դժուարութիւններով է ընդունում գիմնազիաներում և համալսարաններում: Պարիզի, Բերլինի, Լոնդոնի, Փրնէզի համալսարաններում երկու սեռից հազարաւոր ուսահալատակ հրէայ ուսանողներ գիտութիւն և արուեստ են սովորում: Օտար երկրներում ուսման զիմելու պատճառը Պետերբուրգի և Մոսկուայի համալսարաններում չընդունուելն է: Իսկ մահմեդականների առաջ Ռուսաստանի բոլոր դըպ-

բոցները դռները բաց են, ինչո՞ւ համար ձեր զաւակնե ըին չէք ուղարկում այդ գալրոցները և ուսման տալիս: Ինչո՞ւ նրանց չէք ուղարկում Եւրոպա: Եթէ ձեր զաւակներին թէ Ռուսաստանում և թէ Եւրոպայում ուսում առնել տաք, այն ժամանակ նրանք թէ կառավարական և թէ մասնաւոր գործերում կարեւոր դերքեր կարող են գրաւել և հարցը բոլորովին այլ կերպարանք կը ստանայ: Հերիք խալիֆան, խալիֆան աղաղակէք, հերիք խալիֆայի երկիրը երազէք: Արդ-իւլ-Համիդ՝ խալիֆայի երկիրն էլ, խալիֆայութեան էլ յարգն ու պատիւը խաղք, խայտառակ արեց: Եւ բոլոր մահմեդականների կրած թշուառութիւնների խեղճան պատասխանատուն՝ մեծ մասով՝ Արդ-իւլ-Համիդը և Արդ-իւլ-Համիդի նման օսմանցի դաւաճան սուլթաններն են: Եթէ Արդ-իւլ-Համիդը կրօնի և ազգի թշնամի, անխիղճ մի թագաւոր չլինէր, քսան և ութ տարուայ ընթացքում Թուրքիան աւելի հաստատուն և քաղաքակիրթ մի պետութեան զրուծիւնը կը ստանար: Եւ մահմեդականներն էլ այն ժամանակ զօրեղ մի ապաստան, մի յենարան, պետութիւնների ազբիւր կունենային... Այժմ Թիւրքիայի թագաւորը մի բուլղար իշխանաւորի առաջ դողդողում է: Խնդրազիրներ և տեղեկազիրներ ներկայացնելով ի զուր ժամաւաճառ մի լինէք, եղբայրներ: Ուսում և փող վաստակեցէք: Առանց գիտութեան փող շահել, առանց փողի ուսում առնել և առանց երկուսին ապաստութիւն և իրաւունքներ ձեռք բերել և պահպանել անկարելի է: Մահմեդական կառավարութիւնների՝ իրանց հպատակների վրայ գործ դրած հարստահարութիւնները, Ռուսաստանի՝ իր մահմեդական հպատակների վրայ գործ դրած հարստահարութիւններից շատ ու շատ աւելի են: Ռուսաստանը զօրքին խոզի միս է կերցնում ասում էք: Արդ-իւլ-Համիդ՝ խալամ զօրքին՝ քաղցից, թշուառութիւնից մեռցնում է: Եւ նրանց սնունդին յատկացրած փողով՝ իր անձի պահպանութեան համար գործ ածած լրտեսներին է պարարտացնում: Օսմանեան երկրի ոչ մի մասում ապահովութիւն և արդարութիւն չկայ: Թիւրք, հայ, քիւրդ, արաբ, յոյն և այլն ամենքը միմիանց մորթոտում են: Այդ բոլոր խառնակութիւնների և թշուառութիւնների հեղինակն ու պատճառը խալամական խալիֆան չէ: Մենք այժմ բացի մահմեդականութեան անուանից ոչ մի բանի տէր չենք: Անօգուտ է լաց լինել, խնդրազիրներ տալ: Ռուսաստանից ստացուած վերջին հեռագրների համաձայն՝ այժմ, Կովկասում, մահմեդականները իրանց հայ հայրենակիցների հետ միմիանց սպանելով զբաղուած են: Այս վայրենութեան պատճառը ի՞նչ է, եթէ ոչ տգիտութիւնը: Ժամանակը՝

գիտութեան, արուեստների, վաճառականութեան ժամանակ է։ Բայց արէք ձեր աչքերը։ Սովորեցէք ուսնելէն, ֆրանսերէն և այլ լեզուներ, և ձեր ղաւակներին սովորեցրէք. ընկերութիւններ կազմեցէք։ Եթէ այսպէս տգէտ մնանք, ոչ թէ Ռուսաստանում, այլ Եւրոպայի ամենազատ և ամենարգարագատ երկրում անգամ մեր բաժինը անարդարութիւնից բացի ուրիշ բան չի կարող լինել։

«Մի խօսքով կատարեալ տխրութեամբ կարդացած ձեր խնդրագրի մի քանի մասերում զուք շատ իրաւացի էք։ Բայց այդ իրաւունքները ձեռք բերելու համար անհրաժեշտ եղող միջոցների ընտրութեան մէջ սխալուում էք։»

Թուրք օրգանի այս շատ իրաւացի և շատ խելօք խորհրդածութիւններից յետոյ, մենք կ'ուզէինք շեշտել հետեւեալ կարևոր կէտի վրայ։

Մահմեդականները անդադար կրկնել են որ թիւրքահայերը աններելի յանցանք են գործել Սուլթանի կառավարութեան կողմից իրանց կրած անլուր հարստահարութիւնների և տանջանքների դէմ բողոքելով Եւրոպային։ Նրանք այդ դիմումով իբրև թէ կամեցել են Եւրոպայի միջոցով պատահա պատահ տանել տալ Թիւրքիան։ Այժմ նոյն քայլն են անում և իրանք. այդ «ամենահաւատարիմ հպատակները» դիմում են օտար պետութիւններին։ Մեկնութիւններն աւելորդ են...

Տ. Չաւէն

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐԿԻՑ

Համառոտ տեսութիւն գեղարուեստական դպրոցներու, սկիզբէն մինչեւ նորագոյն շրջանները *):

Վերոյիշեալ պայմաններուն տակ ուրեմն կրօնքը հզօրապէս նպաստեց յունական արուեստին կատարելագործման, իր աստուածներուն համար մարդկային ամենակատարեալ էակի մը ձևերը պահանջելով արուեստագէտներէն, որոնք ստիպուած էին դիտել, ուսումնասիրել, բաղդատել բնութեան մէջ իսկ այն գերազանցօրէն գեղեցիկ և ճկուն կազմուածքները, որոնց տմեն օր, ամեն ժամ իրենց աչքերուն առաջ ունէին տօներուն, հանդէսներուն, մարտահանդէսներուն մէջ, յանձին յոյն երկտասարդ ըմբիշներուն:

Աստուածութիւններու պատուին կազմուած հանդէսները՝ որոնց տօներու կերթային երկրի իւրաքանչիւր մասէն ամենագեղեցիկ երիտասարդները և աղջիկները, որոնց կատարելութիւնը իրենց երկրի փառքը կազմելով իրենց հանրապետութեան մասին բարձր գաղափար մը տալու կը ծառայէր՝ օլիմպիական խաղերը, որոնք փառքի և պատուի ասպարէզ մը եղած էին մրցման տեղը բերելով իւրաքանչիւր հասարակութեան ամենէն հուժկու, առողջ և գեղեցիկագամ ըմբիշներուն և ամենէն ճկուն մարտիկներուն, աւելի քան կրթիչ դպրոցներ էին յոյն արուեստագէտներուն համար, որոնք ամեն միջոց ունէին գտնելու գեղեցկութեան, ճկունութեան և զօրութեան գերատիպարը՝ ամփոփուած այդ խաղերում յաղթական հանդիսացող ըմբիշին մէջ:

Եւ այդ ոյժի ու գեղեցկութեան փառքը կը յաւերժանար Փիդիասի մը կամ Պոլիկլէտի մը մատներուն տակ արձանի մը փոխարկուելով, որը ըմբիշի հայրենիքին մէջ տեսակ մը հիացմունքի և պաշտամունքի առարկայ կը դառնար այնքան իբր

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 4.

տրուեստի կատարեալ գործ մը, որքան ոյժի և գեղեցկի մարմընացում մը:

Բայց ամենաուղագրաւ սա պարագան է թէ նոյն իսկ Յունաստանում արուեստը հաւասարապէս իր բոլոր մասերուն մէջ միեւնոյն չափով չէ զարգացած, և այդ այն միակ պատճառով որ իր ապրելուն և զարգացումին անհրաժեշտ միակ տարրերը՝ յարգանքը և պատիւը՝ չէ գտած երբէք:

Պատմութիւնը շատ բացորոշ կերպով այդ հաստատած է, նոյն իսկ Յունաստանէն սկսելով մինչև նորագոյն ժամանակները, ապացուցանելով որ այն երկիրներուն մէջ ուր գեղարուեստները սիրուած յարգուած և գնահատուած են, կրցած են հասնիլ իրենց կատարելութեան ամենաբարձր արտայայտութիւններուն, մինչդեռ ինքնակալի մը հաճոյքին կամ հասարակութեան որոշ մենաշնորհեալ դասակարգի մը ցանկութիւններուն ստրուկ դարձած, և կամ ինք իր վիճակին ձգուած գեղարուեստները սկսած են շեղիլ իրենց վեհ նպատակէն, անկումի շրջանի մը մէջ մտնել և տկարանալ, ինչպէս այդ պիտի տեսնենք Փրանսական արուեստին Լուդովիկոս XIV-ի XV-ի օրերուն կրած բնորոշ փոփոխութիւններուն ժամանակ:

Յունական այն նահանգներուն մէջ ուր բնական պայմաններու և բարքերու տարբերութիւններու պատճառով վաճառականութիւնը չէր ծաղկած, արուեստը գրեթէ մուտք չէ գործած, մինչդեռ Աթէնք որ վաճառականական կենտրոն մը եղած է, չէ ուշացած նաև գերագանցօրէն գեղարուեստական կենտրոն մը ըլլալ, դէպի ինքը ձգելով գեղարուեստական հոսանքները, կազմելով գլուխ-գործոցներու տպաւորիչ հաւաքածոյ մը և դառնալով լուսաւոր ջահ մը, որուն յառած պիտի մնան նոյնիսկ յետագայ դարերու բոլոր արուեստագէտներուն աչքերը:

Պէրիկլէսի դարը՝ (550—429 Քր. առաջ) որ Փիդիասի դարն է միանգամայն՝ այդ հայեցակէտին անհերքելի մի փոստն է: Յունական գեղարուեստը այդ դարուն մէջ Պէրիկլէսի խելացի իշխանութեան տակ միայն կրցած է արտադրել իր գլուխ գործոցները, շնորհիւ այն հովանաւորութեան՝ որը վայելած է, և այն ժողովրդականութեան՝ որը իր դէպի կատարելագործումը ձգտումին ամենաուժեղ ազգակն է եղած: Ժողովուրդը որ այնքան առատօրէն տուած էր և կուտար արուեստագէտներուն Աթէնքի վարդարումին համար՝ անդամ մը սակայն սկսաւ տրբաւորնալ Պէրիկլէսի գեղարուեստական գործերուն և արուեստագէտներուն հանդէպ՝ ունեցած շոայլութեան համար: Սակայն

Պէրիկլէս հրապարակային ժողովի մը մէջ քանի մը բառերով միայն պատասխանեց.

«Իմ ըրած ծախսերս չափազանց կը գոնէր. լաւ. ես իմ հաշուիս կը վերցնեմ անոնք, բայց խրաքանչիւր կառուցուող շինութեան վրայ իմ անունս պիտի գրուի, և այդիսով իմ սեփականութիւնս պիտի ըլլայ ան»:

Յոյն ժողովրդի ամենազգայուն ջիղերուն էր դարձ Պէրիկլէս. և իր արուեստագէտներու զեղարուեստական արտագրութիւններուն վրայ նախանձուտ խնամքով մը հսկող, անոնցմով հպարտացող ժողովուրդը լաւագոյն համարեց կրկին իր քսակը լայն բանալ, քան թէ ապագայ գլուխ-գործոցները անհատի մը սեփականութիւնը տեսնել:

Սակայն ժողովուրդը միմիայն վճարող մը չէր: Գործերու զնահատութեան մէջ որոշ դեր մը կատարած է ան: Նոյնիսկ Փիդիաս անգամ մը չէր վարանած իր մէկ արձանը՝ Օլիմպեան Ժիւպիտէրը՝ հասարակութեան զնահատութեան ենթարկելու, որ քանի մը թերութիւններ գտաւ: Իր աշխատանոցին մէջ կրկին փակուելով Փիդիաս ուղղեց այդ սխալները, դատելով, որ հասարակութիւն մը, մարդոց բազմութիւն մը աւելի լաւ կրնար տեսնել քան թէ մէկը՝ եթէ նոյնիսկ այդ մէկը Փիդիաս մ'ըլլար:

Անշուշտ պէտք չէ հետեցնել թէ ազէտ և անճաշակ ամբիս մը կրնայ միեւնոյն հասունութեամբ վճիռ տալ զեղարուեստական գործի մը մասին: Փիդիաս լաւ կը ճանչնար արժեանքներու կիրթ և բնածին ճաշակը, և անշուշտ սխալ մը չէր ըրած դիմելով անոնց զնահատութեան:

«Ժողովուրդը շատ անգամ միջակ գործի մը վրայ կզմայլի, բայց երբ այդ գործին քով դնէք աւելի զեղեցիկը ու կատարեալը, ան չպիտի վարանի իր ընտրութեան մէջ—կըսէր Կիկերոն:

Արկիվո—Սիկիոնեան Դպրոցին մէջ կազմուած էր Փիդիաս, իրեն գրեթէ հաւասար Պոլիկլէտի և Միոնի հետ. իր Պարթենոնի ճակարին և քիւերուն վրայի հարթաքանդակները, խմբարձանները կատարելութեան որոշ աստիճանի մը հասած են, որոնց մէջ սակայն միմիայն իր գրիչին պատկանող կտորները դեռ որոշապէս չեն սլարգուած. մէկ մետր բարձրութեամբ հարիւր վաթսուն մետր երկարութեամբ Պարթենոնին շրջապատը զարձող հարթաքանդակները ապահովաբար իր աշակերտներու օգնութեամբ միայն կրցած է վերջացնել:

Իր առանձին և հսկայ մեծութեամբ արձանները այսօր կորսուած են:

Փիղիաս Պոլիկէտի՝ որ մարմնի համաչափութեան զեղեցիկ օրինակներ տուած է՝ և Միւսնի հետ՝ որ բնութեան հարազատ և ուշադիր հետևող մ'է եղած՝ յոյն Արուեստին կատարելագործման ձգտումին, աստիճանաբար մարդկային զեղեցկութեան զազափարականացումի և աստուածացումի ճիգերուն մարմնացումը կը կազմեն:

Բայց Փիղիասի թուաւելութիւնը եղած է մարդկային արտաքին ձևերուն հետ միացնել ներքին մտածումի մը արտայայտութիւնները: Այդ պատճառով իր ազդեցութիւնը տարածուած է Աթէնքէն դուրս, յունական արուեստին վրայ ընդհանրապէս, զայն աւելի ազնուացնելով ու բարձրացնելով:

Յունական արձանագործութիւնը սակայն փոքրիկ, բայց նշանաւոր բացառութիւններով՝ հոգեկան արտայայտութիւններու շատ քիչ բարդութիւններ ներկայացուցած է:

Ջանադան հեղինակներ՝ ինչպէս Վինքէլման, Լէսսինկ և ուրիշներ «հոգիի լուծիւն» ով որակած են յունական արձաններուն մարմնի ձևերու և դէմքի հանդարտութիւնը, որ արուեստագէտներուն կողմէն զիտաւորեալ ենթադրած են: Բայց ուրիշ հեղինակ մը՝ Քլէման՝ աւելի տրամաբանական և բնական ձևով մը բացատրած է այդ հրեղծը, ենթադրելով թէ արձանները նուիրուած ըլլալով աստուածութիւններու՝ որոնց մարդկայնացուցած էին արտաքինապէս՝ չէին կրնար համարձակիլ աւելի մարդայնացնել, անոնց արտաքինին վրայ ցոյց տալով որեւէ մարդկային զգացման արտայայտում:

Նոյնպէս որոշ մաս մը մահկանացուներու յիշատակը յաւերժացնելու, աստուածացնելու համար քանդակուած, պէտք էր կըրքերու և զգացումներու կարելի եղածին չափ քիչ արտայայտութիւններով երևար, «Աստուածներուն պարտադիր եղած բովանդակ յարգանքը ներշնչելու և կենդանի կամ մեռած հերոսներուն աստուածային երևոյթը տալու համար»:

402 (Քր. տոաջ) թուականին Լիզանդը՝ աթենացիներուն յաղթելով իր և իր զօրավարներու արձանները՝ կանգնեցնել կուտայ հրապարակներու վրայ, աստուածներու արձաններուն քով, և այդ կեանքի կտորները, կենդանագիրները, աստուածային խորհուրդի հմայքը մեծապէս կը նուազեցնեն:

Սիկիօնի դպրոցը իրապաշտութեան որրանք կը դառնայ և Լիզիպպ՝ իր հեղինակութիւն մը դարձած օրերուն՝ այդ նոր դպրոցը կը բնորոշէ սա բառերով:

«Պոլիկէտ, Փիղիաս և Միսոն՝ մարդիկը ներկայացուցած են ինչպէս պէտք էին ըլլալ, իսկ ես կը ներկայացնեմ ինչպէս որ են:»

Եւ սակայն Պոլիկլետի մահէն յետոյ շատ քիչ տարիներ սահած էին:

Որոշ ժամանակ մը Լիդիպպի աշակերտները իր դաւանանքներու հեղինակութիւնը կը պահպանեն, բայց կը հասնի ժամանակ մը, երբ «արուեստագէտները աւելի կը ճառեն իրենց արուեստին վրայ, քան թէ գլուխ-գործոցներ կարտադրեն»:

Հռովմէական արշաւանքները այդ ազօտ գրութիւնը աւելի կը նսեմացնեն իրենց աւերիչ ոյժին ազդեցութեան տակ:

Փիլիթասէն յետոյ արուեստը զանազան պատճառներու տակ՝ որոնց մէջ դեր մը կը խաղայ անշուշտ Պելոպոնէսի պատերազմը՝ կըսկսի ձեւափոխում մը կրել, որով աւելի կը նկրտի դրաւել քան մտածեցնել տալ և հոգին բարձրացնել:

Անշուշտ հասարակութեան մտածելու եղանակը և կեանքի պայմանները՝ որոնք նոյնպէս կրնային փոխուած ըլլալ՝ կազմեն արուեստին վրայ այդ ուղղութեամբ:

Միևնոյն ժամանակ՝ ղեղարուեստները կը սկսին ծաւալիլ Յունաստանէն դուրս Աղէքսանդր մեծ աշխարհակալի յաջորդներուն պալատները զարգարելու, քաղաքները պճնելու ձևերուն տակ՝ և որոնց համար Յունաստանի յայտնի արուեստագէտները կը հրաւիրուին:

Բայց հետզհետէ իր մայր հողէն կտրուած, Կորնթոսի՝ հռովմէական լէդէօններու ձեռքով աւերումէն յետոյ, յունական աբուեստը կը սկսի այլասեռուիլ, համակերպելով հռովմէական ինքնակալներու, ակնուականներու քմահաճոյքին, սպասաւորելով անոնց հպարտութեան ու «ես»-ի ղգացումին, և կորցնելով այն մարտը նկարագիրը և նպատակակէտը, որու ձգտումին արդիւնքներն են եղած այս բոլոր Վէնիւսները, Ապոլոնները, Փիւնոնները, որոնց դարերու աւերիչ ազդեցութեան տակ մաշուած՝ բայց դեռ անհունապէս շնորհալի մնացորդներուն առաջ կը զմայլինք:

Հռովմէական Աղէքսանդրի մահէն և անոր հետևող յոյս արուեստագէտներու մեծ մասամբ Իտալիա դադարումէն առաջ՝ յոյն արուեստի ազդեցութիւնը կրած է իր նախնական էտրուսք (Etrusque) կոչուած արուեստին վրայ, որու ծագումը IX (Քր. առաջ) դարու մէջ կենթադրեն:

Կարթագինէի և աւելի ուշ Սիկիլիայի և Իտալիոյ հարաւային եղբրքներուն վրայ յունական քաղաքներու հիմնադրութիւնները ընդարձակած են յոյն արուեստի ազդեցութեան շրջանակը, որ իր բնորոշ հետքերը ձգած է աւելի ճարտարապետական ձևերու, գերեզմաններու ոճին և զարդերուն վրայ:

Սակայն յոյն արուեստագէտներու գանազանս պատճառներով վերջնական ցրուածին ժամանակ միայն հռովմ ամենալայն հափերով օդտուած է յոյն վարպետներու գիտութենէն և ճաշակէն, որոնք չեն ուշացած նոյնիսկ զեղարուեստական դըպրոցներ հիմնել:

Հռովմ սկսած իր հիմնարկութենէն մինչև Վլ-րդ դարը (Քր. առաջ) աստուածութիւններու արձաններ չէ ունեցած Յունաստանի նման: Նումա առանձին օրէնքով մը գատապարտած և արգելած է աստուածները ներկայացնել մարդկային կերպարանքով: Ապահովարար այդ վճիռը և ըմբռնուած մեծապէս փաստած է իտալական արուեստին, որ այդ օրէնքի տապալելէն յետոյ իսկ վաշտած է աւելի օտար երկիրներէ յափշտակուած զեղարուեստական գործերով, քան ինքնուրոյն ստեղծագործութիւններով:

Յունական հանճարներու նախկին մտքուր և հարազատ արուեստը չէ ուշացած նաև որոշ ազդեցութիւն մ'ընել ընդհանրապէս դրականութեան և մասնաւորապէս բանաստեղծութեան վրայ. և «թէպէտ Վիրգիլիոս յոյն հանճարներէն աւելի բարձր յատկութիւններ ունէր, բայց կասկածելի է որ այնքան լրիւ կատարելութեամբ պատկերներ կարենար տալ, եթէ աչքի առաջ ունեցած չըլլար այն քանի մը գործերը, ուր զեռ կը ցոլային Փիդիասի բարձր մտածումը, Պոլիկէտի շնորհ կամ Ապելլի գծագրութեան մաքրութիւնը»:

Օգոստոս կայսրի օրով (63 թ. Քր. առաջ) հռովմէական արուեստը կը սկսի դարգացումի շաւղի մէջ մասնել, և այն ամեն տեղերը, ուր հռովմէական յաղթական լէգէօնները կը մտնեն, ճարտարապետութիւնը և քանդակագործութիւնը կը սկսին կատարել իրենց քաղաքակրթումի և ճաշակի զարգացման գործը, պատրաստելով այն որբանը՝ ուրկէ պիտի ծնին բիւզանդական, ուսմանական և արարական արուեստները:

Բայց և այնպէս հռովմէացիք յունական նուրբ զգայնութիւնը և հոգին չեն ունեցած երբէք: Իրենց հսկայ գործերով՝ որոնք սակայն նիւթական հսկայութիւնը ունեցած են միայն՝ երբէք չեն կրցած հասնիլ այն փոքրիկ արձաններու կատարելութեան կամ միջակ մեծութեամբ շէնքերու ճաշակաւոր զեղեցկութեան, որոնցմով փայլած էր Աթէնք:

Եւ յոյն արուեստին վերջին շնորհները կամաց-կամաց սնհետացած են Օգոստոսի և իր յաջորդներու պերճանքի, շուայտութեան և շլափելու ցանկութեան փաստակար ազդեցութեան տակ՝ թէպէտ ճոխ, բայց առանց որոշ ուղղութեան բաղադրեալ արուեստի մը ծնունդ տալով՝ որը ոմանք աւելի հարուստ և

գեղեցիկ գտած են:

Յոփ կեանքի մը հիւանդ հաճոյքները, մարտական խաղերը և զգացումները՝ բնութեամբ այնքան տարբեր յոյն ըմբշխաղերէն՝ անշուշտ չէին կրնար վեհ ու սպաւորիչ արուեստի մը կազմուելուն ազդակը ըլլալ, մանաւանդ Օգոստոսին յաջորդող Կայլաքուլաներու նման բռնակալներու իշխանութեան տակ, որոնք առանց ամենադոյզն յարգանքի և խղճահարութեան փշրել են տուած յայտնի մարդկանց արձանները, կտրել տուած են աստուածութիւններ ներկայացնող արձաններու գլուխները, իրենց զիմադիծերը կրող գլուխներով փոխարինելու համար:

Հռովմէական արուեստը իր փառասիրական ձգտումները մարմնացնող գործերով ապշեցուցած է աշխարհը, իսկ յունական արուեստը իր մարտը մտապատկերներու մարմնացումներով հիացուցած:

Եւ վերջապէս պատմութիւնը անհերքելի կերպով ապացուցած է՝ թէ, յունական և հռովմէական միջավայրերը, օրէնքները, հասկացողութիւնները որքան տարբեր են եղած:

Արուեստագէտները՝ հետեալբար և արուեստը՝ Աւրգ դաբուն (Քր. առաջ) Ագրիէնի օրով այն ազատութիւնը և յարգանքը չեն ստացած, ինչ որ վայելած են Աղէքսանդրի օրով Յունաստանի մէջ:

Հետեալ երկու օրինակները շատ ուշագրաւ կերպով կը ցոլացնեն երկու տարբեր առանձնայատկութիւնները և նկարագիրները, որոնք յունական գեղարուեստին անցեալ գերակայութեան պատճառը կրնան բացատրել:

Մեծն Աղէքսանդր օր մը յոյն նկարիչ Ապելլի աշխատանոցին մէջ նկարչութեան մասին կը խօսէր: Նկարիչը առաջարկեց խօսակցութեան նիւթը փոխել, նկատելով աշխարհակալին որ, ներկ պատրաստող աշակերտները կը ծիծաղէին զինքը լըսելով: Աղէքսանդր փոխանակ նեղանալու, նկարչի անկեղծութիւնը գովեց և գնահատեց:

Քանի մը դարեր յետոյ Ագրիէն Հռովմի մէջ իր ծրագրած ձևով տաճար մը շինել կուտար, որուն չափազանց ցած ձևադունին տակ նստած արձաններ միայն կը զնէր: Իր ժամանակին ամենայայտնի ճարտարապետը՝ Ապոլոտոր՝ որուն մեծափառքը չէր ուզած խորհուրդ հարցնել, հետեալ սրամիտ նըկատողութիւնը ըրաւ. «Եթէ այս աստուածուհիները ուզեն կանգնիլ և տաճարէն դուրս գալ, գլուխին պիտի կոտրեն»:

Արուեստագէտին այդ իրաւացի նկատողութիւնը միայն մահուան պատժի արժանի գտաւ Ագրիէն, և չի վարանեցաւ եօթանասնամեայ ծերունին առանջաքներով սպանել:

Հին Հռովմի ամենափայլուն ժամանակը սակայն եղած է Օգիւստի ժամանակաշրջանը, որ ժամանակ Հռովմ զարգարուած է Յունաստանէն բերուած անթիւ արձաններով և նոր շինութիւններով:

Օգիւստի նախորդները իրեն աղիւսէ Հռովմ մը յանձնած էին, իսկ ինք իւր յաջորդներուն յանձնած է մարմարեայ Հռովմ մը:

Բայց յետագայ ինքնակալներու քմահաճոյքին տակ անկումը կը սկսի աւելի և աւելի շեշտուելով Դիոկլէտիանոսի օրով և աւելի ուշ, երբ Կոնստանտին քրիստոնէութիւնը ընդունելով և Հռովմը ձգելով իր բաղդին, յարձակումներու ենթակայ, իր գահը կը փոխադրէ Կոստանտնուպոլիս, ծնունդ տալով նոր արուեստի մը՝ բիւզանդական արուեստին:

Հռովմ մէջ բարոյական խռոր յեղաշրջում մը՝ քրիստոնէութիւնը՝ իր նոր զաւաճարներու, նոր ձգտումներու արշալոյսով կը նսեմացնէ հին արուեստի մը մնացորդներուն հետեւեալ մարդ փայլը. արշալոյս մը, որ նոր հորիզոններ կը բանայ, որ նոր շրջան մը կը սկսի ուրջան մարդակային կեանքին ու բարքերուն վերաբերմամբ, նոյնքան և գեղարուեստներու վերաբերմամբ, որուն առաջին արտայայտութիւնը եղած է բիւզանդական ոճը, Յուստինիանոսի օրով կառուցուած Սուրբ Սոփիայի եկեղեցիով խտացած (այժմեայն Կ. Պոլսոյ Այա-Սոփիայի մզկիթը):

Գեղարուեստներու պատմութիւնը՝ իմ կարծիքով՝ կարելի է երեք մեծ շրջաններու բաժանել: Նախնականը՝ սկսելով գեղարուեստական առաջին արտայայտութիւններէն մինչև քրիստոնէութեան ծագումը. միջինը՝ սկսելով քրիստոնէական արուեստին առաջին արտայայտութիւններէն մինչև Վերածնութիւնը. և վերջինը՝ սկսած Վերածնութեան դպրոցներէն մինչև ներկայ ժամանակներս, իրենց մէջ առնելով զանազան գեղարուեստական դպրոցներու ուղղութիւնները, ձգտումները և նըպատակները:

Առաջին շրջանի մտապատկերը աստուածութիւններու, անծանօթ խորհուրդի մը կամ խորհուրդներու պաշտամունքը եղած է, իր գեղեցկութեան, իմաստութեան, քաջութեան, արդարութեան, բարութեան և զանազան մասնակի արտայայտութիւններով: Ներկորդ շրջանը՝ այսպէս ըսելով՝ աւելի գտուած, աւելի պարզուած է այդ բոլորին մէկ գաղափարին՝ քրիստոնէութեան դաւանանքին՝ և մէկ մտապատկերի մը՝ Քրիստոսի անձնաւորութեան մէջ խտացումով: Վերջին նորագոյն շրջանը՝ որ մասամբ դէպի անցեալը ձգտում մ'ունեցած է՝ բնորոշ է իր

մարդկային մտապատկերի, իրական կեանքի առողջ դաւանանքով, որը այժմեան տիրող հոսանքը կը հանդիսանայ հետզհետէ ուժեղանալով:

Առաջին շրջանը մարդկութեան տուած է Փիղիաններ, Պրաքսիտէլներ, Ապէլլներ, որոնք ողիմպոսեան մտապատկերները մարմնացուցած են անմահ գործերով: Երկրորդ շրջանը իր նոր դաւանանքով ծնած է Ռաֆայէլի, Միշէլ-Անժի, Մուրիլլոյի նման հանճարներ, որոնք քրիստոնէական վարդապետութեան անմահ փառաբանողները եղած են և են իրենց նոյնքան անմահ գործերով: Նորադոյն շրջանը իր աւելի բարդ արտայայտութիւններով աւելի հետաքրքիր և կենսունակ, արտադրած է Ռիւբեններ, Ռամբոանդներ, Վան-Դիքներ, Դավիտներ և Տըլլաքուսներ՝ իրենց բազմաթիւ հետեւողներով՝ որոնք ապրուած կեանքը երգած են իրենց աւելի քան մարդկային գործերուն մէջ:

Հեթանոս Հռովմը նկարչութեան տեղ չէ տուած՝ ինչ որ տուած է ճարտարապետութեան: Հռովմէական փառասիրութիւնը միայն մարմարեայ շինութիւններու, յաղթական կամարներու և պալատներու մէջ գտած է իր յաւիտենականութեան ձգտումին գոհացումը, եղիպտացիներուն նման, բայց զգացումներու և մտածումներու բնաւորութեամբ բոլորովին տարբեր:

Քրիստոնեայ արուեստը՝ դեռ անկարող բացարձակ երկրի երեսը յայտնուելու՝ իր առաջին նկարչական փորձերը ըրած է Հռովմի գետնափորներուն (Catacombe), այդ նախկին քարահանքերուն մէջ՝ գերեզմանաքարերու վրայ Քրիստոսի կեանքէն պատկերներ նկարելով՝ որոնք ըմբռնումի և վերարտադրութեան տեսակէտով միամիտ գործեր են եղած:

Եւ այդպէս այդ գետնափորները եղած են քրիստոնեայ արուեստին առաջին որդանները, ուր Ներոններու վայրագութիւնները առաջին քրիստոնեաները ստիպած էին ապաստան փնտռել:

Այդ առաջին արուեստագէտներու ձեռքին տակ կազմուող զարդերը, ամանները և նկարները՝ որոնց նիւթերը առնուած են Հին և Նոր Կտակարաններէն՝ անշուշտ գեղարուեստական գործեր չեն եղած, բայց կրօնական ազատութիւնը հաստատուելէն յետոյ, երբ ժողովուրդը սկսած է այդ գետնափոր գերեզմանները նորոգել և զարդարել նոր նկարներով, ապագայ նկարչութիւնը հոն գտած է առատ նիւթ և առաքեալներու պատմական տիպարներ, Աստուածամայրի զսնազան դիրքերով պատկերներ, որոնք Միջին Դարէն յետոյ օրինակ են հանդիսացած կրօնական նկարիչներուն:

Քրիստոնեայ ճարտարապետութիւնը իր նախնական փոր-

ձերուն մէջ հեթանոս արուեստը ընդօրինակած է անխուսափելիօրէն, անշուշտ սկսելով կամաց-կամաց ձևափոխել տաճարները, որոնց պէտք էր յարմարցնել հասարակութիւնը ընդունելու համար, մինչդեռ նախորդ մեհանաներուն մէջ հասարակութիւնը մուտք չունէր:

Ինչ որ տարօրինակ է սակայն՝ սա իրողութիւնն է, թէ, մինչև VII-րդ (Քր. յետոյ) դարը քրիստոնեայ արուեստը հազիւ թէ արտադրած է մի քանի արձաններ միայն: Քրիստոնէական այդ ժամանակաշրջանի վարդապետութիւնը՝ արձանագործութիւնը՝ որ զգայնոտ և կուռքերը յիշեցնող բան մ'ունէր իր մէջ՝ տեսակ մը արդելուած արուեստ նկատած է, որ անշուշտ անդարմանելի դադար մը պատճառած է արուեստի այդ ճիւղի զարգացումին, մինչդեռ ընդհանրապէս նկարչութիւնը՝ զետնափորներէն սկսած՝ մեծ տեղ մը կը զբաւէ արուեստին մէջ, աւելի պատշաճօրէն ներկայացնելով քրիստոնէութեան դաւանանքները և գաղափարները, թէպէտ միշտ խուսափելով մարդկային մերկ մարմինը՝ յոյն արուեստին այդ պարծանքը՝ ներկայացնել ունէ ձևով:

Քրիստոնէական վերածնութիւնը արձագանգ գտած է նաև Փրանսիայի մէջ՝ ուր 'Քլովիս' գաղղիացւոց առաջին օծեալ թագաւորը Կոստանտինի օրինակին հետեւելով քրիստոնէութեան դրօշակը կը պարզէ, վերջ գնելով Գաղղիոյ մէջ հռովմէական տիրապետութեան և հեթանոսութեան, և նոյնպէս բանալով նոր շրջան մը, ուր գեղարուեստները՝ այդ թարմ օդի մաքուր հոսանքով կենդանացած՝ մի նոր միջնորոտում, գեղարուեստական պատմութեան մէջ շրջանապտուխներ կազմող անհատներ պիտի յղանան:

Մարսիլիա՝ այդ տեսակէտով՝ առաջին կեդրոններէն մէկը կը լլայ, ուր Իտալիայէն և ուրիշ տեղերէն գաղթող մտաւորականութիւնը կուգայ դպրոցներ հաստատել «որոնց մէջ 40,000 աշակերտներ կուսանին և որը Գաղղիոյ Աթէնքը կը կոչեն»:

Այդպէս քրիստոնէութիւնը գեղարուեստական տեսակէտով ընդհանուր կեանք մը կը մտցնէ ընկերութեան մէջ, որ իր դարերու անորոշ և զրեթէ աննպատակ գոյութենէն խլուած, նոր կեանքի մը սեմին վրայ ոտք կը դնէ, կատարելու համար քաղաքակրթական նշանակելի դեր մը գեղարուեստներու և գիտութիւններու մէջ, դեր մը որ այլապէս փառաւոր և արդիւնաւոր պիտի ըլլայ, քան անցեալի իր արիւնոտ աշխարհակալութիւնները և նուաճումները:

Հր. Ալեանաք

(Շարունակելի)

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Երեւանի նամանգի անցները:—Համխալամական ծրագիր եւ նրա իրագործման նպատակն ու նպատակները:—Հայ գիւղացիների կրած վնասների մօտաւոր չափերը:—Դիմումներ Կովկասեան փոխարքային: Տրեպոլյան տուած լիպգորութիւնները:—Երկրագործութեան միջնաւայրեան խափանումը:—† Կարապետ Եզեան:

Բագուի սարսափները, ինչպէս երևաց մայիս ամսուայ դէպքերից, միայն նախերգանք էին մի արիւնասէղ ողբերգութեան, որի գործողութիւնների շարքը դեռ յալանի չէ թէ երբ և ինչով կը վերջանայ: Սակայն դժուար չէ հէնց այժմ էլ, ողբերգութեան սկզբում, հասկանալ այնքան զգուշութիւններով թաղնուած համիւլամականութեան զիւային ինտրիգը, որի առաջին գոհը դարձաւ հայ ժողովուրդը, հայերի բնաջնջումը թուրք համիւլամականների վերջնական նպատակը չէ, ի հարկէ. հայը համարուած է միայն առաջին խոչընդոտ յաջորդ քայլերի համար: Յայտնի է պատմութիւնից թէ ինչ դեր է կատարել հայը մահմեդական տիրապետութեան անկման գործում Հարաւային Կովկասում. մոռացուած չեն և թիւրքաց Հայաստանի դէպքերը: Համիւլամականները լաւ գիտեն և այն, որ հայ ժողովուրդը ընդհանուր առմամբ ոռոտաւէր է: Եւ երբ Կովկասի նախորդ բարձր ազմինիստրացիայի սխալ քաղաքականութիւնը և թիւր տեղեկութիւնների հիման վրայ կայացած մի քանի կարգադրութիւնները, Կովկասի այժմեան փոխարքայի կողմից փոփոխելի յայտարարուեցին առաջ բերին յուզումներ հայ հասարակութեան մէջ, և այդ յուզումները թշնամացրին տեղական մի քանի պաշտօնեաներին հայերի դէմ—մեր համիւլամականները իսկոյն օգտուեցին անհայդ նախատաւոր հանգամանքներից և սկսեցին իրագործել իրանց ծրագիրները նախ այն վայրերում, ուր հայ տարրը համեմատած շիա-թուրքերի հետ չնչին է և պոլիցիան կազմուած է մեծ մասամբ թուրքերից: Հասկանալի է որ ամեն կերպ պէտք է համիւլամականները թաղցնէին, սքօղէին իրանց բուն նպատակները, մի տեղ կազմակերպուած ջարդեր առաջ բերելու ան-

հրաժեշտութիւնը պատճառարաններով «հայ կոմիտէաների» գոյութեամբ, մի այլ տեղ՝ այս կամ այն մասնաւոր սղանութեան (մի բան որ միշտ եղել է շնորհիւ թուրք-թաթարական խառնուածքին) աշխատել են «աղղայնական հակառակութեան» բռնաւորութիւն տալ, երրորդ զէպքում թուրք-թաթարական ամբողջ հանդիսացել է իրրեւ «ռուսական ընթիմի պաշտպան ընդդէմ ապստամբ հայերի» և այլն, և այլն: Միշտ նախադարձակ, ցոյց տալով հայերին՝ համխալամականները երբեք թոյլ չեն տուել իրանց բացատրելու թէ այդ ի՞նչպէս է որ հայը չի կաշտում ոչ մի մահմեդականի մազին անգամ այն տեղերում, ուր հայ տարրը 70—80/10 է կազմում, իսկ թուրքերը չնչին թիւ են ներկայացնում, օրինակ Ալէքսանդրոպոլի, Ախալքալաքի, Նոր-Բայազէտի դաւառներում:

Համխալամականները թուրք-թաթարական ամբողջ գրաւելու համար, բացի քաղաքական ծրագրերի հեռանկարով, գլորում էին և նրա մէջ թախնի ախորժակը, ինչպէս և կրօնական ֆանատիկոսութիւնը, տարածելով ամեն տեսակ զրպար-տութիւններ հայերի մասին: Միւս կողմից անագիւլ գործիչներից առանձին խելք չէր պահանջում շահագործել և ամբոխային հոգեբանութիւնը ուս ժողովրդի և պաշտօնեաների որոշ խաւերում, քանի որ ամբոխային մտածողութեամբ՝ տեղական իշխանութեան այս կամ այն կարգադրութիւնից դժգոհութիւնը և այս կամ այն անձի դէմ մի քանի տաքզլուխ հայերի թշնամական ցոյցերը իրրեւ թէ համահաւասար են ուս ժողովրդի դէմ տածած հակակրօնական, սեպարատիստական փորձերին: Մոլորեցնելով թուրք և ուս ամբոխային կարծիքը, համխալամականները օգտուեցին ուս-ճապոնական անաջող պատերազմի շնորհիւ ստեղծուած խառն դրութիւնից և ձեռնարկեցին հայերին տնտեսապէս և բարոյապէս անդամալոյծ անելու ծրագրի գործադրութեանը: Թուլայնելով այդ տարրը, ըստ համխալական լոգիկայի, խախտւո էր դառնում և այն յենակէտը, որ ունի մահմեդական տիրապետութեան Մերձասոր Արևելքում հարուած հասցնող պետութիւնը: Հայերի տնտեսական ոյժը կենտրոնացած էր Բագու, հայ տարրը իբրեւ խոչընդոտ աչքի էր ընկնում սահմանագլխի գաւառներում: Եւ ահա՝ նախ կաղծակերպուեց հայկական կոտորած և հայի հարստութեան յափշտակութիւն Բագուում և, երբ առաջին փորձը աջողութեամբ պսակուեց, սկսուեց երկրորդ փորձի իրագործումը նախ Երևանում, անմիջապէս Բագուից յետոյ, ապա մայիսի 12-ից Նախճաւան քաղաքում և նրա ու հարևան գաւառներում, և կրկին անդամ Երևանում:

Պէտք է միամիտ լինել հաւատալու համար որ Ալի-
աբազի մի թուրքի սպանութիւնը կարող էր առաջ բերել
այն ծաւալով կոտորածներ, թալան, հրկիզութիւն, բռնաբա-
րութիւններ, սրբութիւնների պղծում և բռնի մահեղանակա-
ցումներ, որոնց ականատես եղաւ քսաներորդ, դարում ապրող
հայութիւնը: Մինչև այժմ 50 հայ գիւղ է զոհ գնացել շիա-թուր-
քերի այդ ձիւաղային կատաղութեան: Նախճաւանի և նրանից հե-
ռու զտնուող շատ գիւղերի վրայ յարձակումը եղել է միաժամա-
նակ. յարձակուող թուրք ամբոխը կազմակերպուած է եղել «ինտե-
լիգենտ» որոշ պարագլուխներից, որոնց անունները յայտնի են
բոլորին: Միաժամանակ սահմանի միւս կողմից անցնում են
զինուած և վարժ քիւրդ ձիաւոր հրոսակներ, որոնք ընդհա-
րում են ունենում նաև կանոնաւոր զօրքերի հետ: Կոյր պէտք
է լինել չտեսնելու համար նախօրօք կազմակերպուած ընդհանուր
մի ծրագրի սխտոմատիկ գործադրութիւնը: Կրկնում ենք, մաս-
նաւոր սպանութիւններ ամեն օր են եղել, ինչպէս 75 տարի ա-
ռաջ, այնպէս էլ այն ժամանակամիջոցում, երբ Հարաւային
Կովկասը դուրս եկաւ խաների և փաշաների իշխանութեան
ձեռքից և մտաւ քրիստոնեայ պետութեան հովանաւորութեան
տակ: Սակայն երբէք մասնաւոր սպանութիւնները առիթ կամ
«մահանա» չեն եղել հայկական կոտորածներ սարքելու, հայ գիւ-
ղեր հրկիւղելու և թալանելու, հայ եկեղեցիներ պղծելու, հային
բռնութեամբ մահմեդական դարձնելու: Որքանից սկսած, երբ
առաջին անգամ մեր երկիրը կոխեցին թուրք-սելջուկեան վոհ-
մակներ, հայը շատ է տեսել ամեն տեսակ անգթութիւններ, սա-
կայն նա չէր կարող երեսկայել անգամ որ թողրուլ բէ-
գերի, Չինդիլ խաների և Լենկթեմուրների օրերը կը կրկնուեն
քսաներորդ դարում մի քրիստոնեայ պետութեան սահմաննե-
րում... Եւ աներեակայելին—այսօր արիւնոտ իրականութիւն է,
շնորհիւ մեր համիսլամականների դիւային նենգամտութեան և
զաղանային բնագոյների. քաղաքակրթութեան այդ թշնամիներ-
ը երբէք չէին կարող մոռանալ ծերունի Գլադստոնի խօսքերը
թէ «To serve Armenia is to serve civilization»: Եւ որպէսզի եւ-
րոպական ցիվիլիզացիայի հարցը հայերի շնորհիւ մի ուրուա-
կան չլինի Կասպից ծովի ափերից սկսած մինչև Բոսֆորը՝ պէտք
է բնաջինջ անել այդ տարրը, որ կղզիների նման ցրուած
էր թուրք թաթարական ովկիանոսում: Ռուսական առաջխա-
ղացման դէմն առնելու համար պէտք էր ոչնչացնել այդ կղզի-
յենակէտերը: Եւ ահա քանի դեռ չէին փոխուած հայերի հա-
մար աննպաստ հանգամանքները Կովկասում՝ պէտք էր շտապել...

Եւ մեր համիսլամականները այն աստիճան աճապարհցին որ հրեան հանեցին իրանց ծրագրների ծայրերը...

Այժմ արեան և բոցի մէջ խեղդում են Նախճաւանի և Շարուր-Դարալագեազի հայ գիւղերը. մահմեդական խուժանի ձեռքով կատարւում են ճիւղային անգթութիւններ հայ անդէն գիւղացիների վրայ: Ամենափոքր ընդդիմադրութիւնը հայ տարրի կողմից, ինչպէս օրինակ Երևանում, կատաղեցնում է թուրքերին և նրանք իրանց վրէժը հանում են Շարուր-Դարալագեազի և Նախճաւանի հայ գիւղերից: Այժմ խալառ աւերուած կարող են համարուել այդ գաւառները և հայ տարրի տնտեսական քայքայումը պէտք է առաջ բերի սով. և այն վայրերից, որոնք նախապատմական ժամանակներից սկսած կղել են հայ բնագաւառներ, սկսուելու է գաղթ...

Եթէ արձանադրուին այն բոլոր բարբարոսութիւնները որ կատարել է թուրք խուժանը հայերի նկատմամբ—մենք կը տեսնենք որ դարերի ընթացքում այդ ցեղի անգութ և արիւնհարութ ինստինկտների մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չի կատարուել. բաւական էր թուրքերը համոզուէին որ տեղական իշխանութեան կողմից արգելքների չէին հանդիպելու, որպէսզի հրեան գար իրանց դիւային ծրագիրը իր ամենահրէշուոր արտայայտութիւններով:

Նախճաւանի և Շարուր—Դարալագեազի գաւառներում բոլոր փնասուած գիւղերի թիւը, որքան յայտնի կաւ լրագրներից, այժմ հասնում է ւելի քան 50-ի: Կարելի է, առանց չափազանցելու, միջին թուով իւրաքանչիւր գիւղում աւերուած համարել 100 տուն, որովհետև կան գիւղեր, որոնց տների թիւը մի քանի հարիւրի է հասնում և այդ գիւղերը այժմ հողի հետ են հաւասարեցրուած: Ուրեմն, առնուազը աւերած են 5000 հայ տուն: Իւրաքանչիւր տուն իր իրեղէններով, տնային անասուններով կայլն կարելի է զնահատել առնուազն 1000 ռուբլի. հետևաբար հայ գիւղական տարրը այդ թուրք-թաթարական արշաւանքների շնորհիւ կորցրել է մօտ 5 միլիոն: Պատկերը աւելի ևս զարհուրելի կը դառնայ, եթէ դուք հաշուի առնէք սպանուած աշխատաւոր տղամարդկանց թիւը, փչացած ցանքսերը ու այգիները: Եւ այդքան սաբափելի կորուստներ իբրև թէ կարող էին առաջ գալ Ալիաբադի մօտ պատահած մի ինչ որ թուրքի սպանութեամբ: Դա չարահանգ անհեղեղութիւն է: Պէտք է երկար ժամանակ թուրք տգէտ, աւաղակաբարոյ և ֆանատիկոս ամբոխը թունաւորել դիւային զրպարտութիւններով, մոլորեցնել նրա կարծիքը, խրախուսել այն համոզմամբ որ տեղական իշխանութեան հա-

ձեռքի բան արած կը լինեն, եթէ ոչնչացնեն հայ տարրը, իբր թէ յանցաւորները անպատիժ են մնալու ևայն, որպէսզի առաջ գային այլ ընդ որ ծայրայեղօրէն վայրագ չարագործութիւնները: Մարդ այնպիսի սոսկում է զգում որ նրա ուղեղի մէջ անհետահում է դարերի անջրպետը և նա սկսում է կարծել թէ ապրում է թուրուկ-բէդերի, Չինգիզ-խաների և Լենկթեմուրների ժամանակներում: Եւ այդ բոլորից յետոյ դանադան Աղայեֆներ ուղում են որ թագցնուլին սոսկալի ոճիրները, մասնանշ չանուին չարագործութիւնները, հայը լռելեայն տանի այդ բոլոր խժովութիւնները...

Մեր երկրի նոր կառավարիչը, կոմս Վորոնցով-Դաշկովը, ժառանգութիւն էր ստանում նախորդ բեթիմի բոլոր ցաւերը. տեղական ամբողջ ազմինիստրացիան և մանաւանդ պոլիցիան շարունակում էր զործել հին ուղղութեամբ այն ժամանակ, երբ փոխարքան իր դեմիզն էր դրել՝ «երկրի խաղաղ բարգաւաճումը հասարակական ոյժերի աջակցութեամբ»: Թուրքերի առաջ բերած մասային կոտորածներն և աւերմունքը այժմ ստիպում են բոլոր ոյժերը կենտրոնացնել նախ և առաջ խաղաղութիւնը վերականգնելու մէջ: Այդ խաղաղութիւնը եղիլ է և հայ աշխատասէր տարրի միակ իդէալը և նա պատուի, անձի և գոյքի ապահովութեան, ինչպէս և ազգային-կոլտուրական ազատ զարգացման մէջ է ամփոփում իր բոլոր բաղձանքները: Ներկայ մոմէնտում, երբ առաջին պահանջը արեւնհեղութիւնների առաջն առնելն է, կարծում ենք, հայ ժողովուրդի ցանկութիւններն են արտայայտում Փոխարքային ներկայացած մի խումբ հայեր, որոնց խնդրագիրը և այդ առիթով տեղի ունեցած մտքերի փոխանակութիւնը առաջ ենք բերում ներքևում:

Յունիսի 2-ին:

Լ. Ս.

Հայկական պատգամաւորութիւնը փոխարքայի մօտ

Չորեքշաբթի, յունիսի 1-ին, առաւօտեան ժամը, 10-ին, հայերից բաղկացած մի պատգամաւորութիւն ներկայացաւ նորին պայծառափայլութեան կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին, նորին Մեծութեան Փոխարքային Կովկասում: Պատգամաւորութեան մէջ մտնում էր մի մասը այն ներկայացուցիչներից, որոնք հայ ազգաբնակչութեան զանազան խմբերի կողմից հաւաքուելով Թիֆլիսում երկու ամիս առաջ, մշակեցին հանրագիր հայերի կարիքների մասին:

Պատգամաւորութեան անդամներն էին. իշխան Ա. Բէհ-բութեան, Պ. Ղաւբարեան, Տ. Յովհաննիսեան, Ա. Դաւանթար, Յ. Սպենդիարեան, Կ. Ստեփանեան, Ա. Խատիսեան. Ս. Յա-

րութիւնեան, Կ. Խատիսեան, Լ. Սարգսեան, Յ. Սաղաթէլեան, Ս. Տիգրանեան, Ս. Աֆանասեան, Ա. Մէլիք-Աղարեանց, Յ. Տէր-Միրաքեան:

Ի նկատի ունենալով այժմեան սուր զէպքերը երեանի նահանգում, պատգամաւորութիւնը ներկայացրեց նորին պայծառափայլութեան, իր ստորագրութիւններով, հետեւեալ զեկուցագիրը.

«Ռուսաց իշխանութեան Կովկասում հաստատուելուց ի վեր, հայերը, քաղաքացիական պարտաճանաչութիւնից դրդուած, դործունեայ մասնակցութիւն են ունեցած Կովկասը բարեկարգելու և այնտեղ քաղաքակրթութիւն տարածելու համար:

Հայ ազգաբնակչութիւնը, գիտակցելով ուստ ժողովրդի հետ միութեան կարևորութիւնը, անձնատուր էր եղիլ խաղաղ աշխատանքի՝ խորը հաւատով, թէ երկրի օրէնքները ապահովում են նրա ազատ քաղաքական և ազգային զարգացումը:

Սակայն, աղտոտարար շրջանից յետոյ, սկսուեց ուժեղացրած ճնշումների և վարչական կամայականութեան շրջան: Հայերը լիապէս կրեցին այդպիսի կարգի ամբողջ դառնութիւնը, հնթարկուելով սիստեմատիք ճնշումների:

Կովկասեան բարձր իշխանութեան կարգադրութիւնները սկսեցին ձգտել զէպի հայերի բռնի ուսուցումը, նրանց համաքաղաքացիական և ազգային իրաւունքների կրճատումը և հայոց եկեղեցու անկախութեան սահմանափակումը:

Կանգ չառնելով ֆակտերի երկար շարքի վրայ, բաւականաճառում ենք նրանցից միայն մի բանիսը մատնանիշ անելով:

Հողի սակաւութիւնից նեղուած հայ գիւղական ազգաբնակչութիւնը զրկուեց ազատ հողերի վրայ բնակուելու իրաւունքից: Դեռ քիչ էր այդ,—տեղական կառավարութիւնը յաճախ յատկացրել է Ռուսաստանի ներքին նահանգներից գաղթածներին այն հողերը, որոնցից օգտուում էին գիւղական համայնքները:

Հայոց բազմաթիւ գալրոցները փակեցին և տասնհակ հազարաւոր մանուկներ փողոցներում մնացին: Փակուեցին կրթական և բարեգործական ընկերութիւնները, որոնք ցանցի պէս սփռուած էին ամբողջ Կովկասում:

Հայ հրապարակական խօսքին—բանաւոր թէ տապալաւորական—ամենուրեք խոչընդոտներ դրուեցին:

Հայ ազգի զէմ սիստեմատիք հալածանքը այնտեղ հասաւ, որ կենտրոնական կառավարութեան պաշտօնական թերթի էջերում կովկասեան կեանքի երևոյթներին ու հայերի ձգտումներին գիտաւորեալ կերպով սուտ լուսաբանութիւն էր տրուում,

և սերմանում էր զատ զատ ազգութիւնների միջև թշնամանք: Մինչև իսկ ուռոտայ հայերի ընական համակրութիւնը դէպի իրանց անդրսահմանեան եղբայրները և նիւթապէս ու բարոյապէս նրանց պաշտպանելու և օգնելու ձգտումը յանցանք համարուեցին և հալածանքի ու պատժի ենթարկուեցին:

Այս և ուրիշ շատ կարգադրութիւններ խորապէս վիրաւորեցին և վրդովեցին մինչև այդ՝ խաղաղ ազգաբնակութիւնը:

Ի լրումն ամենայնի, ժողովրդական վերջին սեփականութիւնը—հայոց եկեղեցական գոյքերը գրաւելու մասին օրէնքը, որ առաջացրեց մի կողմից բողոք, միւս կողմից ճնշման միջոցներ, հասցրեց հայ ազգաբնակութիւնը վերին աստիճանի գրգռման, որ վերջացաւ ժողովրդական խռովութիւններով:

Վերջապէս Բագուի արիւնալի գէպքերը, որ ապշեցրին ամբողջ քաղաքակրթութեամբ աշխարհը, ապացուցին, որ հայի կեանքը, պատիւն ու գոյքը ապահովուած չեն:

Բազում տեղի ունեցած և այնտեղից լայն ալիքով Երևանի նահանգում տարածուած դէպքերը դուրս հանեցին Սնդուկովիասի ամբողջ հայ ազգաբնակութիւնը ընական կեանքի շրջանակներից և ստեղծեցին պայմաններ, որոնք դատապարտում էին հազարաւոր ընտանիքների և առանձին բանուոր ոյժերի գաղթելը իրանց աշխատանքի սովորական տեղերից:

Զխօսելով արդէն սրբապղծուած քրիստոնէական սրբութիւնների և գնդակահարուած և սրախողխող արուած մարդկանց զոհերի մասին, այդ արիւնահեղ դէպքերը քանդում են հայերի քաղաքացիական կեանքի հիմքերը և մղում են մէկ մասին դէպի մուրացկանութիւն և սով, իսկ միւսներին—դէպի իրանց անպաշտպանութեան և կատաղի վրիժառութեան գիտակցութիւնը: Բագուից սկսուեց բանուորների խմբովին գաղթականութիւնը, որոնք կերակրում էին իրանց ընտանիքներին նաւթահանքներում աշխատած վաստակով: Երևանի նահանգում և ամբողջ Կովկասում, ուր ապրում են հայերը, տապալում են գիւղատնտեսութիւնը, առևտուրը և արդիւնաբերութիւնը, սնանկանում են հազարաւոր մարդիկ և ամբողջ ձեռնարկութիւններ: Սնդուկովիասի հայ ազգաբնակութիւնը աստիճան յուղուած գրութեան մէջ է և իր կեանքի անապահովութեան գիտակցութեան պատճառով անընդունակ է սովորական աշխատանքին:

Իսկ գնալով աճում է հայրենի կեանքի, պատուի և գոյքի դէմ մղուած շարժումը:

Այդ շարժումը, խաւար մասսաներից պաշտպանութիւն դառնելով, սպառնում է հրդեհել ամբողջ Կովկասեան երկիրը:

Այն գիտակցութիւնը թէ իրանք անպատիժ են մնալու և շարժման դրդիչների տարածած կարծիքը, իբր թէ հայերի ջարդերը համապատասխանում են կառավարութիւնն նպատակներին, համարձակութիւն են տալիս տգէտ մասսաներին իրազօրծելու իրանց մութ նպատակները:

Այդպէս է ներկայումս հայկական գիւղերի և հայ ազգաբնակչութիւն ունեցող քաղաքների գրութիւնը:

Ճնշուած գրութիւնը աւելի ևս սաստկանում է այն գիտակցութեամբ, որ տեղական իշխանութիւնները, որոնց պարտականութիւնն է պաշտպանել ազգաբնակչութեան կեանքն ու գոյքը, ոչ միշտ կատարում են իրանց պարտաւորութիւնը և այդ պատճառով հնարաւոր են դառնում այնպիսի վրդովեցուցիչ փաստեր, որպէս կոտորածի երկարատևութիւնը նահանգական Բաքու քաղաքում 4 օր շարունակ և մայիսի 12-ից մինչև օրս շարունակուող ջարդերը Երևանի նահանգում:

Այդպիսի պայմաններում առանց յետաձգելու անհրաժեշտ է, նախ՝ որ անկարգութիւնները ճնշեն իշխանութեան բոլոր ոյժերը հէնց նրանց ծագելու վայրկեանին և սկզբնապատճառները, դրդիչները և յանցաւորները անյապաղ հալածուեն և դատի ենթարկուեն, որպէս զի յանցանք գործող իւրաքանչիւր մարդ համոզուած լինի, որ պատժուելու է իր արարքը. 2) որ բոլոր միջոցները ձեռք առնուեն՝ վերապարձնելու փաստաձեւերին՝ խլած բազմամիլիօն դոյքը և բաւարարութիւն տալու վերջիններին կողոպտիչների հաշուին. 3) որ իրանց պաշտօնից հեռացուեն ազմինիստրացիայի և ոստիկանութեան այն պաշտօնեաները, որոնք իրանց անուանարկել են իրանց գործունէութեան խղանակով և 4) որ մտքերը աւելի լաւ հանգստացնելու և ապագայում համանման դէպքերի կրկնութեան հնարաւորութեան առաջն առնելու համար, իրաւունք տրուի հայ գիւղական համայնքներին կազմակերպել պահակախումբ տեղական իշխանութիւնների հսկողութեան տակ. որ վերջ գրուեն խուզարկութիւններին, որոնք վայրոյթ են առաջացնում հասարակութեան մէջ և նրանցից զէնք խլելուն, որովհետև ազգաբնակչութեան մօտ զէնք լինելը ամենալաւ երաշխաւորութիւնը կը լինի այն բանի, որ ոչ մի հրացան չի արձակուի ոչ մի կողմից, այն ինչ այժմ հայ ազգաբնակչութիւնը զինաթափ է լինում և, իրապէս անպաշտպան մնալով, ընկնում է զինաւորուած մասսաների տրամադրութեան տակ:

Ներկայ բոլորում այդ անյետաձգելի կարիքները յետ են մղում բոլոր ուրիշները և նրանց բաւարարութիւն տալուց և և հայերի սրբութիւնների, պատուի, անձնաւորութեան և գոյքի

անձեռնմխելիութեան հաստատուն երաշխաւորութիւնները ապահովելուց յետոյ,—կարելի կը լինի սկսել հայ ազգաբնակչութեան ներկայացուցիչներին հետ միասին քննելու և զոհացում տալու հայերի ֆնացեալ հասունացած հանրաքաղաքացիական և ազգային կարիքներին, որոնց մասին Ձեր Պայծառափայլութիւնը բարեհաճեցիք աւետել՝ Ձեր դիմումի մէջ ազգաբնակչութեանը՝ Կովկասեան Երկիրը մտնելուց առաջ»:

Կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկով, նախապէս ծանօթանալով զեկուցագրի հետ, անձամբ հրաւիրեց պատգամաւորութիւնը առանձին ունկնդրութեան դահլիճը, ուր ներկայ էին Փոխարքայի պ. օգնականը, ըստ քաղաքացիական մասի, Ն. Ա. Սուլթան-Կրիմ Գիրէյ: Երբ պատգամաւորները, կոմսի հրաւիրելով, նստեցին իրանց տեղերում, Պ. Ղամբարեան շնորհաւորեց կոմսի զաւուստը և յայտնեց, որ հայերի բաժին ընկած սոսկալի գէպերը ստիպեցին հայ ազգաբնակչութեան զբնագան խմբերի ներկայացուցիչներին դիմել կոմսին իրանց զեկուցումներին մէջ յիշած յայտարարութիւններով:

Կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկով յայտնեց, որ ընդհանրապէս ինքը համաձայն է շատ բաների հետ, որոնք գրուած են զեկուցագրի մէջ և կը ջանկանալ լսել պատգամաւորութեան կարծիքը առանձին կէտերով: Առաջին կէտի վերաբերմամբ, այն է՝ հայ ազգաբնակչութեան սակաւահոգութեան առիթով՝ կոմսը կարծիք յայտնեց, թէ մինչև վերջին ժամանակները Կովկասում տիրող հողային քաղաքականութիւնը՝ գաղթականութիւններ հիմնելու նպատակով հողերի կողմից նեղում էր ոչ միայն հայերին, այլ և ուրիշ ազգութիւններին էլ և որ այժմ այդ քաղաքականութիւնը բոլորովին փոխուած է: Այսուհետև ազատ հողերը Կովկասում պիտի տրուեն տեղական ազգաբնակչութեան, դրա հետ և հայերին:

Հայոց գաղութների հարցի առիթով կոմսը կատարեալ համոզում արտայայտեց թէ գաղութների գործը շուտով կը քնննուի և կը լուծուի ի կատարեալ բաւականութիւն երկու կողմերի: Ինչ վերաբերում է բարեգործական և կրթական հաստատութիւններին, կոմսը յայտնեց նրանց իր համակրանքը և խոստացաւ իր աջակցութիւնը, որ նրանք բացուեն, նկատելով միայն այն, որ բարեգործական կազմակերպութիւններից նա առաւելութիւն է տալիս այնպիսիներին, որոնք տարածում են իրանց գործունէութիւնը ամբողջ Կովկասի վրայ:

Իսկ հայոց տպագրական և բերանացի խօսքին կոմսը չէ ենթադրում իր կողմից որ և է արգելք դնել և այժմեան ժամանակ այդ հարցը այս մոքով էլ մշակուած է Պետերբուրգում:

Դիմելով այնուհետև ղեկուցապրի ընապրին, կոմսը իր ուշադրութիւնը դարձրեց այն ֆրագի վրայ, որ սկսում էր «հայոց ազգի սխտեմական հալածանք» խօսքերով և խնդրեց ներկաներին անկեղծաբար և բազմակողմանի կերպով բացատրել թէ ի՞նչի մէջ է արտայայտուել սխտեմական հալածանքը:

Երգ. հաւատարմատար Ս Յարութիւնեան յայտնեց հետեւալը: Հայերի դէմ հալածանքը ուղղուած էր սահմանափակելու թէ նրանց ազգայնական և թէ բաղաքայնական իրաւունքները: Ինչպէս յայտնի է, հայերը ունէին մեր երկրի վաճառական մասերում բազմաթիւ ղպրոցներ, որտեղ հայ մանուկները, ստանալով մայրենի լեզուով կրթութիւն, սովորում էին և պետական ուսուցումը: Այդ ղպրոցները միայն օգուտ էին բերում թէ հայերին և թէ պետութեան: Սակայն նրանք փակեցին, իսկ նրանց տեղ բացուած ուրիշ ծրագրով սակաւաթիւ մի քանի ղպրոցները, լինելով անբաւարար, չեն վայելում ոչ մի յարգանք ժողովրդի մէջ, որի միջոցներով նրանք պահոււմ են: Նոյն հալածանքը փակել տուեց մեր բարեգործական և կրթութեան հիմնարկութիւնները, որոնք կատարում էին շատ օգտաւէտ դործեր թէ հայերի և թէ երկրի համար: Ես պատիւ ունեմ Բագու Մարգասիրեկան ընկերութեան նախագահը լինելու: Մեր ընկերութիւնը բացուած է Բարձագոյն հաստատուած մի կանոնադրութեամբ և թէև կանոնադրութիւնը Բարձրագոյն կամքով դեռ չէ փոխուած, մեզ տուին նոր կանոնադրութիւն: Մեր ընկերութիւնը կառուցել էր ղպրոցի համար երեք յարկանի մի շինութիւն, որտեղ սովորում էին հայ մանուկները: Մեզանից խիցին այդ տունը և մենք մեր ուրիշ բարեգործական ձեռնարկութիւնների համար ստիպուած էինք ուրիշ բնակարանների դիմել: Հայերը խորին վշտով տեսնում էին, թէ ինչպէս աստիճանաբար սահմանափակուում էին հայ ազգի գործունէութեան ասպարէզները: Բայց երբ բանը հասաւ այնտեղ, որ եկեղեցական կալուածները խլուեցին ժողովրդից, այն ժամանակ արդէն յուզմունքը պատեց բոլորին: Աւելացրէք դրան և այն, որ հողով ապրող սակաւահող գիւղացին տեսաւ, որ նա խորթ վաւակ է և որ երկրի ազատ հողերից ոչ մի յոյս չունի մի կտոր էլ իր համար ստանալու: Այս բոլորից յետոյ հասկանալի է, որ երբ Բագուում տեղի ունեցան սարսափելի կոտորածներ և տեղական վարչութիւնը ցոյց տուեց այնքան անտարբերութիւն, մասսայի մէջ ընդհանրացաւ մի կարծիք, որ ապահով չէ մեր երկրում նոյն իսկ հայի անձը և սեփականութիւնը:

Այս ամբողջ արիւնալի եղերերգութեան մէջ ամենատխուր

երևոյթը նրանուհն է կայանում, որ թուրք մասսաների գիտակցութեան մէջ համոզմունք է կայացել, որ հայերի անխնայ կոտորածը և կողոպուտը կատար են ածուած աղմինխտորացիայի թոյլտուութեամբ: Անհրաժեշտ է արմատապէս ոչնչացնել այդպիսի համոզմունքը և ապացուցանել, որ կառավարութիւնը ոչ մի կապ չունի այդպիսի չարագործ նախագիծներին հետ: Կարգի և խաղաղութեան վերականգման համար շատ կարևոր նշանակութիւն ունի նոյնպէս այն հանգամանքը, որ վարչական և ոստիկանական իշխանութիւնները իրանց ղեկրքի բարձրութեան վրայ դառնուն և վստահութիւն ներշնչեն դէպի իրանց: Այն ինչ աղմինխտորացիայի և ոստիկանութեան շատ սլաշտօնեաներ այնքան իրանց վարկարեկ են արել իրանց գործունէութեամբ, որ որքան նրանք պաշտօնի մէջ կը լինեն՝ անհրճարին կը լինի յուսալ, որ կը վերահաստատուի խաղաղութիւնը:

Մենք հայերս նոր հաւատով և յոյսերով կարդացինք Ձեր Պայծառափայլութեան մխիթարական կոչը ուղղուած Կովկասի աղգերին և այսօր եկել ենք յայտնելու, որ ներկայումս հայ տարրին սպառնում է մեր երկրում մեծ վտանգ այն խառնակութիւնների շնորհիւ, որոնք սկսուեցին Բաղոււմ և արձագանք գտան Երևանեան նահանգում:

Ոչնչացաւ բազմաթիւ անմեղ ժողովուրդ, աւերուած են հարստութիւնները, գիւղերը և տնտեսութիւնները, գոյքերը կողոպտուած են և զանազան թանկագին իրեր անսովորար ծախոււմ են Բազուի շուկաներում, որին ազանատես են լինում այդ իրերի տէրերը, և ուրիշ քաղաքներում, մինչև անգամ Պարսկաստանի սահմաններում, որ արձանագրուած է և պարբերական մամուլի մէջ:

Մենք լաւ գիտենք, որ ինքնապաշտպանութեան գործի նպատակայարմար կազմակերպութեան համար միաժամանակ երկրի բոլոր մասերում, հարկաւոր է շատ ոյժ, դրա համար մենք մեր կողմից խնդրում ենք, որ թոյլ տրուի կազմել պետական պահակախմբեր, ինչպէս յիշուած է մեր յիշատակագրի մէջ:

Այդ բացատրութիւնը լսելուց յետոյ կոմսը ասաց, որ դպրոցների և կալուածքների վերաբերութեամբ, ինչպէս նա փոքր ինչ առաջ նկատել էր, կը տրուի լիակատար բաւարարութիւն: Բազուի Մարդասիրական ընկերութեան վերաբերութեամբ կոմսը առաջարկեց Սուլթան Կրիմ Գիրէին ղեկուցանել իրան առանձնապէս: Բազուի ոստիկանութեան վերաբերութեամբ կոմսը յայտնեց որ այդ ոստիկանութեան բարեփոխութիւնը կազմում է նրա հոգսերի առարկան: Ինչ վերաբերում է

ազմինիստրացիայի կազմի փոփոխութեան ընդհանուր խնդրին, դա պահանջում է մի որոշ ժամանակ: Կողոպտուած իրերի վաճառք հանուելու վերաբերութեամբ կոմսը յայտնեց, որ զենեւրալ Ալիխանով-Ավարսկու զեկուցման նայելով՝ իրերի մի մասը բռնուած է սահմանադիւրի վրայ, մաքսատանը: Ինչ վերաբերում է Բագուին՝ կոմսը յանձնեց համապատասխան կարգադրութիւններ անել Բագուի զենեւրալ-նահանգապետի ձեռքով:

Կանգ առնելով այն յայտարարութեան վրայ, թէ անհրաժեշտ է հասկացնել խաւար մասսաներին, որ նրանց գործողութիւնները երբէք չեն կարող հաւանութիւն գտնել պետական իշխանութեան կողմից, կոմսը պատասխանեց. «Դուք հայերդ գիտէք, որ ես ոչ մի կերպ աւելի չեմ թոյլ տուել այդ տեսակ եղբակացութիւններ անելու: Ես իմ կողմից միայն զիմում եմ ձեզ, կարգի մարդկանց, խնդրելով ձեր ազդեցութիւնը գործ դնել կոմիտէտների վրայ, որպէս զի նրանք դադարեցնեն իրանց տերրորական գործունէութիւնը:

Ներկայ եղողները պատասխանեցին, որ կոմիտէտների գործունէութիւնը չէ ենթարկւում անմիջական ազդեցութեան, որովհետեւ յայտնի չէ, թէ ովքեր են նրանց գործողները և որտեղ են գտնւում, բայց ի նկատի ունենալով, որ. 1) կոմիտէտների գործունէութիւնը առաջ է եկել իբրեւ հետեանք յատուկ պետական կարգադրութիւնների, որոնք վերաբերում են եղել հայերի եկեղեցական և ազգային իրաւունքներին և ուրեմն արդիւնք են եղել որոշ պատճառների, որոնք առաջացրել են հայերի մէջ յուզմունքներ. 2) որ այդ գործունէութիւնը երևան է եկել միայն վերջին երկու տարին և նա կը դադարէ ինքն իրան, երբ կանհետանան դրդող պատճառները: Կոմսը նկատողութիւն արեց, որ կոմիտէտներ և առաջ գոյութիւն ունէին: Ներկաները պատասխանեցին, որ կոմիտէտների գործունէութիւնը միայն վերջին ժամանակն էր վերաբերում Ռուսաստանին:

Երգ. հաւատարմատար Յ. Սաղաթէլեան ընդգծեց հայերի կատարած կարեւոր դերը մեր երկրի մէջ: Միանալով ռուս ժողովրդի հետ, հայերը ձգտում էին առաջ տանել կուլտուրական խոշոր նպատակ՝ շէնացնելու երկրը և նրան դնելու զարգացման կանոնաւոր շաւղի վրայ: Թէ պետական ծառայութեան մէջ, թէ դատաստանական պաշտօններում, թէ դպրոցական ասպարէզում և թէ ամեն տեսակ կրթական և հասարակական գործունէութեան մէջ հայերը աշխատում էին երկրի կուլտուրայի համար: Բայց յետոյ փակուեցին հայ ինտելիգենտի համար բոլոր ասպարէզները և այժմ դանազան

ատեաններում, շատ քիչ բացառութեամբ այլ ևս չէք գտնի հայերի: Մտաւոր ոյժերով օժտուած մի ժողովուրդակա՝ նատես թէ՛ ինչպէս նա անօր է դարձել գործելու իր հայրենիքի համար, որ ունի այնքան մեծ կարիքներ և որ կատրօտ է անձնուէր գործողների: Ինչ վերաբերում է վարչական շրջանների անդործութեանը՝ ես Բագուի ղեպքերից կարող եմ հաղորդել, որ երբ իմ մի ծանօթը հարցրեց կողակներէից, թէ ինչու նրանք անտարբեր նայում են կոտորածի վրայ և չեն զսպում սպանիչներին, նրանցից մէկը պատասխանեց հետեւեալը. «մի՞թէ դուք կարծում էք, թէ ես քրիստոնեայի սիրտ չունեմ և չեմ մորմոքւում իմ տեսածներից, բայց ի՞նչ կարող եմ անել. ինձ իրաւունք չէ տուած գնդակ արձակելու»: Գիւղերը ղինելու հարցի առիթով ես կարևոր եմ համարում յայտնել, որ եթէ անհնար է իրագործել մեր յիշատակագրի կէտը, այն ժամանակ նպատակայարմար կարող են լինել և այն ժամանակաւոր շրջիկ պահակախմբերը, որոնք «բազիեզդնի կոմանդա»-ներ անունով յաճախ կազմակերպուել են մեր երկրում աւաղակների դէմ մաքաւելու ղեպքերում:

Կոմսը պատասխանեց, որ նրա համար գոյութիւն չունի ազգայնական խտրութիւն և որ նա բնիկներին կը տայ կատարեալ հնարաւորութիւն նուիրելու իրանց ոյժերը Կովկասի ծառայութեան: Ինքնապաշտպանութեան հարցի վերաբերութեամբ Կոմսը գիմելով Սուլթան-Կրիմ-Գիրէյին խնդրեց ներկայացնել իրան նիւթեր «բազիեզդնի կոմանդաների» մասին և ասաց հետեւեալը. համաձայնուեցէք, պարոններ, որ չէ կարելի թոյլ տալ, որ կառավարութիւնը ինքը նպաստէ ղինելու ազգաբնակչութեան մի մասը միւս մասի դէմ, բայց միւս կողմից եթէ ես ցանկանայի ղինաթափ անել բոլոր ազգաբնակչութիւնը, ես այդ էլ չէի կարող իրագործել, որովհետեւ իրապէս ղինաթափ արուած կը լինէր միայն խաղաղ ազգաբնակչութիւնը, իսկ բացասական տարրերը միշտ հնարաւորութիւն կ'ունենային զրոնել զէնք: Այդ պատճառով ես չեմ հաւանում խուզարկութիւնների և զէնքեր խլելու սխտեմը և ազատութիւն եմ տալիս զէնք ձեռք բերելու թոյլատրական վկայականներով:

Այնուհետեւ գիմելով Բագուի գործերի վիճակին՝ կոմսը լսեց ինժեներ Ն. Մատիսեանի հետեւեալ յայտարարութիւնը:

Լինելով Բագուի տեխնիքական ընկերութեան նախագահ, ես ծանօթ եմ մեր արդիւնագործութեան վիճակին: Ուստի համարձակութիւն ունեմ պնդելու, թէ մեր արդիւնագործութիւնը դրուած է այնպիսի պայմաններէ մէջ, որ նրան սպաւնում է լիովին կործանում: Իսկ միևնոյն ժամանակ այդ արդիւնագոր-

ծութիւնը մեծ դեր է կատարում Կովկասի տնտեսական կեանքում, տալիս է դանձարանին ահագին եկամուտներ և ներկայանում է իրրև դոյութեան աղբիւր մի քանի տասնեակ հազար բանուորների համար: Անձնական և կալուածական ապահովութեան լիակատար բացակայութիւնը ճնշում է այն բոլոր անձանց, որոնք որևէ սուբնշութիւն ունեն գէպի Բագուի գործերը: Բագում ստեղծուած անտանելի վիճակի զլխաւոր պատճառներից մէկը հանդիսանում են մեր վարչութեան անտակտ կարգադրութիւնները: Ես ինձ թոյլ եմ տալիս իրրև օրինակ առաջ բերել հետեւեալը: Ապրիլի 30-ին մեզանում հրատարակուած էր գործադուլ: Յանկանալով նրան դադարեցնել, ագմինիստրացիան դիմեց այսպիսի միջոցի: Նա հաւաքեց Բալխանիի փողոցներից և հրապարակներից զինուած մահմեդականների բազմութիւններ և նրանց պատուիրեց «զսպել» աշխատողներին և ստիպել գործելու: Ծիշտ է, գործադուլը անյապաղ խաղաղուեց, բայց ի՞նչ գնով: Անպայման թանկ գնով թէ մահմեդականների և թէ հայերի համար: Գործադուլ զսպելու այդպիսի մի եղանակ, ծառայեց իրրև կռիւի մի նոր առիթ հայերի և թուրքերի մէջ, իսկ նրա հետեանքն այն եղաւ, որ անկարելի դարձաւ հայ բանուորներին պահել գործարաններում: Նրանք, իրրև կենդանի վիճակի փետրուարեան դժբախտ օրերի, փախչում են Բագուից հարիւրներով և հազարներով, փախչում են երկիւղից, որ մի քանի րոպէս դո՛ւ զառնան զանազան ազգութիւնների աշխատողների ընդհարման միջոցին: Ագմինիստրացիայի անտակտութիւնը երևաց և հայ ինտելիգենցիային պատկանող անձերի վերաբերմամբ և այդտեղ իրրև օրինակ կարող է ծառայել ինձ հետ եղած դէպքը: Ես երբեք չէի վստահանայ նեղութիւն տալ Ձեր Պայծառափայլութեան իմ անձին վերաբերեալ իրողութիւններով, եթէ սրանք բնորոշ և պերճախօս չըլինէին:

Պատմելով հանգամանօրէն թէ ինչպէս ոստիկանութիւնը, առանց հիմնաւոր առիթների և փաստերի, կատարեց խուզարկութիւններ այն գործարաններում, որի դիրեկտորներից մէկն էլ ինքը խատիսեանն է, յայտնելով, որ կազմուած է պաշտօնական քննիչների ձեռքով մի ակտ կասկածելի իրերի բացակայութեան մասին և ընդգծելով, որ նրան հնարաւորութիւն չէր տրուած լոյս հանելու յիշած ակտը, խատիսեանը ասեց, որ այդպիսի պայմաններում ծանր է ապրել և աշխատել, ցաւալի է և վիրաւորական զգալ, որ կորչում է հաւատը դէպի օրէնքը և արդարութիւնը: Թէ իմ և թէ Բագուից ինձ ուղարկողների անունից, յարգանքով խնդրում ենք հասկացնել Բագուի իշխանութիւններին, որ իշ-

խանութեան առաջ բոլորը հաւասար են, որ ուսական օրէնքները համահասարակ են ապահովում իւրաքանչիւր բաղադրացու անձը պատիւը և ստացուածքը, ով և լինի նա, ինչ ազգութեան էլ նա պատկանում լինի:

Սատիսֆակտոր յայտնութիւնների վերաբերութեամբ կոմսը խնդրեց Սուլթան-Կրիմ-Գիրէյին նշանակել այն բոլորը, ինչ որ պահանջում է յատուկ կարգադրութիւնների:

Այնուհետև կոմսը դիմեց պատգամաւորութեան խնդրելով աջակցել խաղաղացնելու ընդհանրութիւնը, խոստանալով բոլոր ծրագրուած բարենորոգութիւնները իրագործել կարճ միջոցում:

Բժիշկ Կ, Ստեփանեան արտայայտեց կոմսին շնորհակալութիւն սիրալիր և ուշադիր ընդունելութեան մասին, որ լիակատար յոյս է ներշնչում թէ Կովկասի ազգաբնակչութեան խոստացուած բարենորոգութիւնները գտնուած են արագ իրագործութեան շաւղի վրայ:

Բժիշկ Ա, Սատիսֆակտոր թոյլտւութիւն խնդրեց կոմսից հրատարակելու ներկայ ընդունելութեան մանրամասնութիւնները, որպէս զի նրա յարուցած լուրջ հետաքրքրութիւնը դառնայ ընդհանրերի սեփականութիւն: Կոմսը յայտնեց լիովին հաւանութիւն:

Դրանից յետոյ «Մշակ» լրագրի խմբագիր Ա. Բալանթար բացատրեց ներկայ պատգամաւորութեան կազմուելը հայ ժողովրդի դանազան ներկայացուցիչներից և յայտնեց հաւաստիացում, որ կոմսը հայերի կարիքների հետ ծանօթանալու համար հայ ժողովրդի բերանից՝ կը կազմակերպէ ազգային ներկայացուցչութիւն և որ հնարաւորութիւն կը տայ իրան՝ ժողովրդին՝ մշակելու հասունացած կարիքների բաւարարութիւն տալու եղանակները, մանաւանդ որ երկրի շատ էական խնդիրքների վերաբերութեամբ գոյութիւն ունեն քննուած ծրագիրներ: Այս խօսքերին կոմսը ասաց, «պարոններ, իմ դռները միշտ բաց են ձեզ համար:»

Յետոյ կոմսը, սեղմելով իւրաքանչիւրի ձեռքը, սիրալիր հրաժեշտ տուեց պատգամաւորութեան:

Ընդունելութիւնը տևեց 1 ժամ և 10 րոպէ,

—1905 թ. Յունիսի 4-ին յայտարարուած է Կովկասի Փոխարքայ գեներալ-ադիւտանտ կոմս Վորոնցով-Դաշկովի հրամանը, որով գեներալ-մայոր պրինց Լիւդովիկ-Նապոլէօնին յանձնուած է Երևանեան նահանգում խախտուած կարգը վերականգնելու գործը, ենթարկելով նրան բոլոր թէ քաղաքացիական, թէ

կառավարչական իշխանութիւնները, ինչպէս և այդ նահանգի բոլոր զինուորական ուժերը:

—Յունիսի 4-ին ներկայացաւ Կովկասի Փոխարքային Երևանի թեմի փոխանորդ Կարապետ վարդապետը, որ ուղարկուած է Նորին Վեհափառութիւնից զեկուցանելու Երևանի նահանգում տեղի ունեցող քստմնելի արեւնհեղութիւններին, թաւանի և բռնութիւնների մասին: Կոմս Վորոնցով-Պաշկով ցանկութիւն է յայտնել որ հայր փոխանորդը ներկայացնի նրան գրաւոր զեկուցում:

—Բարձրագոյն Ուկազով ներքին գործոց մինիստրի օգնական Տրեպովին, իբրև ոստիկանական ընդհանուր կառավարչին, տրուած են լիազօրութիւններ՝ ըստ իր հայեցողութեան փակելու իշխանութիւնից թոյլատրուած համաժողովները, միտարի ժամանակով խափանել ամեն տեսակ ընկերութիւններ, համագումարներ, ինչ կարգով էլ բացուած լինին նրանք: Պոլիցիայի ընդհանուր կառավարիչը իրաւունք է ստանում անմիջապէս զեկուցումներ անել Թագաւոր Կայսրին: Այդպիսով պոլիցիայի զլխաւորը անկախ է դառնում ներքին գործոց մինիստրից:

—Երկրագործութեան և պետական կալուածների մինիստրութիւնը, որ կազմուած էր 1892 թուին, վերափոխուած է և դառնում՝ երկրաշինութեան և երկրագործութեան զլխաւոր վարչութիւն: Երկրագործութեան և պետ. կալ. նախկին մինիստրը Ալեքսէյ Սերգէիչ Երմոլով նշանակուած է Պետական Խորհրդի անդամ: Անշուշտ երկրաշինութեան վերաբերեալ բոլոր կենսական հարցերը—հողի սակաւութիւնը, կապալառութեան կամայական չափերը և հողագործութեան զարգացման այլ խնդիրները սերտ կապ ունեն պետական կազմի հիմնական վերահսկողութիւնների հետ, ուստի ժողովրդի ուղարկութիւնը այժմ գրաւուած է ներկայացուցչական ժողովի գումարման հարցով: Այդ ներկայացուցչական ժողովում միայն բաւարար լուծում կը ստանան հողի հետ կապուած աշխատող դասակարգերի անյետաձգելի պահանջները:

—Պետերբուրգում մայիսի 31-ին վախճանուեց մօտ 70 տարեկան հասակում և յունիսի 4-ին հողին յանձնուեց Մոսկուայում Կարապետ Եզեանը: Հանգուցեալը իր կրթութիւնը ստացել էր Լազարեան ճեմարանում, որ այնքան գործիչներ է տուել մեր գրականութեան և հասարակութեան: Կ. Եզեանը պետական ծառայութիւն վարելով միաժամանակ չէր խղում իր կապը հայ կեանքից և գրականութիւնից և աշխատում էր՝ համաձայն իր աշխարհայեցողութեան, ուղղութիւն տալ, նպաստել այս կամ

այն երևոյթին: Եղեանը մի ժամանակ ունեցել է գիշերօթիկ մասնաւոր դպրոց Պետերբուրգում և մեր շատ գործիչները դուրս էին եկել այնտեղից՝ կրելով իրանց վրայ իրանց ուսուցչի ազգասիրութիւնն և ուղղութիւնը: Նրա աշակերտներից էին Գ. Եւանգուլեանը, Ա. Յովհաննիսեանը: Շնորհիւ իր գիրքի և շատ ուրոշ ուղղութեան՝ հանդուցեալը մեծ ազդեցութիւն ունէր մեր բարձր հոգևոր և բոլոր փողատէր շրջաններում: Նա դրանց աչքում մի հեղինակութիւն էր, որի խօսքը վճռող նշանակութիւն ունէր շատ ազգային-եկեղեցական հարցերում: Իբրև շօշափելի խոշոր գործ դրականութեան մէջ կը մնայ նրա «Сношение Петра Великаго съ армянскимъ народомъ» աշխատութիւնը. մեծ էր նրա դերը նաև Կարինի Սանասարեան դպրոցի հիմնարկութեան, կազմակերպման և կառավարելու գործում: Առ հասարակ հայկական կեանքում Կ. Եղեանը խոշոր մեծութիւն էր համարւում, թէև վերջին տարիները նա կորցրել էր իր նախկին ազդեցութիւնը նոր հոսանքներով զեկավարուող մեր նոր կեանքի մէջ:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ռուսաց նաւաստւոյի ջախջախումբ:—Գերմանիան ազատուած ձեռներով:—
Շվեդ-նորվեգեան ընդհարումբ:

Կորէեան նեղուցում, Յուլիմա կղզու մօտ, կատարուեց այն սոսկալի կատաստրոֆը, որին լարուած ուշադրութեամբ սպասում էր ամբողջ աշխարհը: Մայիսի 14—15-ին Տոդօն բնաջինջ արաւ ոռոսաց երկրորդ խաղաղովկեանեան նաւատորմիղը, գերի վերցնելով վիրաւոր ծովակալ Բոժիսլովենսկուն և ծովակալ Ներոպատովին. 15 հազար նաւաստիների կէսից աւելին հանգիստ գտաւ ովկիանոսի յատակում, մնացած մասը գերի տարուեց: Ռուսաց 11 զրահակիրներից չորսը ընկան ճապոնցիների ձեռքը, մնացածները խորտակուեցին. 10 յածանաւերից փոքրագոյնը («Ալմազ») ինչպէս և 9 ականանաւերից միայն երկուսը («Գրօզնըյ», «Բրավըյ») մագապուրծ հասան Վլադիվոստոկ մի հիւանդանոցանաւի հետ: Ճապոնացիները գերի վերցրին և մի ականանաւ ու 2 հիւանդանոցանաւ: Մնացած նաւատորմիղը մեծ մասամբ խորասոյզ եղաւ, մասամբ ցիրուցան եղաւ և ապաստան գտաւ այս կամ այն պետութեան նաւահանգիստներում զինաթափուելով: Բնաջինջ եղած այդ նաւատորմիղի արժէքը հաշոււմ են 200 միլիօն ռուբլի: Այդպիսի ողբերգական վախճան ունեցաւ անկոնտրոլ, անպատասխանատու և կաշառուող ոռոս բիւրոկրատիայի պատրաստած նաւատորմիղը, որ գոռոզ էր թղթի վրայ և ոչ իրականութեան մէջ: Այդ սոսկալի չարիքի մէջ էլ լաւատես մարդիկ, ի հարկէ, բարիք էլ կը գտնեն. բարիքն այն է որ խաղաղութիւն կնքելը գառաւ անհրաժեշտութիւն Ռուսաստանի համար, որովհետեւ առանց նաւատորմիղի անկարելի է յաղթել Ճապոնիային: Միւս բարիքը կը լինի այն, որ բիւրոկրատիայի իշխանութեան վերջ կը դրուի և Ռուսաստանի ներքին վերանորոգութեան հարցը կը դառնայ անյետաձգելի մի գործ: Շատ շատերը, որոնք տատանոււմ էին թէ խաղաղութեան կընքումի և թէ վերանորոգութիւնների հարցում, այժմ Բոժիստ-

վհենակու պարտութիւնից յետոյ, անցել են մինչ այդ «ոչ-հայրենասիրական» կոչուած կուսակցութիւնների կողմը և բարձրաձայն պահանջում են՝ շուտափոյթ խաղաղութիւն և ժողովրդի ներկայացուցչութեան հրաւեր...

Յուշիմա կղզու մօտ տեղի ունեցած ծովային կռիւը իր ծաւալով և հետեանքներով առաջինն է համաշխարհային պատմութեան մէջ: Այդ կռուի ազդեցութիւնը միջազգային յարաբերութիւնների մէջ իսկոյն զգալի եղաւ. մոսիօ Դեկասսէն, Փրանս-սուսական դաշնակցութեան այդ խոշոր գործօնը, ստիպուած էր թողնել մեծ հանրապետութեան արտաքին քաղաքականութիւնը ղեկավարողի պաշտօնը: Գերմանիան իսկոյն զգաց որ իր աջ և ու ձախ թեքը ազատուել են և Կենտրոնական Եւրոպայում ահագին զերիշխում ստացաւ իր ձայնը: Եւ այժմ այլ տոնով է խօսում Վիլհելմը ոչ միայն Մարոկկօի այլև Մերձաւոր Արեւելքի հարցում. կանգնած սուլթանի թիկունքում և աչքերն յառած դէպի Պարսից Ծոցը, նա գաղութային վիթխարի ծրագրներ է յօրինում իր «Փատերլանդի» (հայրենիքի) համար և գերմանացի Միքէլը ձեռները շփում է ապագայ գէշէֆտների հրապուրիչ հեռանկարներ երազելով...

Սկանդինաւեան թերակղզու վրայ առ այժմ խաղաղ ճանապարհով կատարուեց մի մեծ յեղափոխութիւն. Նորվեգիան խզեց իր քաղաքական միութիւնը (ունիա) Շվեդիայի հետ: Խիզախ ծովարքաների (վիկինգ) հայրենիք Նորվեգեան շատ յաճախ է եղել խաղալիք հարևան Դանեմարկեան և Շվեդեան զինաստիաների ձեռքերում, սակայն ընկճուած, յաղթուած հպատակի դրութիւնը Նորվեգիները երբէք չեն տարել և միշտ ստեղծուել է Նորվեգիական պետութեան «միութիւն» այս կամ այն հարևանի հետ: XIV-դարում Նորվեգիան կառավարւում էր Դանեմարկեան թագաւորներից, իսկ 1814 թուականից նա միացած էր Շվեդիայի հետ, որովհետեւ այսպէս ցանկացան Նապոլիօն Բոնապարտին յաղթող Ռուսիան, Անգլիան և Պրուսիան: Նորվեգիան միացրուած էր Շվեդիայի հետ ոչ իբրև գաւառ, այլ ատանձին պետութիւն. բացի ընդհանուր թագաւորից Շվեդիան Նորվեգիան պէտք է ունենար ընդհանուր արտաքին մինիստրութիւն և ընդհանուր հիւպատոսներ: Սակայն այդ միութիւնը հաւասարապէս ձեռնտու չէր երկու կողմերի համար, և ինչպէս Աւստրո-Ունգարիայում Հաբսբուրգները իրանց սրախն աւելի մօտ էին վերցնում աւստրիական—գերմանական, քան ունգար շահերը, այնպէս և շվեդական թագաւորները նախադաս էին համարում արիստոկրատիական Շվեդիայի շահերը առե-

տրական և դեմոկրատիական Նորվեգիայի շահերից: Նորվեգիական ազգային ժողովը՝ ստորադրելով յաճախ որոշումներ էր անում, որոնք ցանկալի չէր պտնում շվեդ թագաւորը և դնում էր իր մերժումը (veto): Ուստի բաժանուէլու ձգտումը քանի գնում աւելի սուր կերպարանք էր ստանում: «Ունիան» կամ միութիւնը Շվեդիայի հետ խզելու կողմնակից էին Նորվեգիայի լաւագոյն մտածողները, ինչպէս, օրինակ, Իւսէն, Բիերնստիերնէ-Բիեօրնսոն: Նորվեգիայի ազգասէրներ ընդհարումը թագաւորի հետ աւելի սուր կերպարանք ստացաւ, երբ ստորադրելով որոշումը—հիմնել առանձին նորվեգեան հիւպատոսներ—մերժուեց Օսկար II-ից: 1895 թուականին Օսկար II-ը տկարութեան պատճառով ժամանակաւորապէս իր իշխանութիւնը տուեց իր թագաժառանգ Գուստաւին, սա իր անտակո ընթացքով աւելի ևս բորբոքեց նորվեգներին, և ահա մայիսի 25-ին Նորվեգեան ստորադրելով միաձայն որոշեց որ թագաւորի իշխանութիւնը գաղարկցնում է, իսկ Շվեդիայի հետ միութիւնը յայտարարուած է ոչնչացրուած:

Ստորադրելով թագաւորին ուղղած իր զրութեան մէջ, ի միջի այլոց, ասում է. «Միութեան ոչնչացումը կապուած չէ թշնամական զգացմունքով ոչ շվեդական ժողովրդի ոչ էլ ղիւնաստիայի նկատմամբ, որին ապացոյց այն որ ստորադրելով մում է թագաւորի աշակցութեան և խնդրում որ նրա ժառանգներից մէկը, հրաժարուելով շվեդական գահի իրաւունքից, թոյլտուութիւն ստանայ նորվեգեան թագաւոր ընտրուելու: Ի վերջոյ ստորադրելով յոյս է յայտնում, որ թագաւորի նոր ընտրութիւնը Նորվեգիայի համար կը պատրաստի նոր դարաշրջան՝ խաղաղ աշխատանքի և ճշմարիտ բարեկամական յարաբերութիւնների ղէպի Շվեդիայի ժողովուրդը և նրա թագաւորը, որի անձի վերաբերմամբ նորվեգեան ժողովուրդը անփոփոխ կը պահպանի յարգանքի և աճնուիրութեան զգացմունք»:

Օսկար II-ը հակա-սահմանադրական է համարում ստորադրելով այդ քայլը և տրամադիր չի երևում համակերպուելու նշման, սակայն, ինքն ևս կապուած լինելով շվեդական սահմանադրութեամբ, հազիւ թէ կարողանայ այնպիսի բան բռնել, որից ղինուած ընդհարում առաջ գայ երկու պետութիւնների մէջ:

Լ. Ս.

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

«Մուրճ»-ի № 5-ում:

Էջ	տող	տպուած է	պէտք է լինի
5	10 վեր.	մութաքաններով	մութաքաններով
5	2 ներք.	քառասուն	քառասուն
6	3 »	սիւնները	սիւնները
8	9 »	կուտը	կուտը
»	12 վեր.	կուտը	կուտը
»	18 վ.	կուտով	կուտով
9	13 ներք.	մէկ տեղ	մէկտեղ
»	7 ն.	լինիս	լինես
»	1 ն.	կը հասնին	կը հասնեն
14	11 ն.	Մըսրամելքի	Մըսրամելքի
15	7 ն.	թէ	եթէ
17	1 ն.	պագեմ	պագենմ
26	2 վ.	քընիլ	քընիլ
28	15 ն.	երկաթի	վահանի
30	14 ն.	Ղժնով	Ձէնով
33	16 վ.	մատաղեայ	մետաղեայ
34	2 ն.	թող	թող

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կ Ո Չ

Ներկայ թուականիս մայիսի 1-էն կազմուած ըլլալով «Բարիգի Հայ Ուսանողական Միութիւն» մը, (Union des Etudiants Arméniens de Paris), հրաւեր կը կարդանք Հայ հեղինակներուն՝ իրենց երկասիրութիւններով, և ուսումնասէր անձնաւորութիւններուն՝ գրական նուիրատուութիւններով օժանդակելու Միութեանս նորահաստատ գրադարանին:

Յոյս ունենք գրագէտ և գրասէր անտարբեր չալիտի մնալ Հայ Ուսանողական Միութեան ներկայ կոչին:

Հասցէ. 29 Avenue Trudaine, Paris

ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒԱՅ, ՄՈՍԿՈՒԱ.

ՊԵՏ. ԽՈՐՀՐԴ. ԴԱՆԻԷԼ ԳԱԲՐԻԷԼԻԵԱՆ ՔԱՆԱՆԵԱՆԻ ՄՐՑԱՆԱԿԻ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 7-րորդ յօդուածի հիմամբ Լազարեան ճեմարանի Մասնագիտական Դասարանների Խորհուրդը իւր՝ 1905 թ. Ապրիլի 5-ին կայացած նիստում վճռեց յայտարարել ի գիտութիւն մասնագէտների առաջիկայ երկու նիւթը՝ երկու մրցանակի համար, իւրաքանչիւրը՝ 1000 ռուբլի:

Ա.—Հայ վաղթականութեան պատմութիւնը հանդերձ իւրաքանչիւր գաղութի պատմական տեսութեամբ՝ սկսած հայ Արշակունիների անկումից մինչև մեր օրերը:

Բ.—Հայերի և Վրացիների քաղաքական և կուլտուրական փոխադարձ յարաբերութիւնները՝ հին ժամանակներից սկսած մինչև Վրաստանի միանալը Ռուսաստանի հետ:

Հետազօտութիւնները կարող են ներկայացուել հայերէն կամ Ռուսերէն, Ֆրանսերէն կամ Գերմաներէն:

Հաւագոյն հետազօտութիւնը յիշեալ իւրաքանչիւր նիւթի մասին իւր պարգևատրուի Խորհրդի կողմից հազար (1000) ռուբլի մրցանակով:

Եթէ առաջին կամ երկրորդ նիւթի մասին ներկայացրած հետազօտութիւններից երկուսը հաւասար արժանաւորութիւն ունենան, Խորհուրդը կարող է բաժանել մրցանակը երկուսի հեղինակներին միջ:

Հետազօտութիւնները պէտք է ներկայացուեն ոչ ուշ քան 1-ն Սեպտեմբերի 1907 թ.:

Վերստետշ ճեմարանի՝ Վ.Ս. ՄԻԼԼԵՐ.

Քարսուզար Խորհրդի՝ Ա. ԽԱՆԱՆՈՒԼ.

30 Ապրիլի, 1905 թ.

Մոսկուա:

LA REVUE

(Ancienne «Revue des Revues»)

A B O N N E M E N T

Etranger (Union postale) par an: 28 fr.

» » » par semestre 16 fr.

Directeur-Rédacteur en chef

JEAN FINOT

Administration et Rédaction:

12 Avenue de l'Opéra

Paris

2—5

“Կ Ռ Ո Ւ Ն Կ”

ՀՈՅՍ ՏԵՍԱԿ «Կոունկ» Գեղարուեստական (Երաժշտութիւն, Ճարտարապետութիւն, Էւն.) եռամսեայ ու պատկերազարդ հանդէսին առաջին թիւը:

«ԿՌՈՒՆԿ»-ը քաղաքականութեամբ չզբաղիր:

«ԿՌՈՒՆԿ»-ին նպատակն է՝

1. Հայ արուեսք նանչցնել Հայուն,
2. Եւրոպական արուեսք նանչցնել Հայուն,
3. Հայ արուեսք նանչցնել Եւրոպային:

«ԿՌՈՒՆԿ»-ը, հետեւաբար, երկու լեզու կը խօսի՝ հայերէն ու ժրամսերէն:

«ԿՌՈՒՆԿ»-ը հայ և օտար աշխատակիցներ կ'ունենայ:

«ԿՌՈՒՆԿ»-ը ֆրանսայի ականաւոր անձնաւորութեանց հովանաւորութիւնը կը վայելէ:

«ԿՌՈՒՆԿ»-ն իրեն պարտ կը համարի բանալ իր էջերը, անխտիր, այն ամեն յօդուածներու և աշխատութեանց համար, որոնք Հայուն գեղարուեստական յատկութիւններն ի վեր հանելու ձգտումով ներշնչուած կ'ըլլան:

«ԿՌՈՒՆԿ»-ին պարտին բաժանորդագրուել այն ամեն Հայերը, որոնք կ'ունենան իրենց ալ իրենց կարգին՝ նպատակ Հայ Վերածնութեան փութումին նուիրուած ձեռնարկի մը, և որոնք կ'ունենան Գեղարուեստի երփնեղանդ զրօշին վրայէն ընդհամարել գէթ մեր բարոյական ազատագրումին նախաշաւիղները:

«ԿՌՈՒՆԿ»-էն մէկ օրինակ, իբր նմուշ, ձրի պիտի զրկուի ամեն անոնց որ կը հաճին մեզ իմացնել իրենց հասցէն:

«ԿՌՈՒՆԿ»-ին տարեկան բաժանորդագրինն է՝

Եւրոպայի	համար	10 ժրամ
Ամերիկայի	»	2 օտար
Ռուսիայի	»	4 րուբլի
Տաճկաստանի	»	50 դր.

Դրամ, Էւն. զրկել հետեւեալ հասցէով՝

K. PROFF-KALFAIAN

Directeur-Rédacteur du «GROUNG»

159, Boulevard Montparnasse

P A R I S

1—2

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Մ Ի Ք Ա Ն Ի Օ Ր

ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔՈՒՄ

Դինն է 20 կոպէկ:

Դիմել՝ գրավաճառներին:

Բացումած է չորս ամսուայ ըաժանորդագրութիւն

ՀԱՍԿԵՐ

Մանկական պատկերազարդ ամսագրի

1905 թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻՅ ՄԻՆՉԵՒ ՏԱՐՈՒԱՅ ՎԵՐՉԸ

Ամսագիրը լոյս է տեսնելու 32—48 երեսնոց մեծադիր զրբոյկներով և հրատարակուելու է հետեւեալ ծրագրով

1. Բանահիւսութիւն՝ արձակ և ոտանաւոր (վէպ, պատմուածք, բեմական գրուածք, պօէմ, բանաստեղծութիւն, առակ և այլ դեղարուեստական երկեր)։—2. Կենսագրութիւն։—3. Ճանապարհորդութիւն։—4. Գիտական-հանրամատչելի յօդուածներ աշխարհագրութիւնից, պատմութիւնից, բնագիտութիւնից և գիտութեան այլ ճիւղերից։—5. Յօդուածներ գեղարուեստի մասին։—6. Մանր լուրեր և Այլեայլք։—7. Ֆիզիքական փորձեր, խաղեր, շարադներ, ռեբուսներ և զանազան զուարճալիքներ։—8. Թղթակցութիւն մանուկ ընթերցողների հետ։

—Ամսագրի նպատակն է ա) ներշնչել մանուկ ընթերցողներին վսեմ՝ ճգտումներ, արծարծելով նրանց մէջ սէր դէպի մարդը և դէպի հայրենի միջավայրը, բ) տալ նրանց նիշտ հասկացողութիւններ բնութեան և մարդու մասին, գ) վարձացնել նրանց նաշակը և դ) ուրախութիւն և աշխոյժ մտցնել մանկական կեանքի մէջ։

Ամսագիրը ունենալու է նաեւ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ, որ հրատարակուելու է իւրաքանչիւր ամիս 16—24 երեսանոց ատանձին տետրերով, հետեւեալ ծրագրով

1. Յօդուածներ և ռեֆորմներ մանուկների ֆիզիքական, մտաւոր և բարոյական կրթութեան զանազան խնդիրների մասին։—2. Նորութիւններ դպրոցական կեանքից և մանկավարժական գրականութիւնից։—3. Մատենախօսութիւն և քննադատութիւն մանկավարժական և մանկական գրքերի։—4. Մանր լուրեր և Այլեայլք։—5. Պորհուրներ, հարցեր և պատասխաններ։—6. Պոստարկի։—7. Յայտարարութիւններ։

—Այս բաժինը ի նկատի ունի ա) օգնել ծնողներին և առհասարակ մանուկների դաստիարակութեամբ պարապողներին լուսաբանելու ընտանեկան և հասարակական կրթութեան ճշմարիտ նպատակներն ու միջոցները ներկայ պարագաներում, երբ հայ ընտանիքը ենթարկւում է անխուսափելի արմատական փոփոխութիւնների, բ) իրար մօտեցնել զպրոցը և ընտանեկան փոփոխութիւններից, ցուցմունքներով զիւրացրել ընտանեկան դաստիարակութեան դործը, մանկական ընթերցանութեան և տնային զուարճութիւնների կազմակերպութիւնը, դաստիարակների և վարժուհիների ընտրութիւնը և այլն։

Չորս ամսուայ ըաժանորդագինն է.

ՀԱՍԿԵՐ մանկական

բաժինը թիֆլիսում 1 ռ. մանկավարժական 1 ռ. 40կ.

թիֆլիսից դուրս .

բաժնով

2ՈՐՄ Ֆ.

Արտասահմանում ԵՐԵՎ Ֆ.

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Կատ. Լիսիցեան

Բաժանորդ կարելի է գրուել՝ խմբագրատանը, Թիֆլիս, Բեհրութեան փ. № 29, (Редакция журнала «Аскеръ», կամ Rédaction du Journal «Hasker») և «Գուտտներեք» և «Կենդրոնական» գրախանութներում։

1—3

Կովկասի Ոսումնական Շրջանի հոգաբարձական Խոր-
հրդի որոշմամբ, որ հաստատուած է Կովկասի ֆադաֆա-
ցիական պ. կառավարչապետի պաշտօնակատարի
կողմից

Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆԻ և Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԽՕՍԲ

ԸՆԹԵՐՅԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ

(Երրորդ և չորրորդ տարիների համար)

Համաժողով հայերէն-ռուսերէն բառգրքով

ԳԻՆՆ Է 70 Կ.

(246 երես)

Համարուած է պիտանի սկզբնական դպրոցների համար:
Դիմել Թիֆլիս՝ «Գուտառները» և «Կենտրոնական», իսկ Բա-
ղու՝ «Сотрудникъ» գրավաճառանոցներին:

Իշխ. Ա. Սումբասովի

ԴԱԻԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ

դրամատիկական լեզենդա Վրաստանի անցեալից

5 արարածով

(Հեղինակի պատկերով և յառաջաբանով)

Բնագրից թարգմանեց

Ա. ծառուրեան

ԳԻՆՆ Է 50 Կ.

Ջ. ՄՕՐԻԷՐ

ՀԱԶԻ ԲԱԲԱՅԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Վէպ պարսկական կեանքից

Լորդ Կըրզլնի ներածութեամբ

Թարգմ. անգլ. ընդգրկեց

Մ Կարապետեան.

ԳԻՆՆ Է 2 Ր.

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ՄՇԱԿ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(33-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ

1905

ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

«Մշակը» կը հրատարակուի նոյն պըողրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր քացի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագինը «Մշակի» տարեկան դինը 10 ուրբի է, տասնամէկ ամսուանը նոյնպէս 10 ո., տասն ամսուանը՝ 9 ո., ինն եւ ութ ամսուանը՝ 8 ո., եօթն ամսուանը՝ 7 ո., վեց ամսուանը՝ 6 ո., հինգ ամսուանը՝ 5 ո., չորս ամսուանը՝ 4 ո., երեք ամսուանը՝ 3 ո., երկու ամսուանը՝ 2 ո. եւ մի ամսուանը 1 ուրբի:

Արտասահմանեան բաժանորդագրութիւնը. Ամ երիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 6 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ուրբի:

«Մշակին» դրուել կարելի է յովազրատանը (Բազարնայա եւ Բարոնսկայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» դրուելու համար եւ առհասարակ նամակներ եւ ծրարներ ուղարկելիս՝ պէտք է դիմել հետեւեալ հասցեով. ТИФ-ЛИСЪ, Редакция „МШАКЪ“, իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal «MSCHAK».

Յայտարարութիւնները ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ապստիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունուում:

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА
НОВОЕ ИЗДАНИЕ ТОВАРИЩЕСТВА М. ВОЛЬФЪ:

Толковый Словарь

ЖИВОГО ВЕЛИКОРУССКАГО ЯЗЫКА

ВЛАДИМИРА ДАЛЯ

3-е, исправленное и значительно дополненное издание, подъ редакціей проф. С П Б. университета

— И. А. БОДУЭНА-ДЕ-КУРТЕНЭ. —

«Толковый словарь Даля» увѣчанъ Императорской Академіей Наукъ. Ломоносовской преміей; Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ удостоенъ Константиновской медали; совѣтомъ Императорскаго. б. Дерптскаго, нынѣ Юрьевскаго университета награжденъ полной преміей имени Реберта Геймбюргера: въ настоящемъ изданіи признанъ заслуживающимъ рекомендаціи со стороны Министерства Народнаго Просвѣщенія, посредствомъ особаго циркуляра, вниманію педагогическихъ совѣтовъ среднихъ учебныхъ заведеній на предметъ приобрѣтенія его въ фундаментальныя библіотеки этихъ учебныхъ заведеній, и допущенъ, кромѣ того, въ ученическія, старшаго возраста, библіотеки среднихъ учебныхъ заведеній, а равно въ бесплатныя народныя читальни.

ВЫШЕЛЪ ВЫПУСКЪ XII—XV-й (4—5-й вып. II-го тома).

(Курь-мстить) СПБ., 1905. 40. Столбцы 577-й по 928-й. Полное издание «Толковаго словаря» будетъ состоять изъ сорока выпусковъ, составляющихъ четыре большіе тома въ 4 д. л., въ которыхъ будетъ заключаться до 250 печатныхъ листовъ или около 8000 столбцовъ текста убористыми, но четкими шрифтами, на плотной, глазированной бумагѣ,

Подписная цѣна словаря—20 рублей. Допускается разсрочка: при подпискѣ 2 р. 50 к. и за каждый изъ первыхъ 35 выпусковъ по 50 коп.—Пересылка по дѣйств. стоим., причемъ для облегченія расчета выпуски, по мѣрѣ выхода, высылаются съ наложеннымъ платежомъ.

Подробное объявленіе высылается желающимъ бесплатно.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ: у издателей—въ книжныхъ магазинахъ Т-ва М. О. Вольфъ—С. Петербургъ, Гостиный Дворъ, 18, и Москва: 1) Кузнецкій Мостъ, д. Джамгаровыхъ, и 2) Моховая ул., д. Чижова и Курьиндиной (противъ университета), а также у всѣхъ др. столичныхъ и провинціальныхъ книгопродавцевъ.

ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹՈՒՊԱՅԻ

ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՐԸ

Արժէ 3 ռ., փառակազմ 10 ռ.

Դիմել՝ Մոսկուա, տիկին Քահանեանին [Сухарев-
ская площ. собс. д.]

Նոր-Նախիջևան՝ տիկին Պատկանեանին:

L o j u տ ե ս աւ

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ

III ՀԱՏՈՐԸ

Դիմն է 1 ռուբլի

Ծախսում է Կովկասի բոլոր հայ գրավաճառների
մօտ: Պահեստը՝ Նոր-Նախիջևանում, Մինաս Բերբերեա-
նի մօտ:

1905

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՕՐԱՑՈՅՑ

ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց

Օրացոյց եւ տմարական գիտելիք, ժամանակագրական եւ
աշխարհագրական, պետական վիճակագրութիւնք, հայ
եկեղեցւոյ եւ պատրիարքարանի տեղեկութիւններ.

Գործնական բաժին.

Դրական բաժին.

(Քարտեզներով եւ պատկերազարդ)

Գինը 10 ՂՐԾ. (80 ԿՈՊ.)

Կը ծախուի յօգուտ Պոլսի Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի
Վեցերորդ տարին լոյս կը տեսնի Շոխ եւ բազմակողմանի
պարունակութեամբ: 2—2Ժամանակաւոր պատասխանատու-խմբագիր՝ Յ. Սպենդիարեան
Հրատարակչունի՝ Վ. Քանանեան

19. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Ռուսաց նաւատորմի ջախջախումբ:—Գերմանիան աղատուած ձկնհրով:—Շվեդհարվիկան բնդհարում: Լ. Ս. 182
20. ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ 185
21. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ —
22. ՅԱԻԵԼՈՒՄԾ. Ջէյմս Մորիէր, «ՀԱՁԻ ԲԱԲԱՆ ԱՆԳ-ԼԻՍՅՈՒՄ», Վէպ պարսկ. կեանքից, թարգմ. անգլ. Մ. Կարապետեան. 33—64

ՅԵՐՈՒՆԵԿԻՈՒՄ Է ԲԵԺԱՆՈՐԳԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

1905 թ.

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Դ Ր Ի

(Նոր շրջան V տարի)

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ի Ն Ը

Ռուսաստան՝ տարեկան	10 ռ.	Արևմտահայկան՝ 12 ռ.	(32 ֆ.)
Կէս տարին	6 »	» 7 »	(18 ֆ.)
1 ամսուան	1 »	» 1 » 20 կ.	(31 ֆ.)

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԻՈՒՄ Է

Թիֆլիսում — խմբագրատանը (ձախճախճական փողոց, տ. № 12)

Խայտարիան այլ լեզուներով տպագրվում է Գիմել Թիֆլիս, в редакцію журналу «МУРЧ».

Արևմտահայկանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MOURTCH».

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ գրել պարզ, մանաւանդ թուերը, յատուկ անուցներն ու օտար բառերը, եւ թերի քիչ մի երեսի վրայ. առանձնապէս ուշ դարձնել կէտարարեան, ուղղագրութեան եւ նոր պարբերութիւններ ստեղծելի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:

2. Ձեռագրութեան մեծ յօդուածները պահւում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացւում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ձանադարձաձախը: Փոքր յօդուածներն ու ստանաւորները չեն վերադարձուում:

3. Գրութեան լիակատարութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարւում են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրճ» համարը հասցուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելու:

6. Խմբագրութեանը գանաղան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկելի նամակագրութեամբ կամ պատասխան ըրանով:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկի հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի տաճիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ընդունւում է ամեն լեզուով: Յայտարարութիւնների համար վճարւում են,—1 կրկն բնագր յայտարարութեան 15 ռ., 1/2 կր.—8 ռ., 1/3 կր.—4 ռ., տողատեղ (կողպ.)—40 կ.:

Ձեռագիրները, նամակները և ծրարները պէտք է ուղղել խմբագրութեան, ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԴՍԵԱՆԻ անունով:





